

- DISSERTATIONES
- ETHNOGRAPHICÆ
- TRANSYLVANICÆ

1922

Szilágyi Levente

Svábok határhelyzetben

Csanáros és Vállaj kapcsolatainak változása a trianoni magyar–román határ meghúzásától napjainkig

Szilágyi Levente

Svábok határhelyzetben
Csanálos és Vállaj kapcsolatának változása a trianoni magyar–román
határ meghúzásától napjainkig

DISSERTATIONES ETHNOGRAPHICÆ TRANSYLVANICÆ

Sorozatszerkesztők

Ilyés Sándor
Jakab Albert Zsolt
Pozsony Ferenc
Vajda András

SZILÁGYI LEVENTE

SVÁBOK HATÁRHELYZETBEN

Csanáros és Vállaj kapcsolatainak változása a
trianoni magyar–román határ
meghúzásától napjainkig

Kriza János Néprajzi Társaság

Kolozsvár

2024

Lektorálta:

dr. Gagy József egyetemi tanár (Sapientia EMTE Alkalmazott
Társadalomtudományok Tanszék, Marosvásárhely)

dr. Lovas Kis Antal egyetemi docens (Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és
Gyógypedagógiai Kar, Társadalomtudományi Tanszék, Hajdúböszörmény)

Támogatók:

© Kriza János Néprajzi Társaság

© Szilágyi Levente

Szerkesztette: Jakab Albert Zsolt

Borítóterv: Szentés Zágón – IDEA PLUS, Kolozsvár

Számítógépes tördelés: Szilágyi Levente

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötés: F&F International

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

SZILÁGYI, LEVENTE

Svábok határhelyzetben : Csanálos és Vállaj kapcsolatainak változása a trianoni magyar–román határ meghúzásától napjainkig / Szilágyi Levente. -

Cluj-Napoca : „Kriza János” Néprajzi Társaság, 2024

Conține bibliografie

ISBN 978-606-9015-46-9

323.1

Tartalom

Előszó.	7
Bevezetés	9
A kutatás tárgya és célja	11
A kutatási módszerekről	14
A határkutatások terminológiája	18
A határ konkrét kifejeződései	19
A határok, határrégiók kutatástörténete.	22
A határ mint a kulturális jelenségek térbeli kontextusa	23
A határ a nemzetkutatásokban.	24
Országhatárok a társadalomtudományokban	26
A határ hatása a két település kapcsolatára.	46
A határ és a határmentiség narratívája. Határ narratívumok	47
Csanálos és Vállaj kapcsolata a határ meghúzása előtt (integrálódott régiók).	50
A szatmári svábok.	50
Csanálos és Vállaj	53
Demográfia	57
A politikai határhelyzet megjelenése: a demarkációs vonal felállítása és a román katonai adminisztráció 1918–1922 között.	
Az elidegenítés kezdete	68
A politikai határ elválaszt (1922–1939). A függőségi viszonyból az egymásmellettség felé	85
A határ az 1940–1944-es időszakban	102
A határ 1944 és 1989 között. Az egymásmellettség időszaka	105
A kapcsolatok alakulása 1990-től napjainkig. Az integrálódás felé...?	126
A deportálás megemlékezési alakzatai és regiszterei.	131
Demográfiai változások a rendszerváltozást követően	146
A határhasználat módjai	147
A határ globalizálódása	149
Az S. családok határon átvélő kapcsolattartási gyakorlata	150
Mindennapos határhasználók – az ingázók megjelenése	156
Összegzés	159
Szakirodalom	163
Rezumát	181
Abstract	183

Előszó

A kötet szövege a 2013-ban megvédett doktori disszertációm átszerkesztett és valamelyest kibővített változata. A kutatás alapját adó terepmunkát már több, mint egy tucat éve lezártam, így e kötet új empirikus anyaggal minimálisan bővült. Főként a szerkezetén, a fejezetek és alfejezetek sorrendjén módosítottam, illetve a nyelveze-tén igyekeztem finomítani. Bár utó kutatást nem végeztem, mégsem szakadtam el teljesen sem a tereptől, sem a témától. Más kutatások keretében továbbra is rendszeren látogatom a településeket, orvosi hasonlaltal élve: a *historia post morbum*-ot elsőkézből követhetem.¹

Az elmúlt több mint tíz esztendőben a határok talán túlzottan sokszor is exponálódtak. A határokról való diskurzus nem csak hogy kilépett a kutatói buborékokból, hanem a jelenleg is zajló globális jelentőségű események kapcsán, valóban mindenki számára jelentőséggel bíró területekké váltak. Akár azt is gondolhatnám, hogy a munkám ezáltal felértékelődött, azonban valószínűbb, hogy inkább a kötet bizonyos részeiben szereplő gondolatok, megállapítások váltak meghaladottá. Remélhetőleg a kötetbe való betekintés után az olvasó egyetért majd velem abban, hogy mint történelmi konstrukciók, a határok mindig hajlamosak változni és akár váratlan formákat ölteni. A morfológiai változásokon túl minden határt egy bizonyos tulajdonságkombináció jellemez (távolságtartás, szűrés, politikai önérvényesítés, megkülönböztetés), amelyek hatásai az adott térre különösen hangsúlyosak (különbségek, diszkontinuitások, kockázatok, köztes állapotok). Ezek a hatások nemcsak a társadalmi reprezentációkban, hanem azoknak a szereplőknek a gyakorlatában is megjelennek, akik alakot és értelmet adnak a határoknak.

Napjainkban a határok egyidejű megjelenése és leértékelődése figyelhető meg különböző léptékekben. A világban bekövetkező változások és a területi átalakulások arra készítetnek bennünket, hogy újragondoljuk a határ fogalmát, amelyet hosszú ideig túlságosan szűk állami meghatározásba zártunk. Ha a határ fogalma változik, ez nemcsak az államok határait érinti. A határ a terület alapvető részét képezi, és rendkívül politikai természetű. Olyan hatalmak gyakorlására utal, amelyek bár nem feltétlenül szuverének, mégis szerkezeti elemeket kívánnak létrehozni egy általuk formált területen.

A földrajzi térben különféle határok léteznek, de mindegyik más-más szerepet játszik, és különböző mértékű strukturáló hatással bír. Az állami struktúrák fejlődése és az új hatalmi formák megjelenése új típusú határok létrejöttével jár. Ezek a határok sokkal rugalmasabbak és változékonyabbak, vagy éppenséggel – miként a háború ezt újra megtanította nekünk – sokkal zártabbak és áthatolhatatlanabbak lesznek.

¹ Az újonnan bekerült kutatási anyagok a *Gazdaság és etnicitás. Mezőgazdasági társulások mint a társadalmi és gazdasági reziliencia motorjai a szatmári sváb falvakban a rendszerváltozástól napjainkig* című FK143759 számú NKFI-kutatás keretében végzett terepmunkákból származnak.

Köszönöm Pozsony Ferencnek vezetőtanári támogatását. Cornel Gradnak, amiért a román levéltári anyagot rendelkezésemre bocsátotta és felhasználását megengedte, Stéphane de Cazenove-nek és Ioana Marchişnak a francia nyelvű dokumentumok fordítását, Jakab Albert Zsoltnak, amiért több alkalommal is átnézte és ötletekkel támogatta készülő könyvemet. Őszinte hálával tartozom Keszeg Vilmosnak, valamint opponenseimnek, Gagy Józsefnek és Lovas Kiss Antalnak, kritikai megjegyzéseiket, támogató javaslataikat megfogadva igyekeztem javítani szövegemen. Csanálosi és vállalji beszélgetőtársaim jelentős részének sajnos már nem mondhatok köszönetet, így inkább csak hálás vagyok nekik, amiért oly sok történetet és bölcsességet megosztottak velem. Bitte Andreának és Váradi Lajosnak is köszönöm önzetlen segítségüket a helyi és az adattári életvilágokba való bevezetésért. Nem utolsósorban pedig köszönöm feleségemnek és fiaimnak türelmüket és megértésüket.

Bevezetés

Az első világháborút követően az európai országok nagy részének határrendszere (főként Közép-Kelet Európában) a nemzetállami ideológia elképzelései mentén drasztikus mértékben átalakult. A magyar állam határait minden irányban módosították. A területek elvesztése felett érzett kollektív sokk az újonnan meghúzott határ mentén élők sorsát további nehézségekkel tetézte. Egymással rendkívül szoros gazdasági, szociális kapcsolatokat ápoló közösségek között, a határok konszolidálódásával, a kapcsolat gyakorlatilag megszűnt. Kutatási terepem a román–magyar határvonal két oldalán fekvő sváb település: Csanálos (Románia), illetve Vállaj (Magyarország).

A kutatási téma kiválasztásában több tényező is befolyásolt, vagy akár úgy is fogalmazhatnék, hogy a téma talált meg engem. A kutatás helyszínéül szolgáló határ menti térségben² nőttem fel, a határ átlépésének különlegességét, nehézségeit már fiatalon megtapasztaltam. A határellenőrzések során előbb gyermekként, illetve később már felnőttként is megtapasztalt kiszolgáltatottság érzés, melyet a határőrizeti szervek látszólagos mindenhatósága generált, a mai napig nem múlt el teljesen, annak ellenére, hogy a későbbiekben már szándékosan is kerestem az államhatárral és a határőrökkel való találkozás különféle formáit. A találkozások kimenetele igen változatos skálán mozgott a kedélyes beszélgetésektől, a nyelvi korlátok miatti szigorú tekintetektől induló megkülönböztetett fényekkel történő határhozvetből való „kivezetésen” át őrstre való bekísérésig és határőrparancsnoki figyelmeztetésig.

Kutatói munkám során rendszeresen végeztem terepmunkát határ menti településeken. Ezekre a terepmunkákra eleinte kisebb, majd egyre nagyobb léptékű, európai finanszírozású projektek keretében került sor. A projektek csakis az intézményünk kedvező földrajzi, határ menti helyzete miatt valósulhattak meg, hiszen csakis az országhatárok mentén fekvő megyék intézményei pályázhattak, határon átvéelő kulturális kapcsolatok kutatásának és promóciójának témakörében. A múzeum,³ ahol tudományos pályámat kezdtem, ennek a feltételnek kétszeresen is eleget tett, hiszen mind Magyarországgal, mind Ukrajnával határos megyében található. Ennek megfelelően az uniós finanszírozású pályázatok – előbb a kisebb költségvetésű Európai Unió kivül országok számára létrehozott PHARE CBC (Cross-Border Cooperation), majd a tagállamok által leíhívható, nagyságrenddel nagyobb forrásokat biztosító Magyarország–Románia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 – keretében számos alkalommal vehettem részt határon átvéelő kutatásokban, és végezhettem terepmunkát határtérségekben Romániában, Magyarországon és Ukrajnában (Kárpátalján). Az MTA BTK Néprajztudomány Intézet munkatársaként is főként a magyar–román–ukrán hármás határ térségeiben végeztem különböző témákban kutatásokat. A gyakori utazások, és főként a gyakori határátlépések különleges megfigyeléseket és tapasztalatokat eredményeztek. A határ azonban már ezt megelőzően

² De nem a települések egyikén.

³ Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti

is folyamatosan jelen volt a szakmai tevékenységem során. Szakdolgozatomban egy csedregi⁴ cigány közösség rokonsági rendszerét és mobilitását vizsgáltam (Szilágyi 2005). A magiszteri dolgozatomban a máramarosi, (magyar) nyelvszigetnek számító Hosszúmező görögkatolikus és református lakosainak etnikai és vallási identitásának összetevőit elemeztem (Szilágyi 2007). Mindkét település az ukrán határ közvetlen közelében fekszik. A csedregi (cigány)tanya macskaköves útján végigtekintve a fertősalmasi háztetőket pillanthatjuk meg, Hosszúmezőt⁵ pedig csak a Tisza ott még igencsak keskeny szalagja választja el a Kárpátalján fekvő Szentmihálykörtvélyestől. Bár egyik esetben sem határral kapcsolatos témát dolgoztam fel, a terepmunka során többször is, közvetve és közvetlenül is, szembesültem jelenlétével. Nemcsak a beszélgetésekben, hanem személyes tapasztalataimban is: a hatóság emberei mindkét korábbi terepen felfigyeltek rám, többször is megállítottak és igazoltattak, sőt korlátozták is mozgásszabadságomat, Hosszúmezőn például a román határőrök megtiltották, hogy lemenjek a Tisza partjára. A helybeliek figyelmeztettek, hogy az őrre kísérést kockáztatok, amennyiben mégis megpróbálom. Az országhatároknak ez a korlátozó, élettérszűkítő és térhasználat szabályozó ereje már ekkor feltűnt.

A jelen kötetre vonatkozó kutatás során is többször kerültem határhelyzetbe. A vizsgált terület számos pontján megfordultam, és az ismertetett, sokféle határesemények közül is jó párat megtapasztaltam. Voltam legális határátlépő – az esetek nagy többségében –, de határsértést is elkövettem. Az állami kontrollt nem az áramlásintézményt jelentő átkelő használatakor éreztem és éreztették leginkább. Továbbra sem állíthatom, hogy a határátkelés folyamata, a személyi igazolványom egyéb okmányai, illetve az autóm kontrollja nem vált ki belőlem félelemérzetet vagy frusztrációt. (vö. Anceľ 1999: 414).

Szerettem volna egy fényképet készíteni a határátkelő épületeiről, ezért elsétáltam a Csanáros végét jelző tábláig. December lévén, a fák lombzatának hiányában, kitűnően látszott nem csupán a határátkelő épületegyüttese, hanem a vállaji templom tornya is. Egy fényképet sikerült elkészítenem, amikor hallottam, hogy valaki rám kiált. Megfordulva láttam, hogy egy határőr az. Egyáltalán nem kedvesen megkérdezte, hogy mit csinálok és hogy ki vagyok. Válaszomra, hogy csak egy fényképet készítettem ő még idegesebben kiáltotta, hogy az tilos. – Tilos átfényképezni a határon! – Szerencsémre hivatalos múzeumi kiküldetési rendelvénnyel is volt nálam, melynek varázsereje ugyan nem volt, de annak köszönhetően nem jutottam a bekísértek sorsára, engem csak „behívtak” egy beszélgetésre az őrsparancsnokhoz. A határőr parancsnokság székháza Nagykárolyban van, itt kellett megjelennem a lehető legrövidebb időn belül. A csanárosi egységtől ugyan senki nem kísért el, mégis úgy gondoltam, hogy a munkám akadályoztatásának elkerülése végett azonnal odamegyek. Miután a parancsnoknak szóban bemutattam kutatásom jellegét és céljait, megkérdeztem, hogy elmehetnék-e a határvonalig, hogy lefényképezhessek egy határkövet.

4 Csedreg magyar többségű határ menti település Szatmár megyében, a román–magyar–ukrán hármashatár térségben, a román–ukrán határtól 500 m-re.

5 Hosszúmező magyar többségű, a Tisza partján fekvő határ menti település Máramaros megyében.

1. kép. A saját határhelyzetemet kiváltó kép. A határátkelők épületei a román és a magyar oldalon

(Talán van értelme megjegyezni, hogy a határrendészet és a múzeum között jó viszony alakult ki a határátkelő építését megelőző kötelező régészeti mentőásatás során, így viszonylagos védett pozícióban éreztem magam a beszélgetés során.) A határőrparancsnok egy a két ország között életben lévő nemzetközi jogi egyezményre hivatkozva, melynek értelmében tilos a határon túli objektumokat fényképezni, megerősítette a tiltást. A határkövek fényképezésével kapcsolatban elméleti problémákat vetett fel, miszerint lehetetlen úgy fotózni őket, hogy akár pár centiméterrel is, de át ne fényképezzek a magyarországi oldalra. A találkozó végén megegyeztünk, hogy a schengeni övezetbe lépés pillanatában nyugodtan fényképezhetek majd.⁶

A kutatás tárgya és célja

Kürti László a *határtudományt* – ahogyan ő nevezi – a regionális és etnikai kutatások, a multikulturális és posztmodern antropológia határán mozgó új tudományágként határozza meg mely, szerinte, üstökösként tűnt fel (az 1990-es években) és „szinte egy csapásra megváltoztatta a területiséggel kapcsolatos identitásról és a kultúráról alkotott elképzelésünket” (Kürti 2006: 29). Kürti lelkesedése véleményem

6 Később mégis elkészültek a felvételek. Fényképezésükre egy későbbi alkalommal kerítettem sort vállalji terepmunka során. A határkövek illegális fotózása során többször is átléptem a határkövek által jelölt, ám mégis képzeletbeli vonalat, illetőleg fényképeket készítettem a szökések során leginkább frekvenciált térrészről, a szőlősről.

szerint éppen a komplex határkutatások megjelenésének szól, bár abban nem tudok egyetérteni vele, hogy az „üstökösként” tűnt volna fel, hiszen határ kutatásának tudományos és társadalomtudományos előzményei jóval korábbra visszamennek, igaz ezekben a határ nem, mint központi, hanem mint a nacionalizmus és regionalizmus vizsgálatok kiegészítő fogalma jelenik meg. A határtudomány fogalma Kürti fikciója, mely a határt teszi kutatásainak homlokterébe, és ebből a központi helyzetből reflektál szimbolikus, politikai, jogi, stb. aspektusaira.

A határzónákban létrejövő dinamikus interakciók kutatását a humán- és társadalomtudományok számos ága céljának tekinti. Minthogy azonban ennek a dinamikának a természetét nagyszámú – földrajzi, politikai, kulturális, gazdasági és demográfiai – tényező befolyásolhatja, fontos lenne mind az általános, mind az egyedi határzóna-kutatások alapelveinek, fogalomhasználatának kidolgozása. Céлом az volt, hogy vázoljam és összevessem különböző földrajzi és antropológiai-néprajzi tudományterületek határra vonatkozó különböző tud szakirodalom közös és eltérő fogalmait és értelmezéseit, ezeket a még nem kikristályosodott magyar fogalomhasználati gyakorlat szerint értelmezem, vagy esetenként újraértelmezem. Továbbá ismertetni kívántam azt a terminológiai eszköztárat és azokat az elméleti megközelítéseket, melyek alapján leírták, kutatták, értelmezték a határokat, a határhelyzetek komponenseit, valamint a határhelyzetekhez, határzónához kötődő társadalmi, politikai, szimbolikus, kulturális jelenségeket és folyamatokat.

A határ az interdiszciplináris kutatások területe, a társadalomtudományokon kívül a politikatudományok, a történelemtudományok, a földrajztudományok művelőinek számtalan tanulmánya bizonyítja ezt. A politikai határhelyzetek kapcsán vizsgálok/vizsgálni fogom a térhasználati szokások és gyakorlatok átalakulásának folyamatát, a határ átjárhatóságának fokozatait különböző időszakokban, a két államhatalom határ(vonal)ra és határlakókra vonatkozó politikáját és intézkedéseit, fennállásának közel száz évében, illetőleg a határlakóknak a határ megszüntetését célzó stratégiáit. A kutatás tárgyává emelme az etnikai identitás problematikáját is: a határmentiségbe kényszerítést követően a kisebbségpolitika romániai és magyarországi eltérései mentén más nyomás nehezedett a vállaji, más a csanálói svábokra. Míg ez utóbbiakat a két világháború között a román hatalom a visszánémetesítést célzó intézményekbe erőszakolta (német nyelvű iskolák, német politikai szervezetek), a vállaji svábok tovább haladtak a magyar államszervezetbe való beintegrálódás útján.

A társadalmi határhelyzetek kapcsán a másságérzet kialakulását, illetve az azonosítástudat megnyilvánulásait akarom vizsgálni, melyek extrém esete a határ tagadása és figyelmen kívül hagyása, politikai szóhasználatban – illegális határátlépés. A határ zártságának–nyitottságának függvénye a mobilitás, melynek diakrón vizsgálata a határhasználat különböző gyakorlatairól, ezeknek gazdasági, szimbolikus funkciójáról nyújthat információkat.

Fontos részét képezi a kötetnek a változó országhatár kontextusában megszületett narratívum készlet elemzése. A narratívum elemzéssel a két falu lakóinak határmentiség élményéről, az egyéni életpályák és lokális történelem határra vonatkozó

kapcsolódási pontjairól akartam minél többet megtudni. Elsősorban azokra a történetekre koncentráltam, melyek a határ menti közösségek határtapasztalataira, a határ közelségéből fakadó speciális életmódra, a határnak az itteniek életére gyakorolt hatásainak szubjektív feldolgozására vonatkoznak.

Amikor tehát a kutatás céljaként a Vállaj–Csanáros határ és határzóna komplex kutatását neveztem meg, tulajdonképpen a komplex határok és egymásra tevődő határhelyzetek (határhelyzet készletek) külön-külön és együttes, vagyis határtudományos vizsgálatát tűztem ki célul.

Kutatásom kiindulópontjául egy külsődleges, adottnak tekintett kategória, a politikai egységeket meghatározó határ szolgál, a kutatás kérdése pedig az, hogy ez a határ miképpen hatott és hat a mai napig a határtérségben élő vagy a határok által meghatározott népeiségre.

Szatmár megyében több olyan település is található a magyar-román határ mentén, mely hasonló tulajdonságokkal rendelkezik, mint Csanáros, azaz közvetlen szomszédságában olyan település fekszik a határ túlsó oldalán, mellyel szoros kapcsolatokat tartott fenn az első világháborút megelőző időszakban. Leginkább személyes okok miatt lett e kutatás helyszíne Csanáros és Vállaj. 1999-ben már végeztem néhány napos kutatást Vállajon határmellettség témában. A választást megerősítő szempont volt a határátkelő megléte. 1999-ben még nem volt határátkelő, ezért csak Mátészalkáról ingázva tudtam eljutni Vállajra, ennek nehézségeit felidézve tartottam fontosnak, hogy a kiválasztott települések könnyen megközelíthetők legyenek. A harmadik fontos tényező, mely befolyásolta a települések kiválasztását, a sváb származásuk volt. Azt feltételeztem, hogy az etnicitással kapcsolatos kérdések fontos összetevői lehetnek egy kapcsolattörténeti elemzésnek. Azért is választottam kutatásom terepéül ezt a két települést, mert svábsága miatt mindkét településnek kisebbségként kellett (újra)definiálnia magát az új, immáron (nemzet)állami keretek közt. A két település között a háborút megelőzően mind formális, mind informális szinten a lehető legerősebb kapcsolatok álltak fenn. A két település kapcsolatának vizsgálatáról azt gondolom, hogy lehetőséget nyújt a határra, határmentiségre, határon átívelő kapcsolatok alakulására általánosan kiterjeszhető megfigyelésekre, ugyanakkor a két település specifikus helyzetéből fakadóan esetelemzésként is értelmezhető.

Az államhatár két településre gyakorolt különböző hatásait vizsgálom, azokat a kontextusokat elemzem, melyek a határ felállítását követően jelentek meg, s melyek nélkül biztosan nem ugyanígy alakult volna az itt élő emberek sorsa. A határt ezért történetiségében és aktualitásában is vizsgálom, mert csak így látom feltérképezhetőnek és leírhatóknak a két település lakosai közötti kapcsolatok alakulását. A történeti folyamatok meghatározzák a jelenkori események jellegzetességeit. A vizsgált időszak 1918-tól 2012-ig terjed, a két település kapcsolatainak elemzésében öt nagyobb korszakot különítettem el: 1. A határ megjelenése előtti, illetve a demarkációs vonal felállítása és a román katonai adminisztráció (1918–1922); 2. A két világháború közötti időszak, pontosabban a trianoni határ véglegesítése és Észak-Erdély visszacsatolása között (1922–1940); 3. A „kis magyar világ” (1940–1944); 4. A szocialista diktatúrák (1945–1989); 5. A rendszerváltozást követő időszak (1990–2012).

A tág időkeret nagy számban vet fel a határral kapcsolatos, korszakonként eltérő – és ezáltal eltérő elméleti és módszertani megközelítést is igénylő – megválaszolható kérdéseket: Milyen hatást gyakorolt a határ megjelenése a két település társadalmi, kulturális és gazdasági kapcsolatrendszerére, illetőleg hogyan szervezték azt újjá? Milyen módon kísérelték meg enyhíteni határ okozta elzártság érzését a közösségek? Miként befolyásolta a tágabb lélettéren belüli térhasználatot a határ jelenléte? Melyek azok a határra vonatkozó főbb diskurzusok, amelyek forgalomban vannak a két településen? A határ megjelenése milyen mértékben távolította el egymástól a két közösséget?

E kulcskérdések megválaszolására tett kísérleteim természetesen újabb és újabb kérdéseket, kutatási irányokat vetettek fel. Ezek közül némelyre – pl. a makroszintű hatalmi intézményeknek a lokális életvilágokra vonatkozó érdekeinek és beavatkozásainak vizsgálata – e szöveg keretein belül keresem a választ, másokat viszont, mint például az 1980-as évek szökéseiben részt vevők lokális hálózatának megrajzása kénytelen voltam kihagyni.

A kötet három fejezetből áll. Az első kettő a határkutatások történetét, főbb irányait mutatja be, továbbá a határral foglalkozó társadalomtudományok fogalomkészletét tekinti át. A harmadik a két település közötti kapcsolatok történeti változásait mutatja be.

A kutatási módszerekről

A határkutatásokat gyakran szokták interdiszciplinárisnak nevezni, azért mert – mint ahogyan a szó önmaga is erre utal – alkalmas a különféle módszerek és elméletek integrálására. Talán ezért van, hogy gyakran éreztem azt, hogy nem én alakítom a kutatás menetét, hanem a téma követeli meg az újabb és újabb kutatási módszerek „bevetését”. A két település kapcsolatának vizsgálatában korábban vázolt korszakok elemzése eltérő forrásokkal volt elérhető. A vizsgált időszak korai korszakainak megértéséhez inkább történeti, míg a kurrens jelenségekhez inkább néprajzi módszerekkel közelítettem. Mindvégig törekedtem a különböző módszerek együttes használatából fakadó multifokális megközelítésre, de a tág időkeret természetes velejárójának gondolom, hogy a hangsúlyok korszakonként eltolódtak egyik vagy másik javára.

A kutatást 2006-ban kezdtem el, és hat éven keresztül kisebb-nagyobb megszakításokkal kéthavi rendszerességgel végeztem néprajzi terepmunkát a településeken. A hagyományos néprajzi módszerek mellett, mint a *terepmunka* és ezen belül az *interjúkészítés* vagy a *résztevéő megfigyelés* – a deportált megemlékezéseken, fűvóstalálkozókon és strudlifesztiválokon – és ezek alkalmával fényképezés és filmezés, a történettudományhoz közelebb álló kutatási módszerek alkalmazása is szükségessé vált: a kutatásra fordított idő jelentős részét képezte levéltári kutatás, illetve az ott szerzett anyagok feldolgozása. A történeti források részletesebb ismertetése előtt, fontosnak tartom, hogy a klasszikus etnográfiai módszerek alkalmazása során szerzett tapasztalataimat röviden bemutassam. A kutatási szituációk, események

és beszédhelyzetek gyakran merőben eltérő jellege miatt, szükségessé vált mind a résztvevő megfigyelés, mind pedig az interjúkészítés módszertani finomítása. Előbbi esetében segítségemre volt James P. Spradleynek a kutatói részvétel és közreműködés mértékét szem előtt tartó szituatív skálája, mely a résztvevő megfigyelés különböző szintjeit méri (Spradley 1980). Az általa felvázolt öt típust, melyek a részvétellel intenzitásától függően alakulnak, saját terepélményeimen keresztül szeretném megismertetni:

1. *Részt nem vevő megfigyelést* – mely esetben a kutatói közreműködés értéke zéró – Csanáloson, Vállajon és más sváb településeken forgatott híradások és dokumentumfilmek megtekintése jelentette.⁷ 2. *Passzív résztvevő megfigyelést* – amikor a kutató jelen van egy eseményen, de nem vesz részt benne, a jelen lévőkkel nem kerül interakcióba – végeztem deportált találkozókön, strudlifesztiválokön és egyéb, tömegeket megmozgató rendezvényeken. Ilyenkor leginkább fényképeztem, valamint film- és hangfelvételeket készítettem, melyeket a későbbiekben elemeztem. 3. *Mérsékelt résztvevő megfigyelést* – mely esetben a kutató egyensúlyra törekszik a kívülállóság és a bennlevőség között – olyan deportált találkozókön végeztem, éppen Csanáloson, melyeken „hivatalos személyként”, a Szatmár Megyei Múzeum képviselőjeként, magam is szerepet kaptam a koszorúzási ceremóniában. 4. *Az aktív résztvevő megfigyelés szintjét* – melyben a kutató igyekszik azt tenni, amit a többi ember, de ebben nem az elfogadtatás vagy befogadás iránti vágy hajtja, hanem a kulturálisan meghatározott viselkedésmódok elsajátításának szándéka – az ismételt határátlépések alkalmával, valamint a határőrizeti szervekkel való konfliktus során tapasztaltam meg. 5. *Teljes résztvevő megfigyelést* – amikor a kutató olyan eseményt, jelenséget figyel meg, melyben ő maga is hétköznapi, állandó résztvevő – saját terepmunkám reflexív tanulmányozásával végeztem, többször is feltettem a kérdést néhány beszélgetőtársnak, akikkel közelebbi kapcsolatba kerültem a terepmunka során, hogy mit gondolnak a munkámról, a határra vonatkozó kérdéseimről⁸.

A kutatás során felhalmozott információk jelentős részét a terepen elvégzett interjúknak köszönhetem. Az interjúkészítésnek több változatát is alkalmaztam, részben szándékosan, részben viszont a gyűjtési szituáció kényszerítő hatására, a *hétköznapi beszélgetéstől* a *félig strukturált interjú* át a *mélyinterjúig*. A kutatás kezdetekor meggyőződésem volt, hogy a határ annyira fontos szerepet játszik a vizsgált terepen, hogy strukturálatlan, azaz a minimális beavatkozással vezetett interjúkkal, vagy életút interjúkkal is érdeklődésem fókuszában maradhatnak. A terepi tapasztalatok azonban hamarosan rációfoltak erre a preconcepcióra, beszélgetőtársaim számára a fentebb említett okok miatt nem a határ jelentette a legfőbb mesélési készletét,

7 Az évente más helyszínen megrendezésre kerülő deportált találkozóköről, valamint a vállalji és mezőpetri strudlifesztiválokról a helyi tévétársaságok általában rövid képes beszámolókat készítettek, illetve Mezőfényről *Ritka az ilyen falu* címmel forgatott dokumentumfilmet Biczó Gábor és Dallos Csaba 2010-ben.

8 A válaszokból kiderült, hogy a határmentiség, bár fontos és meghatározó része életüknek, vannak ennél számukra sokkal fontosabb társadalmi tudatot meghatározó tényezők. A közösség önreflexiójának legfontosabb diskurzusait a deportálásokra való emlékezés, a vallásosság, vagy a munkához való viszonyulás jelentik.

így az elemzéshez felhasznált adatok legnagyobb része félig strukturált interjúkból származik. Ezeknek a beszélgetéseknek egy kérdéssorokból álló vázlattal indultam neki, melyet igyekeztem következetesen végigkérdezni – a kérdések sorrendjét mindig a szituáció, a beszélő gondolatfűzése határozta meg, de szem előtt tartottam, hogy a vázlatban szereplő kérdésekre választ kell kapnom. Mindeközben arra is törekedtem, hogy minél kevesebb alkalommal törjem meg a beszéd folyamatosságát. A két településen összesen harminckét személlyel készítettem egyéni vagy házastársi interjút, ez mintegy százhusz órányi hangfelvételt jelent. Ezen felül számtalan volt azoknak a sokszor név nélküli találkozásoknak, beszédszituációknak a száma, amelyekben hangfelvételre nem volt lehetőség, de a közösségek határra vonatkozó gondolatainak és tudásának megismerésében fontosságuk elvitathatatlanak bizonyult. Ugyancsak nem készült hangfelvétel a közösségi események, lokális intézmények látogatása során folytatott csoportos beszélgetések alkalmával, ugyanakkor számos különleges információ vagy adat éppen ezek alkalmával tematizálódott.

Beszélgatótársaim közül ketten már rutinos interjúalanyoknak számítanak, mindketten több néprajzos kutatásban „vettek részt” – A. F. (férfi) és E. É. (nő) – így már megvoltak az előzetes elképzeléseik, sőt elvárásaik is a gyűjtési esemény szerkezetével kapcsolatosan. A. F. -nek az élettörténetét gyűjtötték, így – véleményem szerint – ennek megfelelően alakult narratív önkonstrukciója. Élesen határolódnak el nála a határral kapcsolatos személyes élmények a kollektív emlékezet részét képező, másokkal megosztott történetektől.

E. É. másképpen szocializált adatközlő. Ő fogadta be több évben is a Debreceni Egyetem néprajzosait, ő szervezte meg csanádosi gyűjtésük hátterét, a különböző témákkal foglalkozó tanárok és diákok számára adatközlőket „hajtott fel” (saját szóhasználata). Úgy vélem ennek köszönhető, hogy második találkozásunkra már listával készült a határral, határhasználattal kapcsolatosan szóba jöhető lehetséges adatközlőkről.

Beszélgatótársaim többsége számára azonban ez volt az első „adatközlői” esemény. A velük készített interjúk során sokkal kisebb volt a kutatói szándéknak való megfelelési vágy. Legtöbbjük a harmadik generáció tagja, de valamennyi korosztály képviselőivel készítettem interjút.

A történetek egyik része az egyéni életpályához, személyes tapasztalatokhoz kötődik, míg a többi a lokális történelem eseményeiről közvetít szubjektív módon. A történetek változatossága és nagy száma nem csak azt jelzi, hogy a határ mélyen beivódott a lokális társadalom mindennapjaiba, hanem – és főként – azt, hogy a határról való beszéd, a határral kapcsolatos történetek forgalmazása általános és elfogadott volt. A határt érintő kérdéseim minden esetben, minden személynél azonnali emlékezési attitűdöt generált, mindenkinek volt/van saját története a határról. A terepmunka során semmiféle nehézséget nem jelentett a határral kapcsolatos élményekről szóló beszélgetést fenntartani, illetőleg újratekinteni. Úgy vélem a határ témája mindkét település lakói számára alkalmasnak bizonyult az egyéni életpálya és a lokális történelem fontos eseményeinek megosztására személyes vallomások formájában.

A határtörténetek egy másik, fontos csoportját a személyes életúton kívül eső, másokkal megtörtént események narratív reprezentációi alkotják. A „mások történetei” is a határ lokális alaptörténetei közé tartoznak. A szövegek minősége, valamint a „híres” határ narratívumok⁹ változatainak koherenciája arról árulkodik, hogy a határról való beszédnek máig élő a gyakorlata.

Az interjúk során olyan történetek is elhangzottak, melyek néhány adatközlőben az események felidézésével kellemetlenség érzetet generáltak. A családjukat ért korábbi meghurcoltatások okozta bizalmatlanság következtében ezen részek publikálásának lehetőségét a családjuk biztonságát veszélyeztető fenyegetésként élték meg. Ennek folyamodványaként ilyenkor a hangfelvétel félbehagyását, valamint a nevek bizalmas módon való kezelését kérték. Több alkalommal is előfordult, hogy korábban hangfelvételt engedélyező személyek későbbi találkozások alkalmával az interjú fel nem használását kérték. Néhány esetben sikerült beleegyezést szerezni az interjúk közlésére a nevek elhallgatása mellett, de volt, aki semmilyen formában nem járult hozzá a közléshez. Mindezek tudatában úgy döntöttem, hogy az egységes adatkezelés érdekében neveket nem, csak kezdőbetűket jelölök meg, valamint – esetenként – a születési évet és a lakóhelyet, azon személyek esetében is, akik nem kérték adataik elhallgatását.

A csanálói és vállaji beszélgetőtársaim számában van némi aránytalanság. A beszélgetések nagyobbik hányadára, körülbelül három ötödére, Csanáloson került sor. A mélyinterjúk tekintetében ez az aránytalanság még hangsúlyosabb. Ennek okát leginkább az emlékezés működésében látom: a csanálóiak számára az országhatár sokkal több konkrét, személyes konfliktushelyzetet teremtett, és ez nagyobb narratívum készletet eredményezett.

Több *esetelemzéssel* is próbálkoztam, ám amennyiben ezt olyan eszköznek tekintjük, amely nem csupán adatgyűjtési formát látunk, hanem az általánosítás felé mutató az empirikus adatgyűjtést az elméletalkotással összekötő módszertani eszközt (Takács 2017: 126), akkor attól tartok csak részben jártam sikerrel. Általánosító megállapításokra ugyanis csak részben vállalkozhattam, parcionalitásukban értelmezhető speciális esetekről lévén szó.¹⁰

További módszereket, mint a *forráskritika* és *tartomelemzés*¹¹ is alkalmaztam, amennyiben élményelbeszélési mintákat, életrajzi motívumokat és levéltári forrásokat is vizsgáltam.

Az alkalmazott kutatási módszerek alapján jelen szöveg nemcsak etnográfia, hanem egyúttal történeti munka is. A *mikrotörténelem* és *történeti antropoló-*

9 Híres határ narratívumoknak azokat a történeteket nevezem, melyek általánosan – valamennyi korosztály által – ismertek legalább az egyik településen.

10 Lásd a Határmegállapító Bizottság helyszíni szemlét bemutató, illetve egy konkrét család határon átfelölő kapcsolattartási módjait ismertető alfejezetet.

11 Az antropológiai tartomelemzés a bennszülöttek mesélési mintáinak vizsgálataiban jelent meg először Franz Boas és Edward Sapir munkáiban (Boas 1916: 147, Sapir 1910). Tartomelemzésnek én azt az eljárást nevezem, amelynek segítségével szövegadatokból, képekből, hangfelvételekből, gesztusokból, olyan következtetések vonhatók le, amelyek ezekben nincsenek nyíltan kimondva, de a szövegek szerkezetéből, az elemek előfordulásából és azok visszatérő sajátságaiából kiolvashatók (Antal 1976).

*gia*¹² megközelítésmódjait is használja, hiszen levéltári forrásokat, archív anyagokat feldolgozva, redukált terepre vonatkozóan tesz történeti megfigyeléseket. A történelmi források sajátossága, hogy külső, gyakran távoli pozícióból közelítenek, s ezáltal sokkal inkább közvetítenek, mint dokumentálnak. A forrásokkal és értelmezésükkel kapcsolatos problémát Wolfgang Kaschuba a következőképpen összegezi és általánosítja egyúttal: „minél távolabb megyünk vissza a történelemben, a források annál inkább a közigazgatási egységek, a képzett elit és az egyházi személyek tevékenységének dokumentumait reprezentálják” (Kaschuba 2004: 186). Mindez azt jelenti, hogy adott csoport vagy kultúra, vagy akár egy sajátos közegben lezajló esemény egy másik kultúrához tartozó személy szűrőjén keresztül tolmácsolva kerül a kutató(k) elé. Éppen ezért a kutatói interpretációs munka során figyelembe kell azt venni, hogy ezek a források olyan komplex szövegek, melyek többet rejtenek magukban szó szerinti jelentésüknél, helyes értelmezésükhöz elengedhetetlen a keletkezés történeti- és társadalmi kontextusának ismerete (vö. Bloch 1996).

A tanulmányozott levéltári szövegek jelentős részét adják a magyar és román katonai jelentések, s mint ilyenek a katonai szakzsargon jegyeit messzemenően magukon hordozzák. Ugyanakkor a legtöbb esetben még csak nem is a valós szituációk ismertetését, hanem a jelentéstevő által elképzelt ideális körülményeket, illetőleg az ettől való eltérést írják le. Ezek fényében nem a hitelesség igényének elvárásával igyekeztem megközelíteni ezeket a levéltári forrásokat, hanem inkább az események, folyamatok történeti kontextusának megrajzolására alkalmas sajátos eszközt látok bennük, melyek hivatalos jellegükből fakadó objektivitását a létrejöttükért felelős személyes és csoportos érdekek hol erőteljesebben, hol gyengébben szubjektívizálják. A levéltári kutatás ugyanakkor kemény adatok megszerzésére is lehetőséget teremtett. Az általános demográfiai adatok mellett a két település házassági anyakönyvei nagyszerű eszköznek bizonyultak a két település affinális rokonsági kapcsolatainak történeti vizsgálatára, amelynek változásai és a határ minősége között egyértelmű összefüggés volt megfigyelhető.

A határkutatások terminológiája

Az antropológiai határkutatások szakirodalmának nemzetközi nyelve az angol, ennek egyik oka, hogy a határról való tudományos gondolkodás, s az első tudományos megközelítései a határok problematikájának Frederick Jackson Turner munkásságához kötődnek (Turner 1993). Másrészt, és ez előbbi folyamodványaként, az Amerikai Egyesült Államok déli és északi határai a leginkább kutatott határterületek, ezek vizsgálata során formálódott a határkutatások fogalomkészlete. A magyartól eltérően az angolban a határok megnevezésére – ezek lényege szerint – három teljesen kü-

12 A két fogalom között jelentős átfedés van, mindkettőre jellemző a kis léptékű, intenzív, mélyfűrészes vizsgálatok adott témának.

lönálló terminus áll rendelkezésre: *boundary, border, frontier*.¹³ A határkutatással foglalkozó politikusok, geográfusok, antropológusok számára mindhárom sajátos jelentéssel bír, egymással nem felcserélhetőek (Prescott–Triggs 2008: 11–12). Bradley J. Parker szerint sem tekinthetjük egymás szinonimáinak (Parker 2006: 78), az, hogy ezeket gyakran felcserélik, azt mutatja, hogy a közöttük lévő kapcsolat gyakran összerosódik a szövegekben. Ennek bizonyítéka, hogy még az antropológiai szakirodalom sem egységes használatukban. Sajnos nem csak aldiszciplinák kezelik különféle módon a fogalomkészletet, hanem gyakran ugyanannak a tudománynak nagyjából azonos időben és térben működő művelői is (vö. Cohen 1994, Anderson 1996a, Parker 2006).

A magyar kutató közül Ilyés Zoltán, Kocsis Károly, Hardi Tamás és részben Kürti László próbálkozott a különböző határértelmezések bemutatásával, a terminológia áttekintésével és „magyarosításával”, valamint a határ funkcióinak, morfológiájának, genetikájának áttekintésével (Hardi 2001, Ilyés 2004, Kocsis 2004, Kürti 2006). A határ magyarországi történeti rétegeit, valamint a fogalom itthoni jelentéstörténetét Hofer Tamás vizsgálta (Hofer 2004). A következőkben sorra venném a három említett „határ” jelentésű fogalmat.

A határ konkrét kifejeződései

Konkrét formájában a határ különféle térbeli megjelenési formákat ölthet: lehet pontszerű (pl. csomópont, átkelőhely), vonalszerű (pl. elválasztó vonal), területi (pl. határvidék), vagy hálózatos (pl. határhálózat).

Forma	Példa
Pont	Határállomás, átkelőhely
Vonal	Határvonal, elválasztó vonal
Terület	Határzóna, peremterület
Hálózat	Határhálózatok

Frontier (gyepűelve – történeti fogalom) • A *frontier* fogalomnak Prescott két jelentését különbözteti meg. Az egyik legközelebbi magyar nyelvű megfelelője a *gyepűelve*, történelemtudományi kategória, királyságok, hercegségek és hasonló államalakulatok közötti, állandó ellenőrzés nélküli, többnyire lakatlan terület. A *frontier* másik jelentése a turneri alapokhoz vezet vissza, a hatalmas kiterjedésű országok – mint például az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália vagy Oroszország – lakott és lakatlan részei közötti változó mélységű területet jelöl. Turner szóhasználatában ez a civilizált kelet és a vad nyugat közötti, fokozatosan nyugatra tolódó, határsávot jelentette. Ebben az értelmében is történeti kategória, ma már – bár továbbra is léteznek, hatalmas kiterjedésű szabad területek –, ezek mindegyikét valamely

¹³ Sőt, hasonló jelentést hordoz a *limit* is.

állam saját kontrollja alatt lévőnek tekinti. A *boundary* és *frontier* fogalmak párba állítása a magyar gyeű és gyeűelve párossal hozhatók kapcsolatba. Ez a párosítás azonban pusztán teoretikus, hiszen az ókorból és középkorból ismert határok – mint a kínai fal(ak),¹⁴ Hadrianus fala az Egyesült Királyságban, mely a Római Birodalom limes-rendszerének egy része, a szarmata vonal, és a már említett gyeű–gyeűelve, a középkori Európában széles körben alkalmazott védrendszer – mind a *frontier* kategóriába tartoznak, hiszen nem a falak, árkok és sáncok jelentették a tulajdonképpeni határt, az messze túlnyúlt rajtuk.

A *frontiert* Leonard Thompson és Howard Lamar két – korábban elkülönülő – csoport kapcsolódásának, a másik életterébe történő behatolásának helyszínéként határozta meg (Thompson–Lamar 1984: 6). Parker szerint a *frontier*/határ az a pont, ahol a különböző határhelyzetek (*boundaries*) találkoznak (Parker 2006: 79), s mint ilyen az antropológia komplex határkutatásainak legérdekesebb terepe. Amennyiben elfogadjuk a szerző fenti kijelentését, miszerint a határokat egyidejűleg több típusú határhelyzet szőheti át,¹⁵ akkor talán sikerül kiragadni a határ fogalmát a Turner és követői által rászabott egysíjú keretből. Valójában pontosan ezek a benne mátrixszerűen egymásra tevődő, egymást átfedő határhelyzetek adják meg a határ lényegét. A határok valójában határhelyzet készletek (Parker 2006: 80).

Kocsis, fentebb idézett tanulmányában, a *frontier*nek egy sajátos, a politikai földrajzi szakirodalom által használt, történeti értelmezését adja meg, mely szerint „olyan politikai-földrajzi zóna, mely egy politikai egység (állam) integrált területe mögött fekszik, és elválasztja azt az egyéb, nem integrált, nem civilizált területektől. Nevezik a civilizáció élének is, ahol az adott civilizáció érintkezik az általa még nem befolyásolt területtel (vö. Turner 1993). A sáv folyamatos mozgásban van, kijelölése képzeletbeli és ideiglenes (vö. Parker 2006: 79). „Ebben a sávban az adott civilizáció agresszív, terjeszkedő hajlamú” (Kocsis 2004: 23). Továbbá „A *frontier* a világrendszer teljes kialakulásával feloldódott, a 20. század kezdetétől kezdett gyorsan megszűnni. Ma már úgy tűnik, hogy nem beszélhetünk igazi *frontier*ről, tehát történelmi tünemény volt” (Kocsis 2004: 23).

Boundary (határvonal) • Parker szerint a három közül ennek a legtágabb a jelentésköre,¹⁶ bárminek a szegélyét, határát (*limit*) jelölheti. Ennek a meghatározásnak az alapján, területi leképezéskor a *boundary* tulajdonképpen gyűjtőfogalma a nála sokkal konkrétabb, territoriális vetületű *border*nek és *frontier*nek (Parker 2006: 78). Victor Prescott ezzel ellentétes értelmezését kínálja a fogalomnak, szerinte a *boundary* leginkább az államhatárok fizikai konkrétumait jelentő, határkövek, kerítések, falak által jelölt vonalként értelmezhető. Michael Rösler és Tobias Wendl ezt a megnevezést a modern nemzetállamok közötti határra alkalmazzák (Rösler–Wendl 1999: 8). A magyar szakirodalomban a fogalom értelmezési kereteinek körül-

14 Az első – időszámításunk előtti – déli fal, majd a középkor folyamán megépített nagy fal.

15 Például földrajzi, politikai, kulturális, gazdasági, stb. határhelyzetek.

16 Anderson és őt követve Cohen ennek épp az ellenkezőjét állítja, szerintük a *boundary*-nak van a legszűkebb értelmezési kerete a három közül (Cohen 1994: 52, Anderson 1996a: 14).

határolására Kocsis Károly tett kísérletet, meghatározásában az andersoni, coheni, főként szimbolikus jelentést hangsúlyozza ki, hozzátéve, hogy létezik a szónek egy térképre vetített jelentése is, amely – mint írja – vertikális síkként nem csak két területet választ el [(határ)vonal], hanem a léteret s a föld alatti dolgokat is (Kocsis 2004: 23–24). Az én értelmezésemben, melyben megpróbálom szintézisbe hozni az előbbieket, a *boundary* egy határhelyzet, mely a fizikai, társadalmi vagy szimbolikus körülmények hatására válik két területet elválasztó határvonallá (*boundary*), vagy határonakban élőkkel egymással – az iránytól független – kontaktusba hozó (társadalmi) határrá (*border*).

Border (határsáv) • A határvonalak/határsávok – adott térben rögzített – lineáris elválasztó vonalak, melyek politikai és/vagy adminisztratív egységek közötti szegélyt jelölnek (Parker 2006: 78). Cohennél is hasonló jelentést kap, bár nála nem határolódik egyetlen – térképen megrajzolható – vonalra, nála a *border* egy – általában szűk – területet jelöl, ami megegyezhet a demarkációs zónával.¹⁷

A *border* és *borderland* fogalmakat Prescottt szinonimaként határozza meg, mindkettő országok bizonytalan mélységű határsávját jelöli, melyeknek külső részét az országhatár zárja (Prescott–Triggs 2008: 11–12). Nyugodtan kijelenthető, hogy minél jobban erősödött adott terület fölötti politikai, gazdasági, társadalmi kontroll, annál inkább szűkült a *border* fogalmának megfelelő határsáv. A totális állami kontroll megjelenésével a *border* a térképekre pontosan rávetíthető demarkálódott vonallá (*boundary*) változott.

17 A határok demarkációjáról bővebben: Kocsis 2004: 24.

A határok, határrégiók kutatástörténete

„A határ csak egy emberi társadalom tevékenységeinek határa lehet, mely jó ideig képlékeny és ideiglenes, később azonban szilárd és tartós. A határ nem a keletkezése során felmerülő különböző akadályok miatt változik meg, hanem amiatt, ami a határon belül történik. Hogy egyszerűbben fogalmazzunk: ha a határt magát egy keretnek fogjuk fel, akkor – Lucien Fèbvre találó megjegyzésével élve –, nem a keret a fontos, hanem az, amit bekeretez.”
(Ancel 1999: 413.)

A határkutatások során számos létező fogalom telítődött új tartalommal, illetőleg új fogalmak is születtek: határ¹⁸, határrégió, határsáv, határvonal, határterület, államhatár, társadalmi határ, politikai határ, szimbolikus határ, periféria, határkultúra, A sokszorosán kisajátított és definiált, egyre elvontabb, szubtilisebb fogalmak kategorizálása ma már lehetetlennek tűnik, ezért nem vállalkozhatom többre, mint hogy igyekszem vázolni a főbb irányokat a határkutatásokon belül, valamint megpróbálok bemutatni a terminológia néhány kulcsfogalmának leginkább elfogadott szemantikai hátterét. A határ szakirodalmának áttekintéséhez nyugodtan követhetünk egy hagyományosabb felosztást, mely az alábbi fő területeket különíti el: kulturális, mentális, politikai és gazdasági (határok). Ezek a területek természetesen sokszorosán összefonódtak, így ezeket a kategóriákat kellő körültekintéssel kell kezelni, és csakis könnyebb átláthatóság végett alkalmazom őket.

A *határtudományok (border studies)* – antropológia, szociálpszichológia, szociológia, geográfia és politikatudományok – utóbbi évtizedekben felhalmozódott irodalma számtalanszor újraértelmezte a határkutatásokban használt fogalmakat. A határok iránti tudományos érdeklődést és diskurzust hosszú ideig a földrajztudomány felől érkező kutatók és kutatások irányították.

A határ mint társadalomtudományi kutatási téma valószínűsíthetően Frederick Jackson Turner 1893-ban kiadott *The Significance of the Frontier In American History* című esszéjében jelent meg először. A szöveg nem csupán a történelmi-társadalomtudományi határkutatások alapja, hanem közel fél évszázadig meghatározta az interpretatív amerikai történetírás főbb diskurzusait is. Turner

18 A határ szó szemantikájáról lásd még: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára III., Czuczor–Fogarasi 1864. Bővebben: Hofer 2004: 17–20.

szerint az Egyesült Államok 19. századi nyugati határa nem egy geográfiailag pontosan meghatározható területet jelöl, hanem egy dinamikusan táguló kulturális ütközőzónát a barbárság és a civilizáció közt. Az így felépített határképzet pedig nem egy politikailag meghatározott területiséget továbbít, sokkal inkább a bennszülött „primitív” vagy „barbár” indián és a „civilizált” fehérek közti kulturális és társadalmi szakadékot. A határ pedig a bennszülöttektől elhódított területekkel egy időben tágul. Turner határkutatásának az amerikai történetírásban játszott szerepéről Ray Allen Billington úgy vélekedik, hogy az: „az amerikai történeti gondolkodást ebben a témában legnagyobb mértékben befolyásoló munka” (Billington 1958: 5). De a határok nem csak a történettudományi kutatások számára voltak fontosak, az antropológiában és a néprajzban is hagyományosan fontos szerepet kapott. Ez utóbbiak esetében a földrajztudományi eredet hosszú ideig éreztette hatását. Mészáros Csaba – kitűnő összefoglalójában – két egymástól függetlenül kialakult, eltérő megközelítéseket alkalmazó kutatási hagyományra támaszkodóként írja le azt a fogalmi keretet, amelyben az antropológia és a néprajz a határokkal kapcsolatos kulturális és társadalmi jelenségeket értelmezi. Az egyik kutatási hagyományban azokat a törvényszerűségeket vizsgálták, amelyek alapján az egyes társadalmak kulturális sajátosságai alapján egymástól megkülönböztethetőek. A határokat itt nem tekintik adottnak, sőt, igazából azokat a kutatás során a kutatói interpretáció hozza létre (Mészáros 2015: 16).

A határ mint a kulturális jelenségek térbeli kontextusa

Ezeket a határokat pedig főként a kulturális kontaktusok konstituálják. Fredrik Barth munkásságának jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni: A határ fogalmát eredetileg a földrajzi terek kontextusában alkalmazták, ám Barth nomádok körében végzett kutatásai után nem csak hogy új jelentésekkel gazdagodott, de megváltozott a kutatási paradigma is, a politikai kérdésekről, mint kizárás, áteresztés, a hangsúly az etnikai csoportokra és a közöttük megfigyelhető legkülönbözőbb határookra tevődött. Barth elméletének ereje az etnikai csoportoknak a társadalmi összetettségben és a kontextuális szempontok felőli megközelítésben rejlik. Az etnikai identitást nem önmagában létező, a közösségen belül felgyűlt kulturális anyagnak tekinti, hanem a másokkal való érintkezésre épülő dialógus termékeként. Ez a megközelítésmód megkerülhetetlenné teszi a határ kérdéskörét, lényege ugyanis, hogy a határokon átnyúló interakció során formálódik meg az etnikai önazonosság és az etnikai különbség. Az etnikai csoportok tehát és azok jellemzői mindig szituációfüggőek, nem pedig „eleve adottak” (Barth 1969).

A csoportképződés ilyen értelmezése a határ fogalmát elmozdította a geopolitikai értelemben vett fizikai határtól, és nagymértékben hozzájárult a határ-fogalom tágításához, valamint a közösségek kontextuális értelmezéséhez. A csoportkülönbség és az identitás manapság nem annyira az őket egykor alátámasztó struktúrákban, mint inkább az őket kifejezésre juttató egyének tudatában érhető tetten

– érvel Anthony P. Cohen, a szimbolikus közösségek elméletének jeles kutatója (Cohen 1986, 1995).

Az új paradigma követői új fogalomkészlettel operáltak, olyan fogalmak születtek, mint a *társadalmi határ*, *etnikai határ*,¹⁹ *kulturális határ*. Ezeknek a fogalmaknak politikai határhoz való kötöttsége pedig már csak egyike a lehetőségeknek, ugyanis a határok állandóságának és változtathatatlanságának megkérdőjelezése a fogalom területiségtől való elvonatkoztatását is magában foglalta (Corvesi 1999). Barth nem a politikai értelemben vett határok mentén megjelenő konfliktusokról szól, noha a „kulturális határ” fogalmába egyértelműen beletartozik a terület és a határ kérdése. Szerinte: „A határok, melyekre nagy figyelmet kell fordítanunk, természetesen társadalmi határok is egyben, bár rendelkezhetnek területi megfelelővel is”, s még hozzáteszi, hogy „az etnikai csoportok nem feltétlenül vagy szükségképpen kell, hogy önálló területeket birtokoljanak” (Barth- idézi Kürti 2006: 29).

Barth munkásságát követően gyakorlatilag megszűnt az unidiszciplináris határkutatás, a politikatudományokban, a földrajzhoz tartozó tudományágakban, mint a humángéográfia vagy az etnikai földrajz, a gazdaságtudományokban és főként a társadalomtudományokban (áramlásszociológia, az antropológiai határtudomány) a többretegű határ koncepciója vált uralkodóvá.

Az egyik leginkább kutatott kérdés ebben az értelemezési keretben a határok és a kulturális identitás kapcsolata. A kulturális identitás természetesen nem kizárólagosan az országhatárral van összefüggésben. Egy országhatáron belül is nagyon sok kulturális identitás lehet, így adódna a gondolat, hogy az országhatár egyedül az állampolgári identitást (patriotizmus) határozza meg, ugyanakkor mint a fentebbi ismertetésben olvasható volt, számos identitás kutatás kiindulópontja és értelemezési kerete éppen a határ volt. A határ kollektív identitást befolyásoló tényezővé az identitásformálódás „mi–ők” fogalompárjának viszonyrendszerében vált. A határok társadalmi konstrukciójának gondolata ugyan nem hagyja figyelmen kívül a határ fizikai térelválasztó funkcióját, de inkább a térbeli és társadalmi valóságok, illetve fikciók elválaszthatatlanságát jellemzi (Kaplan – Häkli 2002: 3).

A határ a nemzetkutatásokban

A másik kutatási irányzatban a határokat eleve létezőnek tekintik, és a határt itt főként az állam és a nemzet kontextusában vizsgálják (Mészáros Cs. 2015: 18). Mint-hogy kutatásom helyszíne egy konkrét határszakasz, ezért a fokozottabb figyelemmel fordultam a határt tényként kezelő megközelítések felé. Ez azonban nem kizárólagos figyelmet jelent, hiszen talán éppenhogy a mi tudományunk – kvalitatív adatokra való fogékonysága okán – a legalkalmasabb arra, hogy a sokféle kutatási szemléletet és munkamódszert szintetizálja. A terepi jelenlétén és kutatáson alapuló módszerek

19 Az etnikai határokról, kutatástörténetéről lásd bővebben: Corvesi 1999.

alkalmazásával talán magam is hozzá tudok járulni azokhoz a diskurzusokhoz, amelyek a határok mibenlétére és működésére vonatkoznak.

Malcolm Anderson szerint a határok egyszerre intézmények és folyamatok. Intézményként megjelölik és körülhatárolják az állami szuverenitás és az állampolgársági jogok érvényességi területét. Eszközei a hatalmi politikáknak, ugyanakkor a nemzeti identitás jelölői is. A 20. században a határidentitásból kinövő nemzeti identitás vált a politikai identitásformák legfontosabbikává. Az állandó öndefiníciót igénylő határmentiség, valamint az ehhez kapcsolódó határtörténetek kivételes szerepet játszottak a nemzeti kultúrák felépítésében (Anderson 1996b), ami által a határ kihagyhatatlanná vált a nacionalizmus és nemzeti identitás tudományos diskurzusaiából.

Hastings Donnan és Thomas M. Wilson a határokat az őket fenntartó államhatalmat és ennek intézményeit érintő változások tükrének nevezik. De a határok nem csak a változások helyszínei szimbólumai, hanem gyakorta azok kiváltói is. A határok jelentésalkotó és jelentéshordozó entitások, a kulturális táj részei, túlnőnek az ország fizikai határain, dacolva az államhatalom intézményeivel (Donnan–Wilson 1999: 4). Az államhatár földrajzi és szimbolikus összetettségét, e kapcsolat bonyolultságát jelzik azon kutatások is, melyek az új politikai határok mellett kitermelődő új etnikai identitásokat mutatják be (Gosztonyi 1996), valamint azon kutatások, melyek arról számolnak be, hogy a szimbolikus határ túlélheti a politikai határt (Cole–Wolf 1974, Ilyés 2004, Jeggler 1994).

A határhelyzet vizsgálatok is elsősorban a nemzetközi határokra koncentráltak, minthogy az államhatárok a földrajz és politikum kapcsolatának talán legexplicitebb megnyilvánulásai. Boggs nyomán Kocsis a politikai határokat három szempont alapján osztályozza: 1. *morfológiai*, mely a határvonalak „futását” veszi alapul; 2. *genetikai*, melyet a határ megszületésének ideje és az elválasztott területek milyensége közti összefüggések határoznak meg; 3. *jogi*, melyben a határ felek általi elismertségi foka (Kocsis 2004: 25).

Az államhatárok nyilvánvaló velejárója a földrajzi leképezhetőség és a nemzetközi jogi elismerés. Megjelölik az állami szuverenitás és az állampolgáros és alattvalók feletti hatalmi kontroll fizikai korlátait, korlátokat, melyeket az állam erőszakintézmények – katonaság, határőrség, drótkerítés, falak, stb. – bevetésével és irányításával tart fenn. Az államhatárok – a szimbolikus határokkal ellentétben – láthatóak és kézzel foghatóak, objektívek legalábbis abban az értelemben, hogy létezik egy objektív – a fizikai, térbeli jelenlét – dimenziójuk, míg a szimbolikus határok ebben az értelmezési keretben inkább szubjektívek (Donnan–Wilson 1999: 26). Sok kutató a territorialitást nélkülöző szimbolikus határok ellentétpárjaként, valós határoknak nevezi a politikai határokat. Ez a szembeállítás azonban meglehetősen félrevezető, hiszen az állam vagy egyéb geopolitikai határok politikai jellegük mellett mindig kulturális és szimbolikus határok is, viszont ez az állítás visszafelé már nem érvényes, a kulturális és szimbolikus határok nem mindig rendelkeznek térbeli dimenzióval (Donnan–Wilson 1999: 26).

A két kutatási hagyomány nem élesen különül egymástól, a határokkal foglalkozó vizsgálatok elméleti keretei hibridizálódtak. Bradley Parker szerint a határok köztes területek. Kultúrszférák peremén lévő területek, s mint ilyenek bennük valósulnak

meg a találkozásokkal járó kulturális kapcsolatok. A határok kialakulása sajátos történelmi körülmények és folyamatok eredménye, tehát társadalmi meghatározottságú, mint ahogy a határ maga is szociális jelenség (Parker 2006: 77). A határ nem szociológiai következményekkel járó térbeli tény, hanem „olyan szociológiai tény, amely térbeli alakot ölt” – idézi Georg Simmelt Heinz Maus (Maus 1959: 185). Robert Alvarez megfogalmazásában a határ „csak” kettős jelentést hordoz, egyrészt geopolitikai másrészt metaforikus, szó szerinti és konceptuális jelentésében egyszerre van jelen. Ennek ellenére ez a kettősség nem kevesebb a parkeri mátrix rendszernél, hanem inkább kiegészíti azt, míg Parker egy „létező” (ország)határra lokalizálja a kutatás lehetséges irányait, addig Alvarez szerint a határ ott van, ahol a másságukat vállaló személyek közötti interakció létrejön. A határok ebben az értelmezésben nemcsak az országok találkozásánál fellelhető fizikai teret jelentik, hanem mindazokat a helyeket – bárhol legyenek is azok –, ahol a másságukat feladni nem kívánó különböző egyének, csoportok kerülnek kölcsönhatásba (Alvarez 1995: 453). Ilyen határként működnek többek közt az USA déli államainak nagyvárosaiban található a nagykereskedések, mivel ezekben találkozik és összeütközésbe kerül az üzletkötés amerikai és mexikói gyakorlata (Donnan–Wilson 2002: 121). Utz Jeggle is kettősséget hangoztat, azonban számára nem a határok jelentik a kiindulópontot, hanem a csoportok, egyének által hordozott (identitás)különbségek. A térbeli határokat a szimbolikus elhatárolódás tényleges megnyilvánulásaiként látatja. Ugyanakkor a társadalom makroszintjétől (államhatár) a mikroszintekig (falusi határok – pad) keres példákat a határ kettősségére, ráadásul fordítottan, alulról építkezve, a faluban ható társadalmi, nemi, stb. határoktól jut el a politikai, földrajzi határokig. Megállapításai nemcsak a körülzárt falusi világokra érvényesek, hanem a topográfiai vonalak mai irányultságára is vonatkoznak, amelyek sokkal kevésbé figyelnek a kulturális határookra, mint az etnikai és az azokkal ismételtlen összeütközésbe kerülő nemzetállami-politikai határookra (Jeggle 1994).

Országhatárok a társadalomtudományokban

A nemzetközi jogban a modern államhatár fogalma egyszerű. „Az államhatár az a vonal, illetve sík, mely az adott állam területét elválasztja más államok területétől, illetve a *res communis omnium usus* [közösen használt területek] természetű területektől és térségektől.” (Bruhács 1999: 81.)

A határ ugyanakkor történelmileg fejlődő konstrukció: A határ fogalma az ókori világ vidéki társadalmának azon gyakorlataiból ered, amelyek a térhatárokat jelölték meg, ahol az ismeretlen kezdődik (a rómaiaknál *finis*). Maga a szó megjelenése azonban sokkal később történt: etimológiája a „front” szóból származik, amely a 13. századtól két hadsereg közötti ideiglenes és változó határvonalat jelölte konfliktusok idején (Fèbvre 1962). Csak a modern állam megjelenésével vált a határ a szuverenitás határává (Nordman 1999). A 16. és 19. század között a területi folytonosság és kohézió elve vált uralkodóvá, háttérbe szorítva a középkori jelzőpontokat és az inter-

perszonális hűségkapcsolatok helyett elsőbbséget élvezett; ekkor a határterületek és határzónák egyre inkább exkluzív vonalakkal lettek felváltva.

Ezzel a westfáliai értelemmel a nemzetállam határa vált a szuverenitás abszolút kifejezésének legtisztább, legolvashatóbb és legteljesebb formájává, és végül a legfőbb politikai, gazdasági és társadalmi területi különbségek is e mentén alakultak ki. A vonalhatár megjelenése szorosan együtt járt a modern térszemlélet fejlődésével. Része volt a kartográfia tökéletesítésében és a katonai stratégiák fejlődésében is. A gyarmatosítás projektje révén az államhatár koncepciója Európán kívülre is exportálódott, és végül az egész világra kiterjedt (Foucher 1991). Manapság a különböző államok és a nemzetközi szervezetek általi elfogadása modellértékű státuszt biztosít számára.

Ebben az értelmezési hagyományban két fogalmat emeltek ki váltakozva az ideológiai térkonstrukció elvei közül, amelyek a határok kijelölésének legitimációs elveivel kapcsolódnak: a „természetes határok” és a „történelmi határok.” A „történelmi határ” keresése gyakran egy olyan területi követelés része, amely dokumentumok alapján próbálja bizonyítani egy korábbi határvonal legitimitását. A 19. és 20. században ez gyakran szolgálta a nacionalista igényeket, amelyek konfliktusokat szültek, mivel az adott történelmi időszak kiválasztása olyan időpontra esett, amikor a terület a szomszédos államok rovására volt maximálisan kiterjedve (lásd. Nagy-Németországot vagy Nagy-Magyarországot, stb.).

A 20. század első harmadában a határkutatások egyik sarkalatos pontja volt a *természetes és mesterséges határookra* történő felosztás, melyben az olyan földrajzi formációkra, mint a folyók, hegységek, tavak, tengerek stb., rávetítették a határ politikai értelemben vett attribútumait. Ezen kategorizáció mentén kialakuló egyre erősödő véleménykülönbségeknek és vitáknak Lucien Fèbvre 1925-ben megjelent *A Geographical Introduction to History* című munkája vetett véget, véglegesen időszerütlenné téve a természetes határok elméletét. Fèbvre a határok társadalmi csoportok általi meghatározottságát és függőségét bizonyította be (Fèbvre 1925: 299). A konstruktivista fordulat a határok és határrégiók tanulmányozásában először is a „természetes” határok politikai földrajzi fogalmának elutasításaként értelmezhető, amely szerint az államot organizmusként kellene felfogni (Ratzel 1897). Emellett más földrajztudósok megfigyelték, hogy a határok fizikai természeti feltételek alapján is azonosíthatók, ami indokolja a „természetes” határ kifejezés használatát. Ezzel szemben más (különösen francia) tudósok azon a véleményen voltak, hogy a határok nem léteznek a természetben; azok a határok, amelyek természetesnek tűnnek, csak azért látszanak annak, mert így akarjuk érzékelni őket (vö. Brunhes–Vallaux 1921; Hartshorne 1933; Broek 1941; Pounds 1951, 1954; Scholler 1957; Rykiel 1995).

Ugyanazokat a természeti jelenségeket különböző kultúrák eltérő időben és helyen határként vagy nem határként tekinthetik. Modern formában ezt a meggyőződést az emberek megközelítése újra felveszi, és a határokat társadalmi konstrukcióként kezeli.

A „természetes határ” hivatkozása tehát megkérdőjelezi a történelmi jogok és az örökölt határvonalak bonyolult rendszerét, előtérbe helyezve a domborzati vagy víz-

rajzi adottságokon alapuló egyértelmű határvonalat. A természetes határ valójában egy megállapodás, amelyben sem isteni hatalom, sem a természet nem játszik szerepet, hanem az uralkodók akarata – vagy inkább katonai tanácsadóiké. A határnak olyan vonalnak kell lennie, amely a fizikai elemekre támaszkodva könnyebben őrizhető és jobban átlátható a tájban. A „természetes határ” konvencionális jellege gyakran zavart okozott a determinista földrajzi megközelítésben, amely a domborzatban vagy a vízrajzban kereste a politikai felosztások alapjait. Ezzel szemben manapság egy figyelemre méltó jelenség figyelhető meg, amely során a természet fogalmát újraértelmezik, hogy határokon átívelő területi projektek számára igazolást nyújtsanak. Az ilyen projektekben az ökológiai kérdések egységesítő alapelvként jelennek meg, amelyet az önkényesen elvágott határvonal korábban megszakított. A természetnek ez az új szerepe gyakran közös természetvédelmi parkok vagy vízgyűjtő területek közös kezelése révén jelenik meg.

Bradley Parker az országhatároknak négy kutandó dimenzióját különbözteti meg: földrajzi határhelyzetek, politikai határhelyzetek, demográfiai határhelyzetek, kulturális határhelyzetek, határkultúra. Ezeket a következőkben röviden ismertetem:

Földrajzi határhelyzetek (geographic boundaries) • Ez a kategória az (ország)határok mentén lévő természeti elválasztókra – geográfiaiak vagy klimatikusak, vonatkozik. A geográfiai tényezők persze nem önmaguk okán alkotnak határt, ehhez szükség van egy őket kisajátító politikai hatalomra vagy társadalmi kontrollra (Fèbvre 1925). A parkeri *földrajzi határhelyzetek* tehát nem azonosak a *természetes határok* fogalmával. Míg előbbi csupán a határkészletek geográfiai alaphelyzetét adja meg, addig ez utóbbi már a társadalmiság és kulturalitás kontextusába ágyazza adott terület földrajzi jellemzőit. A folyók, hegyek-hegységek, illetve egyéb földrajzi elemek jelenléte vagy hiánya, az időjárás viszonyok milyensége, a csapadékmenyiség, a hőmérsékleti tényezők, az ivóvíz megléte, a talaj minősége, a táj faunája, flórája ennek ellenére mind-mind döntő lehet az országhatárok meghatározásában (Parker 2006).

Politikai határhelyzetek (political boundaries) • Ez a kategória foglalja magába a politikai, adminisztratív és katonai határhelyzeteket. Mióta az antropológiai kutatások a határokat/határhelyzeteket az egymással való viszonyuk függvényében vizsgálják (Parker 2006, Donnan–Wilson 1999, Rösler–Wendl 1999, Martínez 1994, Alvarez 1995) a határzónák jellemzőinek és dinamikájának vizsgálatában ez az egyik legfontosabb és valószínűleg a legtöbbet tárgyalt határhelyzet.

Kulturális határhelyzetek (cultural boundaries) • Ebbe a kategóriába tartoznak a nyelv, a vallás és az anyagi kultúra határai, ennek következtében – mind a határzónán belül, mind a körülötte lévő területeken – magába foglalja a beszélt nyelvek számát, területi elhelyezkedését és egymással való kapcsolatát, a vallási hiedelmeket és vallásgyakorlati formákat, továbbá az anyagi kultúra típusait és megoszlását a határ két oldalán. A régészek által gyakran kutatott téma, főként (de nem kizárólag)

a korai kultúrák meghatározásában. Adott tárgyi kultúrával bíró archaikus emberi közösség tárgyi emlékének térképre vetítése megrajzolja az adott közösség (tárgyi) kulturális határait. Az archeológiai kutatások nagy hányada e határfogalom mentén a különböző tárgytípológiák felállítására a táji-történeti analógiák lokalizálására koncentrálnak, melyek egykori kereskedelmi útvonalak, hajdan volt kereskedelmi hálózatok és ezek által makrotársadalmi összefüggések feltárásában segíthetnek. Itt kell szólnunk néhány szóban a *határkultúráról*. A fogalom használatát, több határterminushoz hasonlóan az USA–Mexikó határt kutatók „tudományosították” (Martínez é. n., Alvarez 1995). Esetünkben a kutatás az egykori közös kulturális örökség differenciálódását próbálja meg végigkövetni.

A kultúraorientált határkutatásokkal átfedésben vannak az identitás különböző kontextusokban való politizálásának folyamatait firtató elemzések. A kontextusokat a nacionalizmus- és nemzeti mozgalom vizsgálatok, a kisebbség–többség relációk, a saját állammal nem rendelkező nemzeti-etnikai kisebbségek önrendelkezési küzdelmeinek elemzései, továbbá a két vagy több nemzetállam területén élő etnikai kisebbségek, miként a romák (vö. Stewart 1994), baszkok (vö. Leizaola 1996), katalánok (vö. Sahlins 1989), kurdok, lappok stb. törekvéseinek kutatásai – és a felsorolást még lehetne folytatni – jelentik. Noha ezekben az elemzésekben is gyakran megjelenik a kulturális különbözőség identitásformáló szerepe, a fő irányvonalat az etnikai és nemzeti közösségek viszonyai, politikai küzdelmei jelentik.

A territorialitás története a politikaorientált határkutatások egy másik sarkalatos pontja, s a kezdeti kutatások fizikai világban megjelenő térelemek tanulmányozásától – ennek a paradigmának a része a határok mesterséges–természetes kategóriákba történő behelyezése – fokozatosan fordultak a territorialitás társadalmi konstrukcióként való elképzeléséhez (Fèbvre 1925, Maus 1959, Parker 2006). Az államhatárok és a territorialitás a mai álláspontok szerint az államhatalmak modern kori megszilárdulásának következménye, valamint a nemzetállami politikai rendszer megerősödésének a velejárója (Kaplan–Häkli 2002: 3). A határok és határvonalak egy másik, hagyományosnak tekinthető politikai irányultságú kutatási területe az államok szuverenitásért és hegemoniáért folytatott geopolitikai törekvéseit elemzi. Ezekben a vizsgálatokban a határok stratégiai fontosságú térrészekként jelennek meg, többnyire az államok peremterületein található védelmi sávként vagy védelmi vonalként.

A határtérségek ebben az értelmezési keretben fizikailag létező területek, és ennek a territorialitásnak kiemelt fontossága van a határkutatásokban. A kultúra territoriális meghatározottságáról Niedermüller Péter, mint a modern társadalomtudományok alapvető elméleti és metodológiai alapjairól ír lokalitás és kultúrakutatás összefüggéseit elemző történeti összefoglalójában (Niedermüller 2005: 53–54). Ennek a társadalomfilozófiai elméletnek a fő gondolatmánya az volt, hogy adott földrajzi terület, illetőleg a benne élő társadalom és ennek kultúrája között megkerülhetetlen összefüggés létezik. Így a csoport, ebben az értelmezési keretben, egy jól körülhatárolható földrajzi territóriumon belül konstituálódik, aminek következtében a kultúra is csak territoriálisan volt értelmezhető, sőt az nem csak egyszerűen kötődik egy

helyhez, hanem egyértelmű határokkal is rendelkezik. A kulturális folyamatokat ez a *metodológiai nacionalizmusnak* nevezett szemlélet a határok–érintkezések, interkulturális kommunikáció, asszimiláció, stb. kategóriák által megadott értelmezési keretben vizsgálta (Niedermüller 2005: 54).

Az elemzések kereteit a nemzetállam jelentette, mely politikai keretként a különböző társadalomkutatások elméleti és történeti bázisát is meghatározta. A társadalom, mint a kutatás tárgya, a nemzetet jelentette, a kutatott társadalmi határok pedig a nemzetállam határai voltak. Az előbbieket alapján nem kétségbevonható az a kijelentés, hogy a territorialitás a nemzeti identitástudat kialakulásának egyik alap-eleme. A territorialitás és nemzeti identitástudat ettől eltérő összefüggéseit, az egymásra hatás irányait más szerzők másként írják le. A nemzeti identitástudat kialakulásában a személyes, lokális területhez való kötődés kiterjesztődik az (nemzet)állam egész területére (Sahlins 1989: 8). Arnold van Gennep szerint a nemzettudat nem más, mint „a szeretetérzés kiterjesztése a közösség konkrétan behatárolt életteréről egy egész völgyre, vagy kiterjedt síkságra, mint a sztyepp vagy olyan nagyvárosokra, mint Párizs vagy Bécs” (Gennep 1922: 144).

A határterületek kinézetének egyrészt erőteljes szimbolikus jelentése van, másrészt viszont önmagukban is releváns képződmények (Thomassen 1996: 44). A határok általában olyan területek, melyek birtoklásáért intenzív küzdelem folyik, a határtérségek ugyanakkor az emberi – politikai és kulturális – térhasználat vizsgálatának „laboratóriumi” (Thomassen 1996: 46).

A territorialitás a politikai földrajz kutatóinak is egyik jellemző kutatási területe volt, a korai kutatások elsősorban az (nemzet)államok területi kiterjedésével és struktúrájával foglalkoztak. Az utóbbi évtizedek kutatásaiban, az antropológiai látásmód térnyerésének köszönhetően, az állam már nem egyedülként, csupán a politikai területszervező hatalommal bíró intézmények egyikeként szerepel (Donnan–Wilson 1998, Martínez 1994, Thomassen 1996: 45). Az antropológiai szemléletben a tér birtoklásáért folytatott szimbolikus és olykor valódi küzdelmek váltak fontossá, valamint a küzdelmekben részt vevő, különböző szervezeti fokú (az egyéntől az államig) szereplők. A terület birtoklásáért folytatott küzdelem a határrégiókban – akár szimbolikus akár politikai – a legintenzívebbek, így a határok a legterheltebb szemantikájú és leginkább szimbolikus területi képződmények (Thomassen 1996: 45). A határ antropológiai értelmezése szerint tehát a határrégiók egyidejűleg valós és szimbolikus térrészek, amelyben az államokhoz köthető határjelek, kerítések, a határőrizet személyi állománya jelentik a fizikai, az emberi viselkedés és kognitív birtokbavétel pedig a szimbolikus síkot.

A gazdasági kutatásokban többnyire a határok különféle tranzakciókkal szembeni áteresztő és ellenálló képességét vizsgálták. A globalizáció terjedésével, Európa nyugati felében, az integrációs folyamatok felgyorsulásával, a határok gazdasági kapcsolatok alakulásában játszott szerepe fokozatosan visszaszorult. A legprovokatívabb kérdése ennek a területnek, hogy milyen szerepe marad az államnak az erősödő nemzetközi gazdasági tényezők és a globálisan terjedő kulturális hatásokkal szemben (Kaplan–Häkli 2002: 3, Győri 2006). Európa keleti felében ugyanakkor a

határok továbbra is markánsan meghatározzák a határtérségekben élők gazdasági stratégiáit és kultúrafogyasztási szokásait.

Az országhatár az a földrajzi terület, amely folyamatos történelmi küzdelmek megtestesítője és a politikai, illetve társadalmi ellenállások és alkufolyamatok jelzője, térségében a társadalmi kapcsolatok minduntalan újrendeződnek és a túlélési stratégiák újraformálódnak. Ugyanakkor az országhatár az a kognitív kategória, melyben tükröződnek és értelmeződnek a hatalmi játszmák, melyben lokalizálódik nemzeti identitás (felerősödés/nacionalizmus, feloldódás/transznacionalizmus), és amelyben láthatóvá válik az állam és az állampolgárok, valamint az államon kívüliek kapcsolata (lásd még Donnan–Wilson 2002).

Különös, hogy az antropológiai kutatások mindeddig nem helyezték olyan tüzetes vizsgálatok alá az államhatárokat, mint mondjuk a kulturális határokat, aminek következtében az elméleti megközelítésük messze nem olyan tagolt. Mintha az antropológia átengedte volna ezt a terepet más diszciplínáknak, a politikatudományoknak, társadalomföldrajznak stb. Nem hiszem, hogy ennek okát abban kellene keresni, hogy az antropológusok érdektelenek lettek volna az államhatárok által okozott hatások iránt, hanem kérdésfeltevéseik eltérő irányba mutattak (Barth 1969; Cohen 1985, 1994; Jeggle 1994; White 1991). A kutatások hangsúlya akkor sem irányult az államhatárra – következetes empirikus vizsgálat és elméleti reflexió formájában –, ha történetesen a tanulmányozott közösség kontextusában indokolt lett volna (Donnan–Wilson 1999: 26). Sok esetben a határok csupán a különböző irányú kutatások háttereként értelmeződnek, úgy, hogy gyakran a kapcsolat a határ és a tulajdonképpeni téma között végig homályban marad (Vereni 1996, Feischmidt 2004, Gosztonyi 1996, Leizaola 1996, Sahlins 1989). Természetesen ezzel a kijelentéssel nem minősíteni kívánom a tanulmányokat, azok kizárólag a határ analitikus vizsgálatának szempontrendszerében „hiányosak”. Jómagam szeretném elkerülni ezt a szituációt. Vizsgálatomban legalább olyan fontosnak tartom magát a határszakaszt, mint a két oldalán fekvő település kapcsolatának módosulásait.

Henk van Houtum három elméleti megközelítési irányzatot különböztet meg az országhatárokról és határrégiókról szóló gazdag társadalomtudományi szakirodalmi összefoglalójában. Ezt a három irányzatot az áramlási megközelítésnek, a *határon átnyúló együttműködés* megközelítésének és az *emberek felőli megközelítésének* nevezte el (Houtum 2000: 59).

Az áramlási megközelítés • Ez az irányzat a klasszikus európai gazdaságföldrajzosokat követi, akiknél a (gazdasági) tevékenységek fizikai áramlása központi szerepet játszik. Bár az európai integrációs folyamat még nem volt kérdés a klasszikus regionális és gazdaságföldrajzosok számára, elméleteiket a földrajztudósok felhasználták a határok integrációs folyamatra gyakorolt hatásainak elemzésére (lásd Hansen 1977a, 1977b, 1983; Zotti 1982; Clark 1994).

Az egyik legbefolyásosabb klasszikus mű ebben a témában August Losch *A telephelygazdaságtan* című munkája (Losch 1940). Losch provokatív nézőpontot

képviselt a határok menti területek előnyeiről. Azt állította, hogy az állami vámokat a nemzeti határokon ahhoz hasonlíthatjuk, mintha a gazdasági távolságot megnövelték volna két ország között. „A vámok olyanok, mint a folyók, amelyek gazdaságilag jobban elválasztják a partjaikat, mint amit a tényleges szélességük indokolna” (Losch 1940: 200). Losch szerint az államhatárok torzításokat okoznak a piaci hálózatokban, elválasztva a potenciális területi piacot, és gazdasági veszteségeket eredményezve. Következésképpen egy határmenti régiót leginkább „sivatagként” lehetne értelmezni, olyan pusztaként, amely csak bizonyos tevékenységek számára vonzó (Losch 1940: 205). S. Whittemore Boggs hasonló következtetésre jutott, amikor megpróbálta mérni a határok hatását a gazdasági tevékenységek normális áramlására. Ő is úgy találta, hogy a határok jelentős akadályai a gazdasági interakciónak (Boggs 1940). Röviden, a klasszikus határkutatók a határok gazdasági tevékenységek áramlására gyakorolt hatására koncentráltak, és úgy modellezték a határok hatását, mintha azok növelték volna a fizikai távolságot.

A centrum–periféria elmélet. Ez a klasszikus gondolkodásmód óriási hatást gyakorolt a határokról és határterületekről szóló tanulmányokra. A fizikai távolság vált kulcsszóvá a határokról és határterületekről szóló térgazdasági és regionális (gazdasági) megközelítésekben. A határok és határterületek fizikai elhelyezkedését elsősorban fizikai távolság alapján mérték. Ennek eredményeként a határterületeket általában perifériálisnak tekintették a nemzeti kontextusban. Bár úgy érveltek, hogy a határmenti területek gazdasági fejlődése nem feltétlenül alacsonyabb (egyesek akár profitálhatnak is a helyzetükből), átlagosan mégis szenvedtek periférikus helyzetükből és a határ közvetlen közelségéből adódó különböző nemzeti rendszerek ütközésétől – érvek, amelyek szorosan kapcsolódnak Losch és Giersch gondolataihoz.

A határral és a határmentiséggel, mint létformával foglalkozó kutatásokra nagy hatással volt Wallerstein centrum–periféria elmélete (Wallerstein 1980). A határmentiség mint létforma, a társadalomtudományos kutatásokban – jobbra a földrajzi és geopolitikai szemlélet hatására – tehát hosszú ideig mint negatív kategória jelent meg, gyakran a periféria szinonimájaként és a pozitívan értékelt centrum ellenpárjaként (Nemes Nagy 1998, Éger–Langer 2001, Éger 2002: 37, Süli-Zakar 2003: 31–32, Győri 2006, Szűts 2008: 67). Ennek a szoros összefüggésnek a képét a földrajzi és társadalmi centrum–periféria viszonyban további kutatásokkal sikerült árnyaltabbá tenni. Baranyi Béla határmentiségről írt könyvében a magyar területi tudományok fontos megvalósításának látja, hogy a határ menti fekvés nem jelent szükségszerűen hátrányt, sőt akár előnyös is lehet az ott élők számára (Baranyi 2007: 24). S bár elemzésében elsősorban gazdasági kapcsolatrendszerekre, makrorégiós határ menti stratégiákra fókuszál, ezek mellett a mikroszint (pl. határ menti települések együttműködési gyakorlata), illetőleg a kettő közötti dinamikus kölcsönhatások vizsgálatát is megteszi. Baranyi ugyan nem mondja ki, de értelmezésének háttérében a határ – átkelővel oldott – „áramlásintézmény” modellje áll, mely nem alternatívája, hanem inkább kiegészítője a simmeli híd–ajtó metaforapárra alapuló elképzelésnek.

Kovács Teréz *A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében* című tanulmányában, mely a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja által kezdeményezett 1986-os, határmentiséget célzó szociológiai kutatási program keretében íródott, arra a következtetésre jutott, hogy a korábbi magyarországi társadalomkutatók, Wallerstein gondolatainak hibás értelmezése következtében hibásan terjesztették ki a geográfusok által használt periféria negatív töltetű fogalmát a határ menti településekre. Szerinte ennek a félreértelmezésnek a következménye, hogy a határmentiség negatív kategória, az elmaradottság szinonimája lett. (Kovács T. 1991: 42). Véleménye szerint nincs lényeges különbség a határ menti elmaradott települések és az ország belsejében fekvő elmaradott települések között (Kovács T. 1991: 43). Tereptapasztalataim alapján magam is csatlakozom ehhez a gondolathoz. A csanárosi–vállaji határon, illetőleg a magyar–román–ukrán hármas határ további pontjain végzett jelenkutatások során, az ott élők, egyszer sem neveztek elzártnak lakóhelyüket, annak ellenére sem, hogy sok zsákutcás település is volt közöttük (pl. Szárazberek, Csedreg, Nagypeleske), a nehéz gazdasági helyzetet sem hozták összefüggésbe a határ menti léttel, ugyanakkor a határ – miként a további fejezetek ezt megmutatják – nagyon is direkt módon befolyásolta és befolyásolja a mai napig az ott élők mindennapjait.

A határhelyzet előnyössé válásához Baranyi szerint is szükséges, hogy a határrégiók ne az elidegenítettség (Martínez 1994) állapotában legyenek. Ennek megfelelően a centrum–periféria problémakör Csanáros és Vállaj vonatkozásában való vizsgálatához szükséges a határ történetének rövid bemutatása.

A határ funkcionalista értelmezésben. A határ elválasztó és összekötő szerepe is értelmezésre tart igényt. Az államhatár, mint geopolitikai tényező közösségeket választ el, leggyakrabban makroszintű döntések alapján. Az átjárást is ezen a szinten kigondolt és kidolgozott elvek alapján szabályozzák. A határ felett a határ menti közösségnek nincs hatalma, többnyire nincs beleszólásuk abba, hogy ki jöhet be, ez az állam monopóliuma. A határok meghúzása és fenntartása, a határhasználat ellenőrzése – korlátozása vagy bátorítása – az államszintű tevékenységek közé tartoznak. A határ menti térségben élő közösségek és individuumok pedig reagálnak: láznak vagy alkalmazkodnak. Az állam és közösség, egyén kapcsolata a határ perspektívájából több értelmezési lehetőséget is megnyit a kutatások számára. Utz Jeggle a határ nyitottságának és zártságának problematikáját a védelem és a korlátozás kettősségében vizsgálta (Jeggle 1994). Ugyanakkor a határ és térsége az a földrajzi és társadalmi zóna, ahol a makroszintű hatalomnak a hétköznapi tevékenységre gyakorolt hatása a legjobban megragadható (Donnan–Wilson 2002). Sőt mi több, a globális és lokális találkozási pontjaként is értelmezhető, a határ térsége ugyanis a globális és a lokális szintek interakciójának megtestesülése (Thomassen 1996).

A határ általános meghatározása. A történelmi perspektívából kiindulva megkísérélhetünk egy kezdeti meghatározást a határ fogalmára. A határ egy terület jelentős politikai határa. Ez egy olyan jelenség, amely a területi elkülönülés folyamatában jelenik meg. Így minden kialakuló terület magában hordozza a határok csíráit. Emellett a határ olyan eszköz is, amelyet egy politikai hatalom hoz létre, amelynek

célja az önmeghatározás és az elkülönülés más területi entitásoktól. „Hatalom” alatt minden olyan entitást értünk, amely rendelkezik a „képeséggel, hogy egy helyzetet úgy módosítson, hogy annak tartalma vagy jövője megváltozzon” (Lévy–Lussault 2003), míg „politikai” alatt mindazt értjük, ami „hozzájárul egy társadalom struktúrájának kialakításához” (Piermay 2002). A határ tanulmányozásának célja ezért a területi és társadalmi diszkontinuitások politikai kezelésének megértése, amelyet minden határmeghúzás intézményesít. Ezáltal a határ nem csupán két állam közötti szuverenitás megosztására korlátozódik, bár gyakran erre egyszerűsítik le, hanem számos más, sokszor a fokozatosság elve alapján egymásba fonódó funkciót is magában hordoz:

A határ sajátos térbeli formákat és rendszereket hoz létre. A határ megszakítást hoz létre a földrajzi tér szervezésében, amely lehet többé-kevésbé hangsúlyos, attól függően, hogy milyen erőteljes a szétválasztó funkciója. A határ nem csupán egy vonal, hanem egy olyan tényező, amely az egész vagy a részleges területi struktúrát formálja. Hatása túlmutat azoknak a szereplőknek a beavatkozásán, akik létrehozták, mivel nyomai megmaradnak a társadalmi reprezentációkban és a mindennapi gyakorlatokban.

A határ különbségeket hoz létre. Ezek a különbségek jelzik az eltérő területi rendszerek meglétét, amelyek mindegyike saját normákkal, elvekkel és kultúrákkal rendelkezik. Ezek lehetnek kézzelfoghatóak és számszerűsíthetőek (például jövedelmi különbségek, költségek), vagy inkább minőségek (például értékek, kulturális rendszerek). A különbségek kihasználása specifikus áramlásokat eredményez, amelyek lehetnek anyagi vagy szellemi cserék, legálisak vagy illegálisak (például csempészet). Ez gyakran az eredeti, gyakran opportunisták funkciók megjelenéséhez vezet, mint a különféle *transzferek*.

A határ kockázati zónát definiál. A határ egy olyan sebezhető területet jelöl ki, amelyet kockázati tényezők veszélyeztetnek, és amely konfliktushoz vezethet. Az ott fennálló erőviszonyok kulturális, politikai, gazdasági, sőt katonai ellentéteket is tükrözhetnek. Ilyen értelemben a határ mindig konfliktusforrás, ami miatt vitathatatlanul jelentős kérdést képez.

A határ az új keveredések helyszíneit hozza létre. A határ által lehetővé tett cserék túlléphetnek a szoros értelemben vett közelségi kapcsolatokon. Az eltérő eszmék, értékek és normák találkozása alkalmazkodásra, új megközelítések kialakítására és eredeti reprezentációk, gyakorlatok létrehozására ösztönöz. A határon átnyúló transzfer hibrid terek létrejöttéhez vezethet, amelyek „köztes” zónákká válnak, ahol helyspecifikus kultúrák és gyakorlatok jelennek meg.

A határ metaforái – a híd és az ajtó. A magyar kutatók egyik kedvelt példája Simmel „híd” és „ajtó” metaforapárja (Simmel 1909), melynek magyarországi meghonosítása Böröcz József nevéhez fűződik, s azóta kihagyhatatlan értelmezési alakzata a magyar nyelven íródott határelemzéseknek (Böröcz 2002, Bindorffer 2004, Feischmidt 2004, Ilyés 2004).

A modern társadalmak empirikus létének kereteit az állam jelöli ki és tartja össze. Ez viszont a határok kérdésén áll vagy bukik, hiszen a határaink meghú-

zásával és fenntartásával, illetve az azokon keresztüli áramlások ellenőrzésével, szabályozásával, megvámolásával és szubvencionálásával, kulturális, mozgalmi és adminisztratív eszközök általi bátorításával és korlátozásával való szüntelen elfoglaltság az államok egyik, ha nem a legfontosabb tevékenysége. „Az állam bármely társadalomtudományos meghatározásának központi eleme a territorialitás, ez adja ugyanis bármely létező állam konkrét meghatározottságát” (Böröcz 2002: 134). A globális szociológia szempontjából a határ tehát két eltérő intézményi logikát egyesít. Egyfelől hídszerű társadalmi intézmény, amelyben az „emberiség egységet teremt” az állami szuverenitás által létrehozott szétszakítottságban. Ugyanakkor ajtó is – pontosabban: párhuzamosan és sorosan elrendezett ajtók bonyolult rendszere –, mely alapvetően arra szolgál, hogy darabokra szedje az emberiség amúgy „egyöntetű, folyamatos egységét”. A határ akadályozza is, ösztönzi is a legkülönbélebb áramlásokat. A híd és az ajtó – a kapcsolódás és a kizárás vagy átengedés – logikája mindig együtt és egyszerre jelenik meg a határ fogalmában. *A határ: ajtókkal felszerelt híd* (Böröcz 2002: 135). S ezzel Böröcz továbbgondolja a simmeli híd–ajtó metaforapárt és társadalomtudományi kontextusba helyezi őket. Ez a társadalmi kontextus pedig nem más, mint a határ(használat) és annak különféle alakzatai, azaz az egyesítés, összekapcsolás (híd), valamint a nyitható lezárható „határátkelőhely” (ajtó) áramlásintézményei²⁰ (Böröcz 2002: 134–135).

Jegglénél és Böröcznél a híd látszólag ugyanabban a szemantikai struktúrában szerepel. Ám míg előbbinél az ajtó valós funkciókkal is bíró szimbólum addig Böröcznél a „csak” a kint és bent metaforája (Jeggle 1994: 5, Böröcz 2002: 134).

A határ metaforái – membrán szűrő. Jurij Lotman ugyancsak metaforát alkalmazva fogalmazza meg elképzelését a határok kapcsolatfenntartó funkcióját illetően. Szerinte a határ membránszűrőhöz hasonlítható, melyen a „más” átszivároghat, és ezt nem tehetetlensége okán, hanem funkciójából adódóan (Lotman 2002). A membrán keresztmetszetét, azaz a határ áteresztő képességét, a határokat fenntartó intézmények befolyásolják.

Határon átnyúló együttműködés szempontja szerinti megközelítések •

Egy másik irányzat a határok és határrégiók tanulmányozásában az 1990-es évek eleje óta alakult ki a gazdasági és regionális földrajzi tanulmányokban. A határon átnyúló együttműködés megközelítése egyértelműen kapcsolódik a (gazdasági) földrajz általánosabb integrációs és együttműködési érdeklődéséhez. Olyan kifejezések és fogalmak, mint a klaszterek, körzetek, hálózatok, bizalom, tranzakciós költségek, tanulás, beágyazottság, együttműködés, szövetségek, stb. nagyon népszerűvé váltak a földrajz területén. A régiós, nemzeti és nemzetközi integrációs folyamatok struktúrái és folyamatai iránti megnövekedett érdeklődés nem érhető meg az olyan gazdasági méretbővítési folyamatok népszerűsége nélkül, mint a nemzetköziesedés, az európaizálódás és a globalizáció. (Houtum 2000: 63.) A határon átnyúló együttműködés a határ mellet

²⁰ Az áramlás kategóriát Fredrik Barth az (etnikai) határ fogalom helyében javasolja (Barth 1996).

élő közösségek kapcsolatát határozza meg, amelynek minőségbeli vizsgálata a regionális kutatások egyik fő témája.

Határzóna, határterület (borderland). Mint a hatalom lókusza és egyben szimbóluma is (Donnan–Wilson 1999: 3), a *határterület, határzóna* (határmenti terület) – *borderland* – fogalma lényegesen bonyolultabb a határ különféle aspektusait leíró fogalmaknál. A történészek ezt olyan földterületként határozzák meg, mely két ország határán, vagy e mellett helyezkedik el (White 1991). Az (kulturális) antropológiai értelmezés a határterületeket olyan régiókként vizsgálják, amelyekben újfajta közösségek jelentek/jelennek meg a határ kultúrákőzvetítő, vagy éppen kizáró jellege miatt, és amelyek a modern nemzetközi országhatárok mentén jelennek meg fizikai valóságban (Alvarez 1995, Rösler–Wendl 1999, Donnan–Wilson 1999). A határterületek (*borderlands*) tehát olyan politikai vagy kulturális entitások körül vagy között létrejövő régiók, melyekben a földrajzi, politikai, demográfiai, kulturális és gazdasági, vagy ezek együttesen, körülmények vagy folyamatok interakciója során határok jönnek létre.

Kutatásom földrajzi helye a 447.7 km hosszú magyar–román országhatárnak egy apró részére korlátozódik. Ennek szeretném komplex elemzését elvégezni, amihez hozzátartozik fejlődéstörténetének – ugyancsak többszempontú – vizsgálata is – keletkezésétől egészen napjainkig. Ennek értelmében szeretném vázolni a határ és a határrégió parkeri határhelyzetek szerinti főbb kategóriáit.

A *boundary* és a *frontier* legszélsőségesebb megnyilvánulási formájukban az elválasztások éppen ellenkező pólusán helyezkednek el a rajtuk átívelő kapcsolatok minősége alapján. Előbbi kemény, statikus és lineáris, utóbbi pedig képlékeny, folyékony és territoriális. A határok átjárhatóságát vizsgáló irodalom azt mutatja, hogy a teljes lezártág és nyitottság között számos átmeneti állapot van, és valós határhelyzetekre egyértelműen ezek a jellemzők.

A határ önmagában azonban nem értelmezhető entitás, hiszen létrejötté két egymás mellett, vagy egymással szemben álló (föld)terület, illetőleg az ezen élők, makroszinten pedig az ezeket birtoklók, közötti folytonossági hiány, esetleg ellentét következménye. Niles Hansen definíciója szerint a határ menti terület fogalma a „A természetes tér azon részére vonatkozik, ahol a gazdasági és társadalmi életet direkt módon és jelentősen befolyásolja egy nemzetközi határ jelenléte. Ebben az értelemben megkülönböztetünk nyitott vagy potenciálisan nyitott régiókat, elzárt régiókat.” (Hansen 1977a). Definíciójában Hansen tehát mindjárt meg is határozza a határ menti területek alapvető típusait. Lehatárolása alapján elmondható, hogy ezen területek jellegzetességeire a határ jelenléte gyakorolja a legfőbb hatást. Így a határ típusai határozzák meg a határ menti terület jellegzetességeit is. Funkcionális szerepén túl maga a határ is nagyon sokféleképpen jellemezhető, a határ jellemzőit is befolyásolja a mellette elhelyezkedő területek milyensége, tehát voltaképpen egy szoros kölcsönkapcsolatról beszélhetünk (Hardi 2001: 3.).

A továbbiakban a szomszédos határrégiók közötti átjárhatóság szempontjait követő kategóriákat vázolok, melyek mögött a parkeri zárt–nyitott (kemény–képlékeny) *boundary–frontier* dichotómia áll. A határrégiók kapcsolatának minősége

szerint Oscar Martínez négy kategóriát különít el. A különbséget a határ nyitott–zárt jellege, illetve a határt használó csoportok (akik ebben az esetben nemcsak a határlakók lehetnek, hanem akár a nemzet is) közötti konfliktus–kontaktus mértéke okozza (Martínez 1994: 2–5).

Kiszorított, elidegenített határrégiók (alienated borderlands). Ebbe a kategóriába tartoznak azok a határrégiók, amelyekben a kedvezőtlen politikai, katonai, stb. viszonyok következtében gyakorlatilag lehetetlenné válik a határátlépés. Az ilyen típusú határrégiók általában háborús körülmények közt, államközi politikai zárlatok, szélsőséges nacionalizmus, vallási vagy egyéb ideológiai gyűlölködés, kulturális összeférhetetlenség, etnikai rivalizálás során jönnek létre. A nemzetközi viszályok velejáráóiként bekövetkezik e határrégiók militarizálása, mely a határhasználat, határátlépés feletti kontroll szélsőséges megszilárdulását eredményezi. Ezekben a régiókban, a mindennapi életben is számos korlátozás nehezíti az ott lakókat, a határon átvélő személyi kapcsolatok ápolása pedig sok esetben teljesen lehetetlenné válik. Az állandóan fenyegető lehetősége egy erőszakos eseménysorozatnak destabilizálja a területet, mely marginalizálódik, és magára veszi a perifériák állandó hátrányait, a lakosság száma gyakran negatív irányban mozdul el, gazdaságilag visszamarad. A 20. század és gyakorlatilag fennállásának teljes története során, a csanárosi–vállaji határ(mikro)régió kétszer került ilyen helyzetbe. Az első világháborút követően az ideiglenes demarkációs vonal felállításakor, majd a későbbiekben a kommunista hatalom megszilárdulásakor, a gazdasági és hétköznapi határforgalom korlátozásával illetőleg leállításával (1947).²¹

A határok, s így a határterületek messze nem állandóak. A kiválasztott határok történeti elemzése ugyanúgy feladata a határkutatásoknak, mint a különböző határok funkcióinak, dinamikájának, szimbolikus tartalmainak, társadalmi kontextusainak vizsgálata. Európában a 15–16. századi skót–angol határ volt ilyen, s a közelmúltig, illetve még néhány esetben napjainkban is, a vasfüggöny mentén, illetőleg a varsói szerződés országai között fennállt országhatárok tartoztak ebbe a kategóriába.

„Egymás melletti” határrégiók (co-existent borderlands). Előbbtől néhány fokkal nyitottabb kategória, s ehhez szorosan kötődik annyiban, hogy az elidegenített régiókat kialakító országok kapcsolatában beállt enyhülés következtében jön létre, s mint ilyen átmeneti kategória. (Az átmeneti időszak hosszúsága számos tényező függvénye, így pontos keretei nem adhatók meg.) A határátlépés továbbra is szigorú körülmények között és korlátozott mértékben történik. Az ilyen típusú határrégiók gyakran olyan országok határán fordulnak elő, melyek gazdasági ereje között lényeges eltérés van, s a (állam)határ két oldalára eső területek gazdasági és társadalmi kibontakozását ez fékezi. Ebben az esetben is hatalmas az ellentét az állam és a régióban élők érdekei között, ez utóbbiakat az előbbi különböző intézkedésekkel korlátozza. Az egymásmellettség kialakulásá-

21 A kishatárhasználatról bővebben lásd: Gráfik 2000: 124–125, Keszeg 2004: 52.

nak egy másik magyarázata szerint, a hosszú ideig elidegenített határrégiókban egymáshoz kapcsolódó, szomszédos országoknak időre van szüksége a teljes elzártság ideje alatt felgyülemlett indulatok, ellentétek feldolgozására, ilyenkor a nyitás fokozatos. A tökéletes elszigetelődésből való kilépéshez gyakran elegendő a nyílt konfliktus megszűnése. A kompromisszum és alkalmazkodókészség alapszintű megjelenése elegendő a határ(ok), határhelyzetek olyan mértékű stabilizálódásához, amelyben megindulhatnak a lakosság határon átnyúló interakciói, természetesen a nemzetállamok között érvényben lévő formális keretek között. A határlakók (borderlanders) gyakran válnak a hatalom áldozataivá, ugyanakkor ennek ellenkezője is előfordul, miszerint az államhatalom ügynökei is lehetnek (Donnan–Wilson 1999: 5).

A nemzetállamok számára a stabilizálódás kihagyhatatlan feltétele és első számú feladata, a belső egység biztosítása, a lakosság valamely szintű integrációja, a határok megnyitása így csak ennek létrejöttét követően indulhat meg. Főleg a nem egyértelmű etnikai vonalak mentén húzódó határrészeket kezelik a központi hatalmak megbízhatatlan területként, itt a korlátozott átjárhatóság célja a szomszédos állammal, annak polgáraival és intézményeivel való kapcsolatok ellenőrizhető szinten tartása. A határ felett a határ menti közösségnek nincs hatalma, többnyire nincs beleszólásuk abba, hogy ki jöhet be, ez az állam monopóliuma, azé az államé, amely a határokat fenntartja, s ugyanakkor a határoknak köszönhetően őrzi integritását. A határok meghúzása és fenntartása, a határhasználat ellenőrzése – korlátozása vagy bátorítása – az államok legfontosabb tevékenységei közé tartozik. Amilyen mértékben szilárdul a központi hatalom, olyan mértékben csökken a határ menti hálózatok rizikófaktora (Martínez 1994). Martínez az Ecuador–Peru, Izrael–Jordánia és a hajdani szovjet–kínai határt sorolja ide, én kiegészítésképpen Szerbia–Albánia, Moldávia–Transznisztria példáját említeném. A Vállaj és Csanáros között húzódó határ a kommunista időszak során volt ilyen. Az első évek teljes elzártsága fokozatosan oldódott. A kishatárforgalom megindulása ugrásszerűen meggyorsította a kapcsolódási pontok újraalakulását.

Kölcsönösen egymástól függő határrégiók (interdependent borderlands). E határrégió típus feltétele, hogy a két ország határ által elválasztott régiói szimbiotikus kapcsolatban álljanak egymással. A kölcsönös egymásrautaltság mindkét oldalon relatív stabil nemzetközi kapcsolatokat, valamint kedvező gazdasági környezetet feltételez, melyben a (mindkét) határ mentén élők szabadon élhetnek a másik ország piaci lehetőségeivel. Minél nagyobb a gazdasági és emberi erőforrás áramlás a határon, annál szorosabban kötődik egymáshoz a két régió mikrogazdasága. Ugyanakkor még mindig erőteljes nyomás nehezedik a határlakókra az állam részéről, a határforgalom informális keretek között történik, a határátlépés legfontosabb eleme az útlevel.²²

Martínez ezen gondolata a kölcsönös egymásrautaltság mellett azt is feltételezi, hogy a két régió nagyjából megegyező súllyal lép be egy ilyen viszonyba, a

22 Az útlevel és az államhatalom viszonyairól lásd bővebben: Böröcz 1992: 136, Löfgren 1999: 10.

végeredmény pedig egy mindkét fél számára kölcsönösen jövedelmező (nemcsak szigorúan gazdasági értelemben vett) együttműködési rendszer. Véleményem szerint sok esetben pontosan a gazdasági potenciálok közötti különbség indítja be a szimbiózisba torkolló folyamatot. Az egyik ország erősebb gazdasága felszippantja a határ túloldalán lévő munkaerő potenciált.²³ Ezeket a szituációkat aszimmetrikus egymásrautaltsági/függőségi viszonyként nevezi meg a szakirodalom (Martínez 1994, Parker 2006), s ennek különböző fokozatai vannak, melynek sarkalatos állomása, amikor a két régió gazdasági ereje közt nagy különbségek vannak. Ilyenkor csak úgy jöhet létre az egymásrautaltsági viszony, ha a szegényebb fél nyersanyagban, emberanyagban kitölti azt az űrt, amelyre a másiknak szüksége van. Idővel persze ezek a különbségek kiegyenlítő(d)het)nek. A gazdasági egymásrautaltság megadja a hátteret a társadalmi és egyéni kapcsolatok kialakításának, amely újabb gazdasági vagy akár kulturális szálak kialakulásához vezethet. A határ és az identitás összefüggésrendszerében vizsgálva ezt a határrégió típust, ebben találjuk meg a köztes terület – *middle ground*²⁴ – fogalmi megfelelőjét. Az aszimmetrikus függőség iskolapéldája az USA–Mexikó-i határ, míg kiegyensúlyozottabb erőviszonyok leginkább Nyugat-Európában fordulnak elő. Vállaj és Csanálos mikroszintű viszonylatában a 2000-es évek első felében indult meg egy függőségi viszony kialakulása, a határátkelő megnyitásával. A szabad áramlást lehetővé tévő átkelő időszaki gazdasági migráció megindulását eredményezte, melyben Csanálos volt a kibocsátó, Vállaj és más közeli települések pedig a befogadó. A magyarországi gyümölcstermelők szívesen fogadták a határ menti sváb és magyar falvakból érkező munkaerőt. A harmadik évezred második évtizedének elején jelent meg a gazdasági kapcsolatok összefonódásának egy következő szintjét jelző formája: az *uborkázás*.²⁵

Integrálódott határrégiók (integrated borderlands). Ebben a stádiumban a szomszédos államok között gyakorlatilag elhanyagolhatók a politikai (nézet) eltérések, vagy pedig egyáltalán nem befolyásolják a szabad forgalmat a határokon át. A régiók gazdaságilag már egyetlen egységet alkotnak, közösek a termékek, közös tőkét használnak, a munkaerő áramlás nem különbözik a határon belüli migrációtól. Továbbá a nacionalizmus helyét átveszi egy internacionalista ideológia, mely elősegíti a társadalmi kapcsolatok békés alakulását, mentesíti azokat a politi-

23 Például a szlovák–magyar Suzuki példa még az esztergomi gyár alapítását követő első években, hiszen mára a szlovák gazdaság a kezdeti lemaradást követően dinamikusabban fejlődött emennél.

24 Richard White amerikai történész által alkotott fogalom, mellyel a találkozó idegen kultúrák között – a folyamatos interakciók nyomán – kialakuló új, a korábbiakból származó ám azoktól már jól elkülönülő, földrajzi, társadalmi és mentális határsáv (White 1991: 52). A fogalom visszamutat a határ turneri (újra)értelmezéséhez, ugyanakkor szorosan kötődik a határok hibridizálásának (lásd bővebben Ilyés 2004), mely kicsit másként fogalmazza meg a határtípusok összemosódását, mint Parker *határkészlet* (*boundary set*) fogalma (Parker 2006).

25 Az uborkázás a határon átívelő középszintű gazdasági kapcsolatok egyik jellemző esete, mely a 2000-es években több fázison is keresztülment. Első lépésben a magyarországi uborkaültetvényeken megjelentek a határ másik oldaláról érkező napszámosok. A határ átjárhatóságának növekedését követően az uborkafeldolgozó konzervüzemek által felügyelt, illetőleg vetőmaggal, természetstechnológiai ismeretekkel támogatott termelés immár a határ innenső oldalán történik.

kai, etnikai vagy vallási negatív megkülönböztetésektől, s közben a közös fejlődés érdekében lemond szuverenitásának számos fontos hordozójáról. Martínez azonban elfelejti hozzáfűzni, hogy ez egy ideális és a valóságban nem létező állapotot bemutató kategória. Nyugat-Európa országait hozza fel példaként, amelyek politikailag stabilak, nagyjából azonos szintű gazdasággal bírnak, az együttműködésnek pedig megvannak a történelmi hagyományai, és amelyekben egyik oldalról sem fenyegeti a tömeges bevándorlás a másikat (Martínez 1994: 3–6). De Utz Jeggle kutatásai bizonyították, hogy a politikai határok felszámolása nem azonos a határok teljes megszűnésével.²⁶

A *határrégiók (borderlands)* kategorizálása mellett Martínez további öt kategóriába sorolja *határrégióon belüli (borderland milieu)* életet befolyásoló külső tényezőket: államok közötti konfliktusok, transznacionalizmus, etnikus (kulturális) konfliktusok, elzártság, elkülönültség, másságtudat (Martínez 1994: 8, Ilyés 2004: 12). Ezeket a kategóriákat próbálom meg érvényesíteni a két település kapcsolattörténetének szakaszokra bontott elemzésekor.

Az általam vizsgált határ és határrégiók tanulmányozásának ebben a kutatási irányban is van relevanciája: a főként gazdasági jellegű szatmári sváb hálózatok, pályázati partnerségek, melyek az Európai Unió tagságot követően formálissá alakították a mindaddig informális határon átívelő kapcsolatokat.

A határ az emberek szerinti megközelítésében • E megközelítés alkalmazásával a határ (régió) elemzése helyett az egyének vagy csoportok nézőpontjának és viselkedésének elemzése kerül előtérbe, akik részt vesznek a határon átnyúló interakciókban (Heigl 1982; Golledge–Stimson 1987; Huriot–Perreur 1990; Weichhart 1990; Rumley–Minghi 1991; Leimgruber 1980, 1991; Riedel 1994; Peschel 1998; Paasi 1996, 1999; Wilson–Donnan eds. 1998; Houtum 1998, 1999a, 1999b; Velde 1999; Brednikova 1999; Berg 2000; Ehlers–Buursink 2000; Schack 2000).

Amikor a határookra és határrégiókra irányuló specifikus tudományos figyelmet próbáljuk áttekinteni, olykor nehéz határokat húzni a tudományágak között. Ez különösen igaz az emberi megközelítésre, mivel az emberi viselkedés és gondolkodás különböző aspektusaival foglalkozik, így vizsgálva azt, hogy az emberek miként viszonyulnak a határhoz, hogyan beszélnek róla és éreznek velük kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy a határookra fordított figyelem egy inter- és transzdiszciplináris alapra épül, és abból merít ihletet.

Az ebben a megközelítésben készült tanulmányok – beleértve a politikai és társadalmi földrajzot, valamint más tudományágakat, mint például a szociológiát, antropológiát és pszichológiát – az emberi térbeli viselkedés lényegi elemeit ragadják meg. Az eltérések a gazdaságtudományon és földrajzon belüli számos diszciplína között, sőt még a társadalomtudományok között is megkérdőjeleződnek. Ez alátámasztja azt az állítást, hogy az emberek megközelítésbe sorolható tanulmányok általában elkerülik a határok politikai vonalakként való rögzítését a térben (Paasi

26 Lásd Jeggle német határfelszámolásokról megfogalmazott fenntartásait (Jeggle 1994: 3).

1996, 1999). A határokat nem tekintik politikai választóvonalaknak vagy elválasztó vonaloknak, amelyeknek közvetlen látható funkciója van, hanem olyan elválasztó elemeknek és termékeknek, amelyeket különböző nemzetiségű és identitású emberek hoznak létre. A határokat a társadalmi és egyéni élet szükséges alkotórészeinek tekintik, ezért relevanciájuk alapján vizsgálják, nem pedig akadályként (Rumley–Minghi 1991, Raffestin 1993, O’Dowd–Wilson 1996). E megközelítés egyik központi eleme a nemzetek és nemzeti identitás fejlődésének – azaz létrehozásának és újratermelésének – és azok hatásának elemzése, szemben az államok befolyásával (O’Dowd–Wilson 1996; Paasi 1996, 1999). A nemzeteket általában egy adott területhez való érzelmi kötődésként határozzák meg, míg az államokat egy terület lakóinak jogi kötelekeként, mivel úgy vélik, hogy ez a megkülönböztetés kulcsfontosságú a határok emberekre gyakorolt hatásának megértéséhez, valamint az integráció és a határon átnyúló interakciók észleléséhez. A nemzeti (és regionális) identitás alapján történő érvelés a határ mindkét oldalán az „ők” és „mi” megkülönböztetéséhez vezet, amely megkülönböztetés elsősorban a szociálpszichológián alapul (lásd Paasi 1996, Houtum 1998).

A határon átnyúló együttműködés megközelítésével ellentétben az emberek megközelítése az egyének és csoportok (érzelmi) reakcióira, cselekedeteire és háttérre összpontosít, akik szembesülnek a határon átnyúló (gazdasági) integráció gazdasági vagy politikai törekvéseivel. A politikai és társadalmi konstrukció, kogníció, percepció és identitás kulcsfogalmak ezekben a tanulmányokban. Általában az emberek megközelítése nem a térben lévő vonal közvetlen, nyilvánvaló hatásaival foglalkozik, hanem inkább azzal a dinamikus folyamattal, amelyben a vonal társadalmi létrehozása és újratermelése hatással van a percepció és az identitás különbségeire, valamint a vonallal határos területeken élők (inter)akcióira és viselkedésére. Más szavakkal, ez a megközelítés az emberiséget *homo socialis*-ként tekinti. Az alábbiakban az emberek megközelítés szociálpszichológiai és szociológiai ihletésű irányzatait ismertetném.

Leimgruber az emberi szereplők (környezeti és társadalmi) pszichológiájának bevonását szorgalmazta a földrajzi határkérdések vizsgálatába (Leimgruber 1980, 1991). Azt állította, hogy a határokat emberi alkotásokként vagy társadalmi konstrukciókként kell tekinteni, amelyeket az emberek térhez való hozzáállása és észlelése határoz meg. Moles és Rohmer (1972) térpszichológiával kapcsolatos publikációját követően Leimgruber egy „emberi héjként” ábrázolt térbeli hierarchiát alkotott meg, amelyben kifejtette, hogy az emberek azonosulnak a térbeli tevékenységek skálájának hierarchiájával, és nem tudnak ezek nélkül létezni, a testtől a régióig vagy nemzetig terjedően. Leimgruber szerint a határrégiókat olyan területekként kell felfogni, ahol a centripetális és centrifugális tendenciák találkoznak, és ahol különböző hozzáállások és értékek keverednek. A svájci-olasz határterület esetében azt a következtetést vonja le, hogy ezek az olykor láthatatlan, de mégis fontos tényezők időnként felszínre törnek. Azt állítja, hogy a svájci-olasz határtérség struktúrája és földhasználata a határ két oldalán meglévő eltérő észlelések és értékek jellegzetes tükröződései lehetnek. Ugyanakkor az észlelések

és értékek időben nem állandóak. Az eltérő nemzeti struktúrák idővel módosítják azokat, a határban összpontosuló elkülönülés tehát visszahat a mellette élőkre.

Rumley és Minghi határtájak társadalomföldrajzával foglalkozó kötete különösen a határok társadalmi-etnikai, kulturális és politikai különbségekre és konfliktusokra gyakorolt hatására összpontosít a határterületeken. A szerkesztők annak szükségességét hangsúlyozták, hogy „...a ki kell lépjünk a határtáj fogalmának szűk kereteiből. A fogalmat meg kell nyitni más hatások előtt, valamint alá kell vetni vizsgálatnak és kritikának. [...] Végző soron az alapvető kérdés, amelyet meg kell válaszolni, az, hogy vajon a határtáj kutatásának van-e vagy lehet-e relevanciája általában a társadalomtudományok számára?” (Rumley–Minghi 1991: 298). Ez az idézet egyértelműen kifejezi annak szükségességét, hogy túllépjünk a határ politikai vonalként való vizsgálatán, és vegyük figyelembe, mint a térben zajló különféle interakciók és folyamatok termékét.

Az emberek megközelítésének határokra vonatkozó szociálpszichológiai gondolatai és fogalmai újfajta távolságokat adnak hozzá a diskurzushoz: kognitív, affektív és mentális távolságokat. Ezek a távolságok tipikusan aszimmetrikusak. Az A-ból B-be vezető távolság nem ugyanaz, mint B-ből A-ba, mivel a távolság nem abszolút érték, hanem relatív és szubjektív. A kognitív távolság gondolata azon alapul, hogy az emberek rendelkeznek a valóság kognitív észlelésével (Gould–White 1974, Cadwallader 1979, Evans–Pezdek 1980, Ewing 1981, Golledge–Stimson 1987). Ez a „valóság” reprezentáció a tudáson és tapasztalaton alapul. Alapvető benne az az elképzelés, hogy a valóság és annak emberi észlelése nem egyezik meg (Koffka 1935). Ezt az eltérést, a térbeli becslés és a térbeli valóság közötti torzítást kognitív térbeli távolságnak vagy kognitív távolságnak nevezik. Számos módszer létezik a kognitív távolság mérésére (lásd Riedel 1994). Az egyik gyakran alkalmazott módszer a két valós hely közötti becsült fizikai távolság mérését foglalja magában – esetemben két falu távolságát egy térképen (lásd Cadwallader 1979, Riedel 1994, Houtum 1998).

Míg a távolságok egy hazai falu és az „A” jelű falu, valamint a határon túli „B” jelű falu között a valóságban egyenértékűek lehetnek, a becslések eltérhetnek. A határon túli városokhoz való fizikai távolság becslésének pontossága, ezek alapján a tanulmányok alapján, tükrözheti az érintett helyekkel kapcsolatos személyes tapasztalatokat és ismereteket (összehasonlítva Evans–Pezdek 1980, Riedel 1994).

Az emberek megközelítésnek a keretében készült más tanulmányok az érzelmi kapcsolódás mértékére mutatnak rá, különösen a határon túli emberekkel való kapcsolatban (lásd Moles–Rohmer 1972, Riedel 1994, Leimgruber 1991, Houtum 1998). A szomszédos régiók társadalmi-térbeli identitásainak egymással való összevetését nevezhetjük az eltérő határmenti régiók lakóinak affektív távolságának. Ebben az összefüggésben két véglet figyelhető meg: vagy egyáltalán nincs jelen affektív távolság, illetve különbség a szomszédos régiók lakói között, vagy a távolság túldimenzionált, ami a szomszédos régió lakóinak jellemzőiről és viselkedéséről kialakított sztereotípiákhoz és előítéletekhez vezethet. Az utóbbi esetben ezek az egyszerűsített

hiedelmek tartóságak lehetnek, mivel a sztereotipizálás során gyakorlatilag nincs lehetőség a valóság ellenőrzésére (összevetve Paasi 1996). Továbbá, egy csoport általában előnyöket lát abban, ha egy másik csoportot személytelenné tesz, ezzel erősítve a saját csoport kohézióját. Ez az azonosulás az „ismerős” iránti vonzalmon alapul, ami a saját csoport („mi”) tagjaihoz való vonzódásban nyilvánul meg.

E megközelítést alkalmazva általában azzal érvelnek, hogy a nemzeti és regionális identitások összevetésének és integrációjának jobb megértése nélkülözhetetlen, segíthet megmagyarázni, miért olyan tartóságak általában a határok. Egy másik kérdés az, hogy határok miként jönnek létre, akár egy társadalom konstrukciós folyamatában, akár az egyének gondolataiban. A kérdésből újabb kérdés fakad: miért építenek ki határokat az emberek? Miért van szükségük az embereknek arra, hogy intézmények vagy gondolatok formájában újratereptsék a határokat? Úgy tűnik, hogy az emberek-orientált megközelítések még mindig formálódnak, míg az áramlási és határon átnyúló együttműködés megközelítések elméleteik, gondolataik és lehetséges alkalmazásaik terén érettebbek. Rumley és Minghi kérdése, hogy a határ(régió) kutatásnak van-e relevanciája általában a társadalomtudományok számára, ebben az értelemben továbbra is érvényesnek tűnik (Rumley–Minghi 1991).

Az emberek megközelítése az első és a második irányzat termékeként és reakciójaként alakult ki. Itt a hangsúly nem a fizikai vonalon vagy a régiók és szervezetek közötti interakció folyamatán van, hanem a területen belüli emberi szereplők gondolkodásmódján és mentális kötődésén. Néhány kutató a határok és határrégiók társadalmi konstrukciójára mutat rá ezzel párhuzamosan, és a határok konstrukciójának és újratereplésének viselkedésre gyakorolt hatását helyezi az elemzés középpontjába. A társadalomtudományokban népszerű társadalmi konstrukcionizmus filozófiáját kétségtelenül a posztmodernizmus hulláma inspirálta, amely napjainkig alakítja a tudományt. A társadalmi konstrukcionizmus multidiszciplináris fókuszra francia szerzők, például Foucault (1972), Derrida (1978) és Lefebvre (1991) munkáira épül (lásd még Burr 1995).

A határokról szóló szociálpszichológiai tanulmányokat és a társadalmi konstrukció elméleteit közös tematikai alapjuk alapján emberek-orientált megközelítéseknek kategorizálták. A határok és határrégiók pszichológiai és társadalmi konstrukciójával kapcsolatos tanulmányok közös vonása, hogy az államközi hozzáférhetőség „exogén” akadályaként értelmezett határ szemléletét felváltja a határok jelentésének és funkciójának megértésére való törekvés. Más szavakkal, a határ „endogenizálódott.”

A határkultúra, határéletmód (border culture, border „way of life”).

A határkultúra vagy határéletmód a határhelyzeteknek a *határlakó*kra²⁷ gyakorolt hatásaiban gyökerezik. A határlakókat áthatja a nemzetköziség, melynek megnyilvánulása a rutinszerű bevásárlási, üzleti vagy szórakozási jellegű határátlépés. Másrészt pedig már hozzászórtak a határ által generált konfliktusokhoz, megtanulták

27 Angolul *borderlanders*, de az angol terminus csak fordítása a spanyol *fronterizos*-nak. Egyedül a spanyol megnevezésnek van önazonosító ereje és nyelvi referenciája. (Martínez é.n.)

kezelni a másságból fakadó ellentmondásokat. Tisztában vannak azzal, hogy a határ állandó konfliktusforrást hordoz, de ezzel egy időben szakértői az etnikus interakcióknak, generációk során megtanulták, hogyan léphetnek túl a másság határain. Ezek a tapasztalatok alkotják a határlakók értékrendjét, gondolkodásmódját és viselkedését. A határkultúra maga, tehát, a határ által generált kulturális és társadalmi erőhatások terméke, melyben fontos szerepet kap a regionalitás illetőleg a transzkulturális csere (Martínez é. n.).

A határ és határrégiók tanulmányozásának kvalitatív megközelítésére jó példa Anssi Paasi átfogó kutatása, amely az identitás fontosságát vizsgálta a finn-orosz határ szomszédos régióinak lakói közötti kapcsolatokban (Paasi 1996). Leimgruber (1991) és Shields (1991) munkáira, valamint szociális konstruktivisták, mint Foucault (1972), Lefebvre (1991), Harvey (1989), Pratt (1991) és mások írásaira támaszkodva Paasi azt állítja, hogy a határokat és a határrégiókat társadalmi térbeli formációként és térbeli intézmények formájában is értelmezhetjük. Véleménye szerint a határok olyan térbeli intézmények, amelyeket az emberek alakítanak ki és ruháznak fel jelentéssel. Különösen érdeklődik a nemzetek és azok identitásának létrehozása vagy intézményesítése, valamint ezek hatása a határok jelentésére az emberek gondolkodásában és viselkedésében. A határok által képviselt tér a mentális reprezentációk társadalmi előállításának és újratermelésének folyamata, amely „mi” és „ők” képei- nek létrehozásához és fenntartásához vezet.

Paasi kidolgozta a nyelv és diskurzus (valamint a képi megjelenítések) szerepét a régiók, nemzetek és identitásaik kialakításában, és ezzel összefüggésben kifejezetten használja a „narratív földrajz” megközelítést – emberek történeteit, térképeket, szimbólumokat, képeket, szövegeket, fényképeket alkalmazva, hogy alátámassza és szemléltesse érveit. Más tudósok, különösen Észak-Európában (Finnország, Oroszország) szintén a határok és identitások társadalmi és politikai diskurzusaival foglalkoznak (lásd Liikanen 1999, Berg 2000, Berg–Oras 2000, Brednikova 1999). Egyértelmű, hogy a társadalmi konstrukció diskurzív fogalmáról folytatott vita szorosan kapcsolódik a politikai kutatások területéhez, ahol a területek politikai identitásáról szóló vita jól ismert (lásd Anderson 1996, Anderson–Port 1998, Murray–Holmes 1998).

A magyar kutatások egyik erőssége a határral kapcsolatos narratívák elemzése. A határról alkotott elképzelések, a határok mentális reprezentációi jól tükrözik a határokhöz való viszonyulási formákat, a határhelyzet értelmezését, valamint a határral kapcsolatos tapasztalatok feldolgozásának módozatait. A magyar–osztrák határ mentén végzett kutatások több értelmezési stratégiát is feltártak: Kovács Éva a felejtés és az emlékezés módozatait (Kovács É. 2002), Váradai Mónika Mária, Doris Wastl-Walter és Friedrich Veider az elhallgatás, a csend leképeződési formáit (Váradai–Wastl-Walter–Veider 2002) mutatja be terepkutatásai alapján. Gráfik Imre osztrák–magyar–szlovén (jugoszláv) hármashatárról szóló tanulmánya, melyben a hármashatáron álló emlékmű emlékezhely (*lieu de memoir*) jellegét, továbbá a hozzá kapcsolódó emlékezési gyakorlatokat elemzi, a határlétnek szinte kizárólagosan csak politikai szegmensét vizsgálja. Részben foglalkozik a határhatalom kü-

lönböző formáival is, leginkább a 20. század háborús eseményeinek kontextusában (Gráfik 2000: 114–149).

Az első kísérletek ellenére, amelyek az emberek megközelítéseinek viselkedési, szimbolikus és percepciók aspektusait vizsgálják a határrégiók lakói között, továbbra is nehézséget okoz ezen megközelítések számára túllépni a helyi vagy közösségi szint szűk határain és eseti jellegén.

Indokolt feltételezés, hogy az emberek-orientált megközelítésekben a határok és határrégiók pszichológiai és társadalmi konstrukciói közeli kapcsolatban állnak, ám ezt a kapcsolatot a határok és határrégiók vizsgálatában még csak alig fedezték fel. Az emberek megközelítésének másik korlátja, hogy a határokat, határrégiókat és az emberi viselkedést mind társadalmi vagy pszichológiai konstrukciókként kezelik. Azonban a „konstrukció” kifejezés az emberek megközelítésében valamelyest magától értetődőként jelenik meg. Ha az emberi cselekedetek, határok és határrégiók mind emberi konstrukciók, akkor mi a „konstrukció” fogalmának hozzáadott értéke a határok jelentőségének magyarázatában?

Egy komplex határkutatás során tehát sorra kell venni a szóban forgó határ számára relevanciával bíró határhelyzeteket, az így kapott földrajzi, politikai, demográfiai, kulturális, társadalmi és gazdasági adatokat pedig együttesen értékelni.

A határ hatása a két település kapcsolatára

A csanálói és vállaji határral kapcsolatos folyamatokat talán legpontosabban jellemző határ koncepció Jean-Pierre Renardtól származik, aki a határ különleges jellemzőinek elkülönítése érdekében egy fogalmi fokozatot javasol a „határ”, a „diszkontinuitás” és a „limit” között. A „limit” két olyan térbeli egységet körvonalaz, amelyek különbségeit hangsúlyozzák, de nem feltétlenül strukturálóak. A „diszkontinuitás” olyan térszerkezeti struktúrákat feltételez, amelyek megszakítanak egy adott területi folytonosságot, míg a „határ” strukturáló elválasztás, amely kifejezi vagy felfedi a hatalom gyakorlását. A határ így feltételezi a diszkontinuitást, amely magában foglalja a limitet. (Renard 2001: 112)

Az elmúlt majd kilencven év eseményei jelentősen befolyásolták a két közösség lakóinak egyéni és kollektív viszonyait. A határ megjelenése és jelenléte külön pályára irányította további életüket, megváltoztatta gondolkodásukat és egymáshoz való viszonyukat is. Az új határok nem vették figyelembe a korábbi gazdasági és közigazgatási határokat, aminek következtében ezeken a területeken azonnali negatív változások történtek. A korábbi centrális helyzetből²⁸ mindkét település hirtelen perifériára sodródott.

A határterületek elválaszthatatlanok a történeti folyamatoktól, mert annak során alakulnak azzá, illetve szűnnek meg azzá lenni. Egy határvidék jellemvonásait csak történelmi háttérének megismerésével érthetjük meg (Molnár 2002: 301). A vizsgált terület többször is határmódosítások színtere volt a 20. század folyamán – 1920-ban, 1940-ben és 1944-ben. Ezen három kiemelt fordulóponton kívül a Csanálós és Vállaj között meghúzott országhatár minősége szerint többször is változott, sőt ma is alakulóban van. Várhatóan utolsó makroszintű változást történetében Romániának a schengeni övezethez való csatlakozása fogja jelenteni.

Ebben a fejezetben a két település kapcsolattörténetének bemutatására kerül sor, az előző fejezetben meghatározott korszakolást követve. A különböző forrásokból származó adatokat egymásra vetítve próbálom meg értelmezni: a levéltári adatokból felvázolható történelmi folyamatokat megpróbálom a svábokról írt irodalomban olvasható – főként az etnicitással kapcsolatos – interpretációkkal, valamint azokkal a puha adatokkal közös értelmezési horizontba terelni, amelyek a néprajzi te-repmunkám során összegyűjtött lokális narratívum készletet alkotják. A korszakok vizsgálatában a rendelkezésre álló források nem egységesen oszlanak meg. A határ meghúzásának idejére főként levéltári és irodalmi források állnak rendelkezésre, de nem kizárólagosan. Az időben előre haladva a puha adatok egyre nagyobb hangsúllyal jelennek meg az elemzésben.

²⁸ Szatmár vármegye székhelyének, Nagykárolynak közvetlen vonzáskörzetéhez tartoztak. Az első világháborút követően Nagykároly helyett Szatmárnémeti lett a megyeszékhely.

A határ és a határmentiség narratívája. Határ narratívumok

A határ egyaránt vonatkozik egy jelenség térbeliségének szélére és a körülötte koncentrálódó területre. Ugyanakkor analitikus fogalom, mely nem csupán a társadalomtudományi diszciplínák, hanem a természettudományok számára is fontos értelmezési keretet teremt a különféle társadalmi, biológiai folyamatok tanulmányozásához.

A határ narratívájának/narratíváinak a megismeréséhez a határhoz kapcsolódó narratívumokon keresztül vezet a vizsgálódás útja. Ezzel a fogalmi különbségtétellel Keszeg Vilmos terminológiai megkülönböztetéséhez szeretnék társulni. „A narratívum terminussal a konkrét – egyszerű vagy komplex, rövid vagy hosszú, orális, írott vagy képi megjelenítésű – történetet, elbeszélést nevezzük meg. A narratíva ezzel szemben a konkrét történetek, elbeszélések, valamint általában az emberi létezés integráló, egy korszakban, egy kultúrában, egy mentalitásban megragadható kerete, kontextusa. Általában jelenti az elbeszélést, a narratív megjelenítést. Formái az ideológia, a történelem, a művelődés- és társadalomtörténet, kimenetel szempontjából a fejlődés- és hanyatlástörténet stb. Egy narratíva számtalan narratívumban válik explicitté” (Keszeg 2011: 31). Ennek a meghatározásnak a szellemében, a csanálói–vállaji határnak két narratíváját különböztetném meg. Egyik a történelmi korszakokon átfűződő határmentiség érzésnek, illetőleg ennek változásainak, a határra vonatkozó történetekben, narratívumokban megnyilvánuló formája. A határ másik narratívája visszavezet bennünket a bevezető fejezetben tárgyalt simmeli metaforapárhoz. Híd vagy ajtó? Erre a kérdésre a választ csak úgy kaphatjuk meg, ha újra és újra feltesszük valamennyi elemzett periódusban, mert bár mindig mindkettő egyszerre, ám nem egyenlő mértékben, olykor inkább egyik, máskor inkább másik. Ez a narratíva, bár szorosan kötődik az előbbihez, mégis önálló kategóriát jelent, azokból a narratívumokból áll össze, melyek a határ szerepét, jelenlétének következményeit boncolgatják.

A narratívumok vizsgálatával a települések lakóinak határmentiség élményéről szerettem volna minél többet megtudni. Így elsősorban azokra a történetekre kívántam koncentrálni, melyek a határ mellett élő közösségek határral kapcsolatos tapasztalatait, sajátos életmódját segíthetnek megismerni. Az interjúk szövegei, a különböző határ narratívumok a gyűjtés során, a kérdéseimre való válaszként születtek meg. S bár a szövegek így nem a maguk természetes közegükben, emlékezési eseményükben kerültek lejegyzésre, az interjúkészítés aktusa, a történetek (nekem való) elmesélése, véleményem szerint hasonló narratív repertóriumot és emlékezési viselkedést eredményezett. A gyűjtött határ narratívumok egy – jelentős – része tehát nem köthető élettörténetekhez, még csak nem is emlékezési produktumok, hanem egy olyan narratívum készlet részei, melyet a kutatói szándék helyez ugyanabba a halmazba. Ha definiálni próbálnám ezeket a narratívumokat, akkor talán a határ *lokális alaptörténetei* terminust használnám. Meggyőződésem ugyanis, hogy a selekciónak megvannak a lokális társadalmi relevanciái. A kiindulópontja a vizsgálatomnak a határ, ám célom a határmentiségnek, a határok mentén élők mindennapjainak a vizsgálata is, és ebben ugyanúgy forrásnak tekintem a visszaemlékezéseket, mint az említett narratívum készlet többi elemét is.

Keszeg Vilmos nyomán az emlékezést olyan narratív tevékenységnek tartom, mely „az individuális státusokat, lokális közösségek szerkezetét, a közösségek interetnikus és egyéb szociális viszonyait és kapcsolatait, átfogóan az egyénnek egy szociális térhez való viszonyulását magyarázza és legitimálja. A szociális tér egyszerre jelenti a nagyhatalmak fölötté való osztozkodásnak történetét és jelenlegi belakottságát” (Keszeg 2004).

Az elemzés során a kialakuló, megszűnő, ismét megjelenő és a lassan ismét feloldódó országhatárra vonatkozó történeteket, valamint a bennük megbúvó identitás-tudat reflexiókat vizsgálom. A háborús és egyéb nagy horderejű politikai történések nemcsak a határ meglétét, vagy hiányát okozták, hanem meghatározták, befolyásolták a két település sorsát, az itt lakók életpályáját. Igyekeztem megfigyelni, melyek azok a beszédformák, vagy narratív sémák, amelyekben a határral kapcsolatos szubjektív tapasztalatok, valamint a határról való személyes tudás megjelennek. Felmerült kérdésként, hogy van-e eltérés, s ha van, akkor milyen jellegű, a két falu lakosainak határról szóló történeteiben. Továbbá: milyen kognitív kép formálódott ki a szigorúan politikai értelemben vett határról, határvonalról? – ebben az esetben megpróbálom összevetni nem csak a két falu lakóinak, hanem a különböző korosztályok narratívumainak kognitív valóságát, feltételezésem szerint ugyanis a határról alkotott kép merőben eltér mind térben (a határ két oldalán), mind pedig időben (a beszélgetőtársak kora szerint). A határra vonatkozó kérdésekre a válasz ugyanakkor élettörténetekbe (is) ágyazódik, s így a határtörténetek egyéni stratégiák részeként azt is megmutatják, hogy a különböző határhelyzetek hogyan határozták meg közvetlen környezetük történéseit, saját sorsukat és nem utolsósorban identitásukat.

„A határkijelölés csoportalakító és formáló tényező, ezért a csoporttagság és az identifikáció a határ kijelölésének kérdésévé válik” – írja Bindorffer Györgyi egy sváb település etnikai és nemzeti identitásának kutatása kapcsán (Bindorffer 2001b: 76). A határok kijelölése történhet egy magasabb hatalom rendelkezése által, de – mint a szimbolikus határok esetében általában – felépíthetők alulról is, a közösségen belüli csoportok közötti interakciók nyomán. A Csanáros–Vállaj határ története során mindkét határformáló tényező aktivizálódott, ennek nyomon követése is szándékom.

A határ felett a határ menti közösségnek nincs hatalma, többnyire nincs beleszólásuk abba, hogy ki jöhet be, ez az állam monopóliuma, azé az államé, amely a határokat fenntartja, s ugyanakkor a határoknak köszönhetően őrzi integritását (Keszeg 2004: 42, Donnan–Wilson 1998: 3). A határok meghúzása és fenntartása, a határhasználat ellenőrzése – korlátozása vagy bátorítása – az államok legfontosabb tevékenységei közé tartozik. Ugyanennek a kijelentésnek alulról építkező értelmezését adja meg, amikor az országhatárt evidenciaként nevezi meg, mely úgy válik azzá, hogy az ember, mint individuum, ezt elfogadja és nem „beszél róla”, tudomásul veszi, életét az általa behatárolt térben éli. „Az ország határait, s ennek vizuális megjelenítését, a térképet egy szocializációs aktus (családi, közösségi hagyomány, iskolai oktatás) hatására szimbólumként fogadja el. Az országhatárokon belül szerveződő világ az az életvilág, amelyben állampolgári jogait megélheti és követelheti.

Az egyénnek tudomása és tapasztalata van a terület földrajzi sajátosságairól, adottságairól, történeteket ismer múltjáról, lakóival személyes és érdekviszonyban van. Az országhatárokon belül való élés életpályája számára egy bizonyos sémát (tanulmányi idő, katonáskodás, nyugdíjkorhatár stb.) és életminőséget ír elő. Az országhatár egyúttal a személyes élet *affektív bázisát* is meghatározza (biztonságérzet, frusztráltság, patriotizmus)” (Keszeg 2004: 43).

Ez a megállapítás – véleményem szerint – a határlakók országhatár-kapcsolatáról az országhatároknak csak bizonyos típusaira érvényes – az elemzett történetekben megjelenő határra mindenképpen, mégpedig azokra, melyekben a határhasználatot erősen korlátozza az államhatalom. A határ mentén élők, a határon túli területekről a határrégiók közötti kapcsolat minőségének (bővebben: Martínez 1994: 3–5) függvényében rendelkeznek információkkal, egyéni tapasztalattal, tudással. A határ másik oldaláról való tapasztalati vagy tanult tudás ugyanakkor nem csak térben, hanem időben is eltérést mutathat. A *superimposed*²⁹ típusú határok esetén a túloldalra vonatkozó információk mértéke, mint például a határzóna kognitív térképe, rendkívüli részletszűrést jelent meg, a részletes tudástól a teljes ismeretlenségig. Példaként két szatmári (ország)határszakaszt említenék. Egyik a román-magyar – ennek része Csanálos–Vállaj is, melynek esetén a kognitív térképek területi mélysége,³⁰ gyakorlatilag valamennyi korcsoportnál magas értéket mutat. A másik a román-ukrán határszakasz, ahol a területi mélység értéke közelít a nullához.³¹

A határról szóló narratív reprezentációk értelmezésekor abból indultam ki, hogy a szövegek az egyéni életpályákhoz, a személyes életutak fontosabb fordulópontjaihoz, ugyanakkor a falvak szociális struktúráihoz szervesen kötődnek, a határ történetei a földrajzi környezetről a személyes világokban megjelenő ismeretet dolgozzák fel (Keszeg 2002: 64–65). Ennek megfelelően a történetek felidézése a családi és kollektív történelem alakzatainak a felhasználásával történik, még olyankor is amikor látszólag a lokális társadalmon túlmutató eseményekről beszélnek.

A narratívumok rendszerezése érdekében a történeteknek több csoportját különítettem el: az egyéni életpálya határhoz, határhasználathoz kötődő történetei, valamint másokkal megtörtént események reprezentációi. Ezeken belül vizsgáltam a különböző korcsoportok történeteit is. A történeteket nagyban befolyásolja a határesemények időpontja és annak körülményei, ezek alapján a történetek határmo-

29 Adott terület erőszakosan elhelyezett azonos vagy hasonló kultúrájú csoportok közé ékelt határtípus. (bővebben Kocsis 2004: 25).

30 A térre vonatkozó tudás és a térképesített valóságok közötti összefüggés együtthatója.

31 Míg Csanáloson például szinte mindenki – fiatalok és idősek egyaránt – ismeri a szomszédos magyarországi falvakat, közeli városokat, ha nem is tudja földrajzi pontossággal elhelyezni őket hallott róluk, esetleg járt már ott – az idősebbek egészen pontos, utcapontosságú mentális térképpel rendelkeznek a környező településekről. Addig a román–ukrán határszakaszon települések sokaságát említhetnénk, ahol a harmadik generáció tagjainak ugyan van némi tudása a közvetlenül szomszédos településről és esetleg a rokoni szálak folytán még néhányról, ám már az ő tudásuk területi mélysége sem éri a legközelebbi városot. Mindez annak ellenére, hogy a két határszakasz – kisebb különbségekkel – ugyanolyan változásokat ért meg a 20. században. Így történhet meg az, hogy az ukrán határ mellett élő csedregiek sokkal „pontosabb” mentális térképpel rendelkeznek a magyarországi területekről, mint a közvetlen szomszédságukban fekvő kárpátaljai falvakról.

tívumainak következő főbb típusait különíteném el, melyeket a kapcsolattörténeti elemzés megfelelő helyén ismertetek majd:

1. A határ történetének motívuma, melyet a megszületésére, valamint megszűntetésére vonatkozó narratívumok tartalmaznak. Sajátos csoportot képeznek a határ minőségét leíró történetek, melyekben általában a határ „védelmét” és ellenőrzését végző idegenekkel való formális vagy informális találkozások mutatják be, valamint a hatalom által fenntartott korlátozó szabályok térhasználat alakító jellege is tetten érhető bennük.

2. A határ átlépésére vonatkozó történetek legfontosabb motívuma a szökés.

3. A családi kapcsolatok fenntartására tett kísérletek motívuma.

Csanáros és Vállaj kapcsolata a határ meghúzása előtt (integrálódott régiók)

A szatmári svábok

A szatmári svábok történetének részletes bemutatását nem tartom szükségesnek, minthogy Szatmár megyei megtelepedésükről és háromszáz éves partiumi történetükről több összefoglaló munka is született, valamint számos falumonográfia is megjelent már (Vonház 1931, Tilkovszky 1999, Bura 2001, Baumgartner 2012).

A svábok megjelenése Szatmárban Károlyi Sándor nagykárolyi gróf nevéhez fűződik. Az erdélyi fejedelmek – Bocskai István, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György, Thököly Imre és – háborús tevékenységei során Szatmár vármegye népessége folyamatosan csökkent, illetve a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharcot követően jórészt elnéptelenedett. Majd alig hat évvel a szabadságharc lezárása után, 1717. augusztus 22-én krími és dobrudzsai tatárokból szervezett sereg pusztította végig a Szamos mente vidékét.

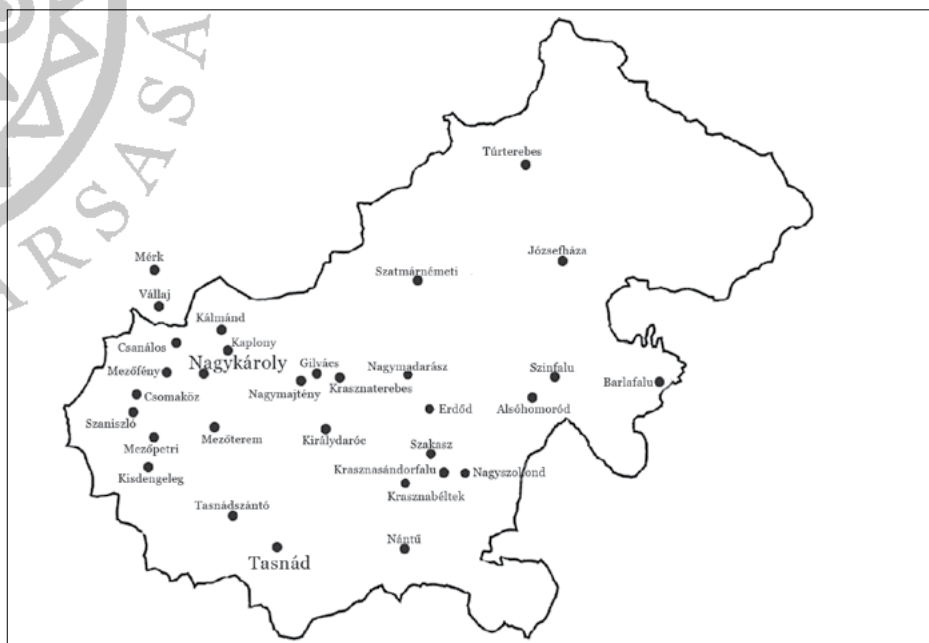
Károlyi Sándor, II. Rákóczi Ferenc tábornagya, a szatmári béke kieszközölője és aláírója volt, a megfogyatkozott lakosság pótlására Bajorországból, Badenből, Hohenzollernből, legnagyobb számban pedig a württembergi Felső-Sváb területről (Oberschwaben) származó, többségükben katolikus németeket telepített. A szabadságharcot követően Károlyi Sándor grófi címet, és kiterjedt Rákóczi-birtokokat kapott. A birtokok jövedelmezővé tétele azonban a fentebb már említett emberhiány következtében nehézségekbe ütközött, ezért már a szabadságharcot követő évben, 1712-ben császári engedélyért folyamodott, hogy német telepeseket toborozhasson birtokaira.

A sváb területeken élők hasonló, sőt még nagyobb nehézségekkel néztek szembe a 17. századtól kezdődően a 18. század elejéig. A harmincéves háború, azt követően XIV. Lajos rablóhadjáratai majd a spanyol örökösödési háború nem csak tetemes emberveszteségekkel jártak, hanem hatalmas anyagi terheket is okoztak a túlélők számára. Az elszegényedés és kilátástalanság elől sokan inkább az elvándorlást választották. Károlyi Sándor uradalmi tisztjei így számos jelentkezőt találtak, akik

megfeleltek a gróf igényeinek, melyek nem voltak túl nagyok, „becsületes katolikus svábok”-kal kívánta elpusztult birtokait benépesíteni (Vönház 1931: 23).

A császári adományoknak köszönhetően megnövekedett Károlyi birtokokon, a telepítések eredményeként, összesen 31 falu vált svábbá vagy sváb többségűvé. A falvak nem alkotnak egyetlen tömböt, hanem kisebb-nagyobb csoportokat formázva a vármegye teljes területén szétszóródva találhatóak. A megyén belüli helyzetük alapján három nagyobb csoportot különíthetünk el, valamint olyan falvakat, melyek távolabb fekszenek a többi sváb településtől. A Nagykárolyi környéki, svábok által lakott települések: Nagykároly, Mezőfény, Csanálos, Vállaj, Mérk, Kaplony, Mezőpetri, Kálmánd, Csomaköz, Szaniszló és Mezőterem. Nagykároly és Szatmárnémeti között: Nagymajtény, Gilvács, Krasznaterebes. A Szatmárnémetitől keletre, a Bükk-hegység határán: Erdőd, Nagymadarász, Krasznabétek, Nagyszokond, Szakas, Krasznasándorfalu. Tasnád, Túrterebes, Alsóhomoród, Szinfalu, Barlafalu, Zajta Józsefháza, Nántú, Kisdengeleg, Tasnádszántó és Királydaróc magyar és román falvak közé beékelődve fekszenek. A vármegye középső részén húzódó nyelvhatártól nyugatra eső falvak magyar, míg az attól keletre esők román környezetbe kerültek. A betelepülők között legnagyobb számban a földművesek voltak, de érkeztek mesteremberek – tímárok, kádárok, asztalosok, pékek, molnárok, kovácsok, stb. – is. A betelepülő népesség jobbágy volt, ám a Károlyiakkal kötött szerződések értelmében szabad költözési joguk volt, továbbra meghatározott időre vármegyei és földesúri adómentességet élveztek.

A majd száz évig tartó telepítések végére 18377 római katolikus svábbal gyarapodott Szatmár vármegye lakossága (Baumgartner 2012: 20). Ebben a számadatban

2. kép. A szatmári sváb telepítések falvai

magától értetődően benne van a korábbi hullámban érkezettek természetes szaporulata is.

A szatmári sváb telepítés több hullámban zajlott az egész 18. század folyamán, a 19. század első harmadáig (Vonház 1931: 176). Károlyi Sándor gróf betelepítő politikáját fia, Ferenc, és unokája Antal is követte. Az 1712-es első hullámban Nagykároly, Csanáros, Csomaköz és Kaplony (mely 1714-ben már ismét lakatlan a szökések és továbkköltözések miatt) került betelepítésre. 1716-ra Csanáros maradt az egyetlen svábok által lakott település, a többiekből a telepesek meghaltak, visszaszöktek vagy Csanárosra költöztek át (Vonház 1931: 171, Bura 2001: 17). Ugyanebben az évben újabb telepes hullám érkezett, természetesen Csanáros volt az első állomásuk, és innen indultak ki a környező falvakba. 1720 és 1724 között évente érkeztek telepesek. A svábok megjelenése azokban a falvakban, amelyekben számottevő magyar jobbágság is volt újabb telepesek iránt szükségét eredményezett. A magyar jobbágyok nem szívesen látták a betelepítetteket, érkezésük számukra kellemetlen következményekkel járt: sokszor házaikon is osztozniuk kellett az újonnan jöttekkel. Az adómentességet élvező svábok kedvezményeit nem nézték jó szemmel, állandóak voltak a konfliktusok, pereskedések.

Vállajon 1747-ben jelennek meg az első sváb telepesek. A késedelem oka, hogy csak ekkor kerül a Károlyi család tulajdonába a település, az ún. ecsedi vétellel, melyben Károlyi Ferenc megvásárolta az ecsedi uradalmat Aspremont Károly gróftól. Az ott élő magyarokat Börvelybe költöztették.

A svábok kibocsátóközege német, de a hajdani származási hely az eltelt két évszázad folyamán idegenné vált. Amikor a svábok elindultak a badeni és württembergi területekről a német nemzet még nem alakult ki. Betelepedésük után pedig – eltekintve az első évtizedekre jellemző visszaszökési esetektől (Vonház 1931) – megszakadtak kapcsolataik. A svábok hazaképe így nem etnikai-nemzeti, hanem politikai-nemzeti, földrajzilag meghatározott szempontok szerint alakult, melyben az „ismerősség és az otthonosság” jelenti a döntő momentumot. Hazájuknak Magyarországot tartották, de a haza térbeli kiterjedése az ország határán belül elsősorban a szűkebb falukörnyezetet is jelenti (Binforffer é. n.). A 19. században a sváb parasztok a (saját) államiság hiányát nem nemzeti törekvésekkel, hanem a magyar államiság elfogadásában vélték magukra szabhatónak (Bindorffer 2001a). A svábok továbbá nem alkottak homogén nyelvi-kulturális egységet.³² Ennek következtében az etnikailag meghatározható összetartozás-tudat a szülőfalu határában a legtöbb esetben véget is ért. A szülőfalu határán túlmutató kötődések és kapcsolatok túlnyomó részben magyarok voltak (Bindorffer 2001b).

Lampland szerint „nincs haza föld nélkül, és nincs nemzeti szellem vagyon nélkül”. Liisa Malkki a kognitív antropológia néhány metaforájának – mint például a territorizáló hatású rokonság, gyökér, szülőföld vagy haza – értelmezésén keresztül fogalmazza meg kritikáját a csoportok helyhez kötöttségének, mint természetes kapcsolatot megjelenítő és a csoport (nemzet, etnikum) társadalmiságát ebből levezető

32 Kibocsátóközegük nem egy konkrét település vagy mikrorégió volt (bővebben lásd: Vonház 1931)

ideológusok címére (Malkki 1995: 509). A Csanáloson és Vállajon élő emberek a politikai-földrajzi határ fölött alkottak és alkotnak részben mai is kulturális csoportot. Az összetartozás és azonosságtudat termékei a különféle fesztiválok, és a kizárólag sváb falvak számára megszervezett ünnepi események.

A sváb parasztságra még sokkal inkább érvényes a parasztsággal kapcsolatos azon megállapítás, hogy a vagyon növeli bennük a patriotizmus érzését. Számukra a föld iránti lojalitás egyben a nemzet iránti lojalitást is jelenti (vö. Lampland 1994: 301–302). Ennek jele az is, hogy nincs sajátos etnikai hazaképük, amely az ősük szülőföldje fogalmával lenne kijelölhető, mert az ősök szülőföldje Magyarországon van. „A svábok számára a történelem a betelepedéssel kezdődik, és a nemzetté válás időszakában már Magyarországon éltek. Így sem a német kultúra, sem a német anyanyelv nem válhatott nemzeti identitásuk elemévé; az anyanemzet képzete elvált a német anyanyelv és a német nemzeti kultúra tartalmaitól és a haza helyének ideológiai kijelölésétől.” (Bindorffer 2001b)

A szatmári svábság³³ volt egyike a leginkább elmagyarosodott népcsoportoknak a Trianon előtti Magyarországon, az asszimiláció fokát azonban még mindig nem sikerült megbízható módon megvizsgálni. Az viszont megállapítható, hogy a sváb falvak asszimilációjának mértéke több tényező mentén változott, hogy tömbszerű vagy szigetként szétszórta volt helyzetük, illetőleg, hogy magyar vagy román nyelvű közegben feküdtek. A magyar többségű területeken a svábok elmagyarosodása, nyelváltása már a 19. század második felében megkezdődött,³⁴ míg a román többségű területeken a német nyelvhasználat fennmaradt egészen az 1990-es években bekövetkezett kitelepedésig.

A Nagyvárad környéki falvakban a sváb nyelv használata fokozatosan visszaszorult. Értelmiségi réteg hiányában a szatmári svábok nem tudták kialakítani azokat a nyelvi és etnikus stratégiákat, amelyek segítségével ellen tudtak volna állni a természetes és irányított magyar asszimilációs folyamatoknak. Az erdélyi szászoktól eltérően, a szatmári svábok semmilyen formában nem kerültek kapcsolatba az első világháborúig az irodalmi német nyelvvel, nem voltak Németországban tanuló diákjaik (Pozsony 2009: 92), így nem alakult ki belső, etnikus alapokon nyugvó nemzeti mozgalmuk. A magyar iskolai oktatás és a magyar nyelvű egyházi szolgálat magyar identitásalakzatokat hozott létre. Az első világháborút követően újabb kihívásokkal kellett szembenéznie ennek az addig is rendkívül heterogén csoportnak.

Csanálos és Vállaj

A határ története nem más, mint a mellette, benne lakók története. Sem geográfiai térként, sem politikai kategóriaként nem vonatkoztathatunk el azoktól a közösségektől, amelyek ezeket a határokat tevékenységükkel fenntartják vagy éppen bomlaszt-

33 Egész pontosan a Nagyvárad környékén lévő falvak svábsága. Ide tartozik Csanálos és Vállaj is.

34 Meg kell jegyeznünk, hogy a nyugati csoportban sem egységes módon történt meg a nyelváltást, ezekben a falvakban is számottevő eltérések voltak nyelvhasználatban.

ják (Ancel 1999: 414). A határok mögött mindig társadalmi motivációk rejlenek, még olyankor is, ha a látszat éppen ennek ellenkezőjét mutatja. A „ráerőszakolt” határok áthatolhatatlansága is társadalmi jelenlét eredménye, az idegen hatalmat képviselő – célzottan szelektált – emberek azok, akik a határ mindennapjaiban, a helyiekkel való találkozásokban a legerősebb taszító tényezőt jelentik.³⁵ A határ története, mint a lokális történelem (Keszeg 2002: 25) fontos fejezete, a családtörténelmek az egyéni élettörténetek felidézése során születik meg, minden egyes emlékezési alkalommal újra és újra. A határnak ugyanakkor megvan a maga „hivatalos” történelme is.

A kutatás tárgyát képező két település az egykori Szatmár vármegye székhelyétől, Nagykárolytól mindössze 8 (Csanáros) illetőleg 10 km-re (Vállaj) fekszik északnyugati irányban, a Nagykárolyt Mátészalkával és Nyíregyházával összekötő út mentén, a Nyírség, a Károlyi-síkság és az Ecsedi-láp találkozásánál. A tágabb értelemben vett térséget jelentős társadalmi, etnikai és vallási diverzitás jellemezte. Együtt éltek itt magyarok, svábok és ruszinok, reformátusok, római és görög katolikusok, akik között a találkozások, érintkezések meghatározóak voltak. A táji-történeti tagolódás egy másik szempontja szerint a szatmári sváb falvak közé tartoznak, melyeknek német lakosságát, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot követően, Károlyi Sándor és utódai telepítették Nagykároly és Szatmárnémeti környéki birtokaikra.

Vállaj első sváb lakosai között kisebb számban voltak a kibocsátó német területekről újonnan érkezettek, a környékbeli településekről átköltözők, és főként Csanárosról áttelepülők voltak a legnagyobb számban.³⁶ A Csanárosról Vállajra történő migráció folyamatosan zajlott, a 19. század elejéről is vannak adatok áttelepült személyekről (Vönház 1931: 171, 177). Ennek köszönhetően a két település között szoros kollaterális, lineáris és affinális rokonsági kapcsolatháló működött, melynek talán legfontosabb szerepe a két település legfontosabb gazdasági tevékenységében, a mezőgazdasági munkák megszervezésében volt.

A földterületek mérete és termékenysége alapján Csanáros volt a gazdagabb, a talajviszonyok is Csanároson voltak a kedvezőbbek. Vállaj északon és keleten fekvő határrészeit a nyírségi homokos talaj uralja, míg Csanáros területeit legnagyobb részben kiváló terméshozamú talajok borítják. A homokos területeket a csanárosi gazdák szőlőültetvények formájában hasznosították. Egy Vállajon gyűjtött mondóka a következőképpen rangsorolja a településeket:

*Mérk-Mérk rongycsomó,
Vállaj-Vállaj szép város,
Csanáros-Csanáros rózsás kert,
Károly-Károly római kert.*³⁷

35 A fizikai korlátokkal megerősített határok, mint az izraeli–palesztin, USA–Mexikó, esetében is érvényesnek tartom ezt. Soha nem a fizikai akadályok, kerítések, falak jelentik a legnagyobb kizáró/védőművet a határokon való átjutásban, hanem az ezeket fenntartó – politikai akarat szolgálatában álló – erőszakszervezet emberi tényezői – katonák, rendőrök, ügynökök, stb.

36 Külföldről 22 míg Csanárosról 18 férfit irtak össze 1751-ben, az összes többi sváb faluból pedig összesen 21-et (Vönház 1931: 140).

37 Szilvási Éva gyűjtése (Szilvási Éva é. n.)

A mondókából az is kiderül, hogy az említett falvak Nagykároly vonzáskörzetébe tartoztak, a Károlyi családtól való függőség megszűnését követően is. Határ, birtokhatár értelemben, valójában a települések megszületésétől kezdve létezett. A „röghöz kötöttség” terminus is – mint Hofer Tamás írja – a falvak határára vonatkozott. A falu határain kívülre való végleges kilépéskor el kellett számolniuk kötelezettségeikkel és tartozásaikkal. A jobbágyfelszabadítást megelőzően mind a falusi előljáróktól, mind a földesúrtól kérvényezniük kellett, hogy elhagyhassák a falut (Hofer 2004: 18).

Mindkét település a Károlyi család nagykárolyi uradalmának volt része, így az uradalom felé is ugyanazok voltak a kötelezettségeik. Ezekről egy Károlyi Sándor által 1721. január 1-jén kiadott úrbéri szabályzat tudósít. A szabályzat a Csanáloson megtelepedő gazdák kötelezettségeit listázza, de ezt kiterjesztették a család nagykárolyi uradalmának valamennyi később létrejött sváb telepes közösségére, így Várlajra is (Károlyi 1911: 255). A jószággal rendelkező gazdák 15 nap jószággal, 15 nap kétkezi munkával, a jószág nélküli gazdák 30 nap kétkezi munkával tartoztak az uraságnak évente. A termésből kilencedet kellett fizetniük, amit saját szekéren kellett beszállíttatniuk. A nagyobb ünnepekre, az urasági konyhára ajándék gyanánt be kellett szolgáltatniuk adózónként 3 tyúkot, 9 tojást, településenként egy mázsa vaját és 3 szekér fát. Ezen felül minden telkes gazda 3 rajnai forint földadót kellett fizessen. Az újonnan betelepülők 15 év vármegyei terhektől való mentességet kaptak, az úrbéri terhektől azonban csak egy évet. Abban az esetben, ha a betelepülő gazda kész házat és már bekerített telket vásárolt az úrbéri terheket már a letelepedés évében is fizetnie kellett (Bura 2001: 38–41, Szakállas 2001: 134). Az 1721-es úrbéri szabályzatot több – a Károlyiak és az adózó települések között megkötött – szerződés váltotta fel, melyek 1848-ban vesztették el érvényességüket, ekkor a gazdák tulajdonukba vehették a megmunkált földterületeket.

A sváb falvakban a birtokok tulajdonlása törzsöröklési rendszerben működött.³⁸ Így a birtokok nem aprózódtak fel, és kialakult három nagyobb társadalmi réteg, mely a 19. század második felétől egyre élesebben különült el egymástól. A 20-24 katasztrális hold birtokkal rendelkezők voltak a gazdák, 8-20 hold birtokosai voltak a zsellérek, akinek ennél kevesebb földje volt lakónak nevezték. Ez utóbbi kategória sok esetben módos gazda felmenőkkel rendelkezett, és csak az öröklési rend miatt került ebbe a rétegbe, belőlük legtöbb esetben mesteremberek lettek: ácsok, kőművesek, stb. A gazda lenézte a zsellért, a zsellér a lakót. A három társadalmi réteg elkülönülésének szintjét mutatja az is, hogy külön csordájuk és csürhéjük volt, melyet más-más területek is legeltettek (Reszler 2001: 191–192).

A mezőgazdaság és az állattenyésztés mindig is kiemelkedő szerepet játszott a települések gazdaságában. A termőföldek nagyobb része csernozjom fekete talaj,

³⁸ Ebben a rendszerben egyetlen – az esetek többségében a legidősebb – fiúgyermek vitte tovább a gazdaságot. A szülők visszavonultak a portán belül külön erre a célra épített ún. *frütnér-házba* (a német középkori jogi szóhasználatból átvett javadalom jelentésű *Pfründe* szóból) vagy *stüblibe* (a szoba jelentésű *Stube* szóból). A szülőket az új gazdának el kellett tartania, ugyanakkor a kertek alatti földek használatát is megmaradt nekik (Reszler 2001: 193).

de nem elhanyagolható a homokos földek aránya sem. A kalászosok közül hagyományosan főként búzát, kisebb mértékben rozst és zabot termesztettek. Jelentős volt a napraforgó, a kukorica és a cukorrépa mennyisége, illetve a szomszédos községben működő kenderfeldolgozó telep a kendertermesztést is jelentős mértékben ösztönözte. A vetésforgóban főként lóherét, lucernát s bükkönyt alkalmaztak. Ezeken felül burgonyát, káposztát, dinnyét, babot, takarmányrépát, stb. is termesztettek főként a házakhoz tartozó kertekben. A belterjes gazdálkodás már egészen korán döntővé vált, már a negyvenes években is voltak gazdák, akik traktort, vetőgépet, tejszeparáló gépet tudtak vásárolni. A gazdálkodás során keletkező melléltermékeket is felhasználták, a tejszeparáláskor keletkező irót például a malacnevelésben hasznosították.

3. kép. Húsmarhák a csanálói legelőn

A ló-, a szarvasmarha-, a sertés- és a baromfitenyésztésben regionálisan is kiemelkedő teljesítményt nyújtottak a helyi gazdák. Már 1742-ből pontos ismereteink vannak Csanáros akkori 86 gazdájának nagyállatállat-állományáról: 299 ló, 86 ökör, 244 tehén, illetve 10 zsellérnek is volt egy-egy tehene. Az első világháborút megelőzően a lótenyésztés és nemesítés országos jelentőségű volt, az állami ménesekben tenyésztett magyar és erdélyi fajtákat, mint például a nóniusz, angol és arab félvérekkel keresztezték kitarító erejű ígáslovak nevelése céljából a helyi fedezettő állomáson. Az itt tenyésztett lovak a milleniumi ünnepeken szervezett kiállításon negyedik helyet szereztek (Bura 2001: 43). Vállajon is volt saját ménese a gazdáknak (Reszler 2001: 192). A szarvasmarha tenyésztés is magas szinten zajlott, Károlyi Lajos erdődi uradalmában működő híres magyar törzsgulyára alapozva tartottak fenn

nagytestű, széles, erős csontozatú tenyész- és igavonó marhákból álló állományt. A szocialista berendezkedést megelőzően a legelőkön – melyek mérete a jelenleginek többszöröse volt – 3-4 csorda, jelentős ménes és nagy csűrhe legelt (Bura 2001: 45). A gazdák legtöbbszörének

1910-ben a földeket tagosították. A gazdák addig három fordulóban található földjeit egy helyen mérték újra ki. Mivel a földek termőképességében jelentős eltérések voltak, ebből így szinte értelmetlennek következett a perlekedések nagy száma.

Vállaj népessége a sváb betelepítést követően stabilizálódott és folyamatosan gyarapodott, igaz ennek legfőbb oka a sorozatos betelepülés volt mintsem a természetese szaporulat. 1749-ben 40, 1768-ban 68, az 1772-74-es Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején 66 család élt Vállajon (Reszler 2001: 145), 1784-ben, a II. Józsefi népszámlálás már 127 családot írt össze (Reszler 2001: 154). Nem csak a népességszám növekedett gyors ütemben, a frissen betelepült svábok szorgalma a település gazdaságát is fellendítette. A tíz éves adómentességi időszak alatt sikerült előteremteni a következő évek – a hét éves háború miatt – különösen nagy adóterheinek háttérét. Az adóösszeírások szerint Vállaj ekkor a 7-8. legmagasabb adót fizette be a járás települései közül.

A települések kapcsolatában kiemelkedő szerep jutott az egyház intézményeinek. 1750-ig, a vállaji eklézsia megalapításáig, a település leányegyházként a csanálói anyaegyházhoz tartozott (Szakállás 2001: 140).

A római katolikus vallás nem csak felekezethez való tartozást jelent a szatmári sváboknál. A katolikus egyesületek, az egyházi személyek (papok, szerzetesek, apácák), az egyházhoz kötődő szokások nagy száma azt mutatják, hogy a szatmári svábok vallásossága identitásmeghatározó tényező volt (Marinka 2007). Nem meglepő tehát, hogy a kilencvenes évek sikeres határnyitási törekvéseinek egyházi kiindulópja volt. A vállaji Vendel-napi búcsú alkalmával egy-egy napra megnyitották a határátkelőt, ugyanígy a magyarországi pápalátogatás alkalmával is. Ezek voltak azok a kivételes alkalmak, amelyek elsőként megteremtették a lehetőséget a legális határhátralatra a két település lakói között.

Demográfia

Népszámlálási adatok • A két település népszámlálási adatai a népesség szám-szerű alakulásának közvetlen tanulságain túlmenően a két világháború között dúló – svábokkal kapcsolatos – hatalmi érdekkonfliktusok megértéséhez nyújtanak segítséget, de még a második világháborút követő kommunista időszak demográfiai és etnikus folyamataiba is betekintést engednek. Az utolsó két népszámlálás adatai a rendszerváltásokat követően meginduló identitásfolyamatok megértésében segítenek.

1. táblázat. Vállaji népszámlálási adatok³⁹

Év	Összes	Magyar	Német
1880a	1565	1492	3
1890a	1960	1839	10
1900a	2200	2192	–
1910a	2624	2559	36
1920a	2667	2667	–
1930a	3042*	3037	3
1941a	3331	3248	83
1941n	3331	3298	33
1949a	3828	3826	–
1960a	1895	–	–
1980a	1305	1304	–
1990a	999	996	–
2001n	1002	610	380
2001a	1002	910	6
2011	939	801	436

*Ez a szám magában foglalja a községhez tartozó települések és tanyák adatait is. Azaz Ágerdómajor (164), Csobaháza (38), Nagyfenék (228), Pórháza (242), Sárgház (187), Terem (532), egyéb külterületek (75), összesen 1466. Azaz Vállaj falu lakossága a két szám hányadosa: 1576. Ez a népszámlálás a felekezeti hovatartozást és a magyar nyelvtudást is vizsgálta. A 3042 lakosból magyarul 3040 tudott. A 2001-es és főként a 2011-es népszámlálások nem nemzetiséget hanem nemzetiségi kötődéseket vizsgáltak. A kettős identitásuk miatt a nemzetiégi sorokat összeadva az összlakosságnál magasabb értéket kapunk.

A felekezeti adatok: római katolikus összesen 1948 (ebből 466 a külterületeken), görög katolikus 685 (647), református 384 (341), izraelita 96 (9), egyéb 4. A Vállajra érvényes adatok ezek alapján a következőképpen alakulnak: 1482 római katolikus, 38 görög katolikus, 43 református, 87 izraelita továbbá négy más vallású személy. Az 1930-as népszámláláshoz hasonlóan kell tekintenünk az 1941-es és az 1949-es évben végzett népszámlálásokra is. Ugyanakkor az 1950–1955 közötti időszak kimaradt ebből a táblázatból, ennek oka, hogy ebben az időszakban Vállajt Mérkkel Mérkvállaj néven egyesítették, 1955-ben azonban vállaji kezdeményezésre az egyesítést visszavonták. A népszámlálási adatok értelmezése több kérdéskörben is szükséges, számszerűsítve követhető bennük a települések 20. századi demográfiai változásainak folyamata.

39 Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 16. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. KSH Népszámlálási Főosztály. Budapest, 2000. Más etnikus csoportok számottevő jelenléte hiányában csak a magyar és német adatokat mutatom be.

Az anyanyelvi és nemzetiségi adatok összevetése a vállalji svábok identitástudatának 20. századi változásainak követésére, illetve a magyarországi svábokhoz kötődő politikai érdekek irányainak megértésére ad lehetőséget.

A szatmári svábokat érintő népszámlálások közül több is politikailag erősen terhelt, ez pedig megnehezíti a népszámlálási adatok helyes értelmezését. Vállaj esetében valamennyivel könnyebb a dolgunk, hiszen itt nem kell számolnunk a román kormányzat érdekérvényesítő népességpolitikájával. Látható, hogy a német sem anyanyelvként, sem nemzetiségként nem jelenik meg számottevő mértékben a statisztikákban, ez alapján Vállaj színmagyar falunak tűnhet, holott a 19. és 20. század fordulóján a sváb nyelv még mindennapi használatban volt, a harmincas évekig a rózsafüzért svábul imádkozták, a második világháborúig a templomi prédikáció sváb nyelvű volt, illetőleg hetente felváltva svábul és magyarul (Reszler 2001: 228). Nagyobb számú német lakosság 1941-ben és 2001-ben tűnik fel, előbbi a Volksbund tevékenységéhez (Kozma 2002) utóbbi pedig a rendszerváltást követő nemzeti mozgalom elindulásához köthető. 1941 elején előbb megalakult a Magyarországi Németek Szövetsége Vállaji Helyi Csoportja, majd 1941. március 30-án a Volksbund vállalji csoportja 39 taggal. A csoport elnöke Lang József volt (Reszler 2001: 228). Ha összevetjük a Volksbund tagok számát az 1941-es népszámláláskor magukat németnek vallókéval majdhogynem tökéletes fedést tapasztalhatunk. A Volksbund hatása sikertelensége ellenére is mérhető a vállalji sváb közösségben, a németet anyanyelvként a nemzetiségnél jóval többen nevezték meg, szám szerint 83-an. A Volksbund jelentéktelen hatására a Vállaj-monográfiák szerzői két érvet sorakoztatnak fel. Egyrészt a nemzeti mozgalmak fő sodrától távoliként határozzák meg a vállalji svábokat, másrészt kiemelik a lakosság mértéktartó viszonyulását a németesítési mozgalomhoz (Reszler 2001, Kardos 2000). Az 1941-es népszámlálás tükrében a korábbi összeírások anyanyelvi adatait a magyar állami érdekek által befolyásoltnak kell tekintenünk. A világháborút követő „magyarosodás” okairól már szóltam korábban. A kilencvenes évek a nemzetiségi hagyományok felelevenítésének, újraélesztésének a periódusa volt. Ennek eredményei a 2001-es adatokban tükröződnek.

A vállalji népszámlálási adatokat és az interjúkat együttesen elemezve, az állapítható meg, hogy a lakosság számának csökkenésében együttesen fejtette ki a hatását a hátrányos helyzetet jelentő határmentiségbe való sodródás, valamint a szocialista gazdálkodási rendszer térhódítását követően meginduló urbánus/ipari fejlesztések szívóhatása. Mátészalka, Nyíregyháza és Budapest jelentették a vállalji gazdasági kirajzás főbb célpontjait. A grafikon egyértelműen mutatja meg az ötvenes és hatvanas években (az erőszakos kollektivizálás után) bekövetkezett elvándorlást, ebben az időszakban volt a legnagyobb Vállajról elvándorlók száma. A hetvenes és nyolcvanas években, ha lassuló ütemben is, de tovább csökkent a település lakossága, az évszázad utolsó évtizedében pedig a faluban élők száma ezer fő körül állandósult. Ez az állandóság csak látszólagos, a számadatok mögött sajátos migrációs folyamatok vannak. Vállaj lakosságának korosztályok szerinti megoszlá-

sában, a települést magába foglaló kistérségre⁴⁰ jellemző adatoknak ellentmondva, az idős korosztály dominál. Míg a kistérségre általában a fiatalok magas aránya jellemző (Hárs 2010: 15), addig Vállajon az öregek aránya rendkívül magas.

2. táblázat. *Csanálosi népszámlálási adatok*⁴¹

Év	Összes	Román	Magyar	Német
1880a	1162	6	582	532
1880b	1162	6	603	551
1890a	1201	4	809	385
1900a	1439	2	1272	165
1910a	1748	2	1727	19
1920n	1790	128	29	1594
1930a	1888	316	895	657
1930n	1888	314	206	1317
1941a	1987	12	1885	89
1941n	1987	8	1851	116
1956	1603	–	–	–
1966a	1597	72	1511	14
1966n	1597	76	1500	19
1977n	1509	77	1321	110
1992n	1366	69	510	316+396*
2002n	1509**	141	1027	339
2011n	1447	154	805	346

* Ez a szám a sváb nemzetiségűeket jelenti.

** Ez a szám tartalmazza a Csanáloshoz tartozó Csanáloserdő adatait is. Csanálos 1296. Csanáloserdő 213. A Csanálos falura vonatkozó etnikai adatok a következőképpen alakulnak: 875 magyar, 335 német, 84 román.

3. táblázat. *Csanálosi felekezeti statisztikák*

Év	Összesen	Római katolikus	Görög-katolikus	Református	Ortodox
1869	1097	1022	29	18	20

40 Mátészalkai (területfejlesztési-stratégiai) kistérség, a 2004. évi CVII. törvény mellékletében közzét, a települési önkormányzatok által kezdeményezett, területfejlesztési-stratégiai kistérségek rendszerének egyike. (KSH Területi atlasz)

41 Forrás: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–1990 (Varga E. Á. 1992, 1999). Más etnikus csoportok számottevő jelenléte hiányában csak a magyar, német, illetve a román adatokat mutatom be.

Év	Összesen	Római katolikus	Görög-katolikus	Református	Ortodox
1880	1162	1081	49	29	1
1890	1201	1158	34	9	–
1900	1439	1362	54	23	–
1910	1748	1594	125	29	–
1930	1888	1538	310	14	25
1941	1987	1695	266	22	3
1992	1366	1255	28	16	65
2002	1509**	1310	85	45	64

** Akárcsak az etnikai statisztikákban, a 2002-es adatok nem Csanáros falura, hanem Csanáros községre vonatkoznak.

A kiemelt oszlopok Csanáros összlakosságának és római katolikus törzslakosságának adatait tartalmazza. A táblázatból csak e két adatsor feleltethető meg egymással lineárisan. A római katolikusokra vonatkozó számsorban nincsenek kiugró értékek, számuk alakulása az összlakosság számának változásait is meghatározza. Csanáros görög katolikus lakosságának magját a Károlyi birtokokon szolgáló uradalmi cseléd és béres családok jelentették. A két világháború közötti időszakban többségük beállt a római katolikusok közé.

A római katolikus és a többi felekezethez tartozók száma közötti nagyságrendi különbség értelmetlenné teszi az adatok egy grafikonban való összesítését, ezért a fenti diagram csak az összlakosság és a római katolikusok száma közötti összefüggéseket ábrázolja. A két görbe minimális eltéréssel követi egymást, egyetlen keresztmetszetben mutatkozik jelentősebb eltérés. A vállalji adatok interpretációja során említettem, hogy a szatmári svábok népszámlálásokban való szereplése politikai manipulációktól torzítottak. A román hatóságok saját érdekeinek megfelelően használták fel például az 1910-es magyar népszámlálás adatait az 1920-as saját felmérésükben. Akik 1910-ben római katolikusnak vallották magukat és németes hangzású nevük volt németek, akik görögkatolikusnak vallották magukat románok lettek. Az 1920-as román összeírás adatait figyelmen kívül hagytam, még korabeli román hatóságok sem tartották megbízhatónak (Baumgartner 2012: 95). Az 1930-as román népszámláláskor a római katolikusok száma csökkent, mégpedig a görögkatolikusok javára. Ebben az előbbieken bemutatott torzítás utóélete érhető tetten.

1941 és 1992 között a népszámlálások nem kérdeztek rá a felekezeti hovatartozásra, ezért az említett időszakban látható meredek esés releváns adatok esetében enyhébb volna.

A népszámlálási adatok a sváb-német-magyar-identitás problematikáról is tanulságos információkat szolgáltatnak, melyeket természetesen a népszámlálásokra általában vonatkozó kritikus hozzáállással kell megfogalmazni.

Az 1930-as román népszámlálást, az 1920-assal ellentétben szakszerűen és sokkal kisebb politikai érdekérvényesítés mellett végezték. Ennél az összeírásnál a tu-

dományos igény egybeesett a politikaival. A román vezetésnek pontos adatokra volt szüksége lakosságának számáról és nemzetiségi összetételéről, mivel a világháborút követően megváltozott területű országról megbízható demográfiai statisztikákkal nem rendelkeztek (Fritz 1930).

Ha összevetjük az 1910-es magyar és 1930-as román népszámlálások anyanyelvi adatait látható, hogy a magyarok anyanyelvűek száma megegyeződik, míg a németeké a szinte elhanyagolhatótól a majdnem 50 százalékgig emelkedett, 16-ról 657-re. Ezt érdemes összevetni a nemzetiségi adattal: 1930-ban 1317 német nemzetiségű csanánosít számoltak össze, ami a lakosság 72 százalékának felel meg, és 206 magyart, ami 11 százalékot jelentett.

Az 1941-es népszámlálást ismét Magyarországon élte meg Csanáros. Az eredmények is ennek megfelelően alakultak. A németekre vonatkozó adatok követték azt a csökkenő tendenciát, mely jellemző volt az első népszámlálásokra, 89-en vallották magukat német anyanyelvűnek, 116-an pedig német nemzetiségűnek. Ha összevetjük a vállalji adatokkal, láthatjuk, hogy kisebb eltéréssel hasonlóak az eredmények. A németek nagyobb számát Csanároson a két világháború között zajlott németesítési kísérleteknek tulajdonítom. A Volksbund Csanároson is működött, a Vállajhoz hasonló sikerrel.

A 20. század második felében megtartott népszámlálásokból a német identitástudat fokozatos erősödését olvashatjuk ki, mely 1992-ben robbanásszerűen csapódott le az összeírásban, 712–510 volt az arány a németek javára. 1992-re a Németországba történő kivándorlási hullám már lezárult, így a népszámlálás által rögzített adat, csak a következő, 2002-essel korrelálva válik dinamikus értéké. 2002-ben 339-re zuhant vissza a németek lélekszáma, így valószínűsíthető, hogy az 1992-es adat nem a tulajdonképpeni, hanem csak a statisztikai csúcspontját jelentette a német identitástudat reprezentációjának.

A határok felállításával különleges szituáció jött létre, amelyben Csanáros benne maradt eredeti mikrorégiójában azonban egy idegen államhatalom keretei közt, Vállaj pedig elszakadt attól, ellenben a magyar államiság kereteiben alakíthatta tovább identitástudatát. Kutatásom során többek közt ennek a következményeit is szeretném feltárni. Célom a Csanáros–Vállaj *superimposed*⁴² határ és határvonala komplex kutatása.

Házasságkötési preferenciák • A házassági anyakönyvek nem-nominális vizsgálatával Csanáros és Vállaj egymás felé irányuló párválasztási preferenciáinak a feltérképezése volt a szándékom. Kutatásom egyfajta leszűkített *házasodási kör*⁴³ elemzés. A két település közös történelme, lakosainak azonos származása, földrajzi közelségük túlzottan kézenfekvővé tette azt a feltételezést, hogy affinális rokonsági

42 Adott területre erőszakosan ráhelyezett azonos vagy hasonló kultúrájú csoportok közé ékelt határtípus (vö. Kocsis 2004: 25).

43 A házasságkötési köröket Balogh Balázs és Fülemile Ágnes a helyi társadalomnál nagyobb léptékű társadalmi struktúrák legintegránsabb alapegységeinek tekintik (Balogh–Fülemile 2004: 29). Adott táji csoport házasságkötési körei és a csoporton belüli kohézió között véleményük szerint rendkívül szoros kapcsolat áll fenn. A házasságkötési kör megbomlása a csoportidentitás és csoportkultúra gyengülését és felbomlását vonja maga után. (Balogh–Fülemile 2004: 25.)

kapcsolataikból ez egyértelműen visszatükröződik majd. Az anyakönyvek párhuzamos elemzése konkrét statisztikai adatokat szolgáltatott, és részben cáfolta is azt az előzetes feltevésemet, hogy mindkét település fiataljai párválasztási szempontból a másik települést preferálják. Az anyakönyves vizsgálat lehetővé tette annak a regionális térszerkezetnek a megrajzolását is, amely a csanálói és vállaji rokonsági rendszerek térbeli kontextusát alkotja. Nem volt célom a házasságkötésekben részt vevők kibocsátó települései által konstituálódó mikrorégió teljes demográfiai elemzése, azaz a házassági körök teljes hálózatának megrajzolása. Kutatásom fókuszában e két település áll, s úgy vélem a főbb tendenciák a csanálói és vállaji adatok elemzésével is megrajzolhatók.

Az anyakönyvek a Szatmári Püspöki és Káptalani Levéltár gyűjteményében találhatóak. A csanálói anyakönyvek 1825-től 1977-ig, a vállaji anyakönyvek pedig 1825-től 1944-ig terjednek. Hiányoznak az 1827. évről, illetve az 1853–1856 közötti időintervallumra vonatkozó csanálói, és az 1853–1856, 1861–1862 közötti időszakokra, valamint az 1884. évről vonatkozó vállaji anyakönyvek. Ezek hiánya úgy vélem, nem befolyásolja lényegi módon a következtetéseket. Az adatok rendszerezésére településenként egy-egy táblázatot szerkesztettem, melybe az anyakönyvekből kivonatolt adatokat éves lebontásban vezettem be. A házassági körök vizsgálhatóvá tételének érdekében valamennyi olyan településnevet bevontam a táblázatba, mely egynél több alkalommal jelent meg az anyakönyvekben. Azokat a településeket, melyek előfordulása elhanyagolható volt a diagramok exportálása során, néhány kontroll szerepet betöltő kivételtől eltekintve, kihagytam, illetve egy külön kategóriába helyeztem, melynek a *Más* nevet adtam. A településneveket tartalmazó markereket nemi szempontokat követve tovább bontottam.⁴⁴

Mivel általánosabb kutatási célom a két település közötti kapcsolat történetének feldolgozása, ezért az anyakönyvek vizsgálatakor a két település kapcsolatát befolyásoló makrotörténelmi események által meghatározott korszakolást követtem. Ennek megfelelően négy korszakot határoztam meg: az első 1825-től 1920-ig tart, ez a kapcsolatok természetes szövődének periódusa, amikor azonos politikai, gazdasági és kulturális keretben természetes módon alakulhattak a kapcsolatok. A második korszak 1921-től 1939-ig tart. A két világháború közötti periódusban a két település közé államhatár került, mely negatívan befolyásolta a két település közötti kapcsolatok fenntarthatóságát, ezzel együtt a partnerválasztási lehetőségeket. A harmadik korszakot az 1940 és 1944 közötti periódus jelenti, melyben ismét azonos állami keretbe kerültek a falvak, a második világháború eseményei azonban újabb kihívásokat jelentettek. Az utolsó tanulmányozott időszak 1945-től 1950-ig, a világháború végétől a kommunista hatalmak megszilárdulásáig, a határok totális kimerevedéséig terjed.⁴⁵

44 Ebből az adatsorból az derült ki, hogy az esküvőkre az esetek nagy többségében a lány szülőfalujában került sor.

45 A házassági adatsorok egységes bemutatását és értelmezését alárendeltem a két település kapcsolattörténeti multifikális megközelítésnek. A házassági kapcsolatok alakulását a települések kapcsolattörténeti korszakolása szerint fogom közölni.

A határ minőségének megváltozása a politikai kontextusok hatására olyan tényező volt, mely azonnali hatással volt a szociális kapcsolatokra. Csanálos esetében egy 12 településből álló szorosabb hálózat tárult fel, melyet a további településeket összegyűjtő *Más* kategória egészít ki, az adatokat pedig négy korszakba sorolva rendeztem el. Az alábbi táblázat tartalmazza a házasságkötések csanálói adatait:

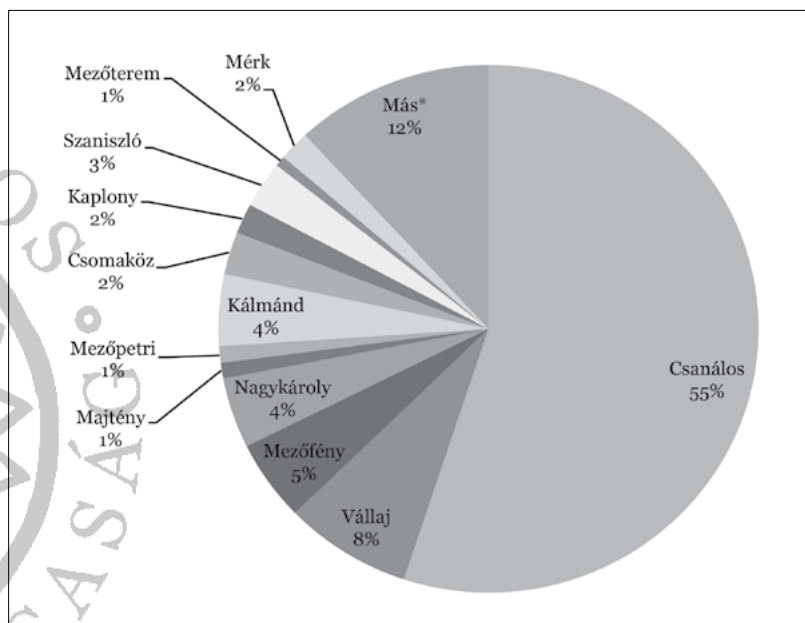
4. táblázat. *Csanálói házassági anyakönyvek*

Település	Házasságkötések száma összesen 1825–1950	1825–1920	1921–1939	1940–1944	1945–1950
Csanálos	867	596	182	28	61
Vállaj	120	111	3	6	0
Mezőfény	78	69	8	0	1
Nagykároly	68	45	16	6	1
Majtény	15	14	0	0	1
Mezőpetri	16	13	2	0	1
Kálmánd	69	50	11	2	6
Csomaköz	41	34	4	2	1
Kaplony	29	22	6	0	1
Szaniszló	45	32	9	2	2
Mezőterem	10	9	1	0	0
Mérek	29	26	1	2	0
Más*	187	108	2	9	28
Összesen	1574				

A táblázat értékei olyan házasságokat jelölnek, amelyben az egyik fél csanálói születésű volt. Az anyakönyvek a házasságra lépők születési és lakóhelyét is feltüntetik, így kiszűrhetőek voltak azok a bejegyzések, amelyek nem az autochton lakosságra vonatkoztak.

A táblázatban előforduló települések Mérek és Vállaj kivételével mind a mai Románia területén találhatóak. Nagykárolytól eltekintve mindegyik sváb többségű, és valamennyi a Károlyi család telepítései során vált azzá. A házasságok számát követő sorrend a következőképpen alakul: Csanálos első helye magától értetődő, őt követi Vállaj (111), majd Mezőfény (69), Kálmánd (50), Nagykároly (45), Csomaköz (36), Szaniszló (32), illetve Mérek (26). Ezek a helységek is fekszenek legközelebb Csanáloshoz a listán szereplők közül. A *Más* csoport bővebb értelmezésre szorul. Ebben a kategóriában szerepelnek azok a házasságkötések is, amelyek a Csanáloshoz tartozó Csanáloserdő lakóihoz, továbbá az uradalmi intézőkhöz és cselédekhez

kapcsolódnak. Az ottani lakosok nem svábok és az esetek többségében a házastárs sem az, sőt nem is csanálói születésűek, a házasságkötésre viszont Csanálison került sor. A kategória legnagyobb hányadát további Szatmár megyei sváb települések alkotják, mint: Szakas, Krasznabélték, Tasnádszántó, Erdőd, Gilvács, Töketerebes, Sándorfalu, Szopor, Zajta, melyek a szatmári sváb falvak más csoportjaiba tartoznak, illetőleg Szatmárnémeti is megjelenik. Az alább következő grafikon az 1825 és 1950 között Csanálison létrejött házasságkötések települések szerinti megoszlásának arányait mutatja meg százalékos elosztásban.

1. ábra. Összes házasságkötések települések szerinti százalékos megoszlása Csanálison

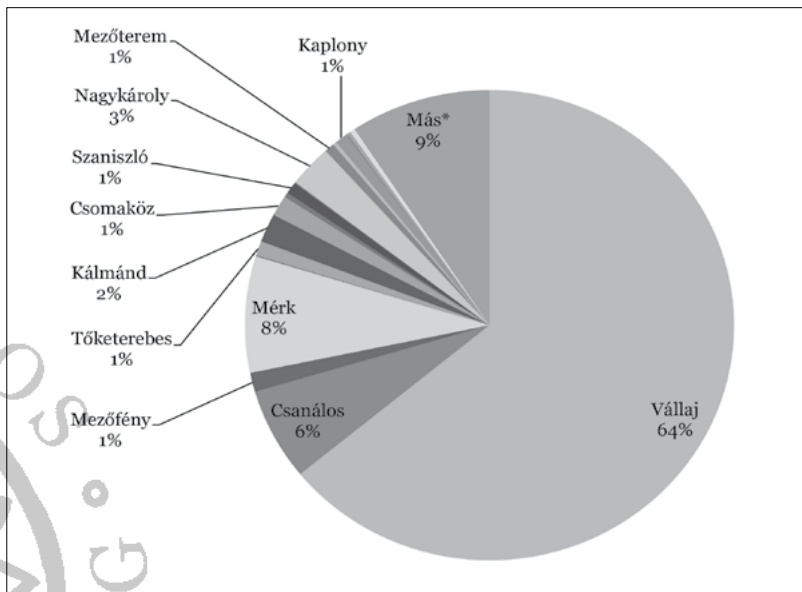
5. táblázat. Vállaji házassági anyakönyvek

Település	Házasságkötések száma összesen 1825–1944	1825–1920	1921–1939	1940–1944
Vállaj	778	567	179	32
Csanálos	77	67	5	5
Mezőfény	16	12	4	0
Mérték	97	68	24	5
Vasvári	1	1	0	0

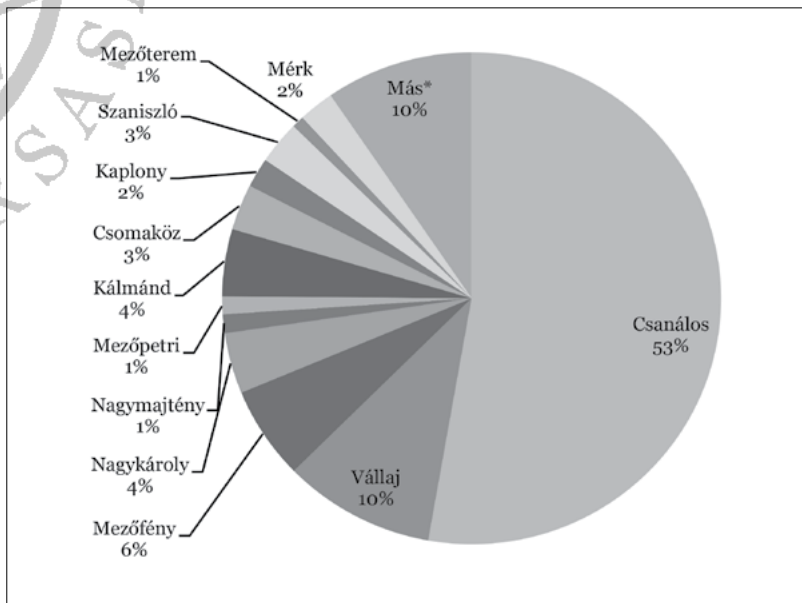
Település	Házasságkö- tések száma összesen 1825–1944	1825–1920	1921–1939	1940–1944
Tóketerebes	12	12	0	0
Kálmánd	24	22	1	1
Csomaköz	17	15	2	0
Terem	4	4	0	0
Szaniszló	10	10	0	0
Ecsed	1	1	0	0
Nagykároly	35	34	1	0
Mezőterem	8	7	1	0
Királydaróc	3	2	1	0
Kaplony	10	7	2	1
Zajta	1	1	0	0
Pórháza	3	2	1	0
Napkor	4	2	2	0
Más*	113	71	31	11
Összesen	1214			

A vállalji adatok bemutatását egy előfeltevésem cáfolatával kell indítanom. Az anyakönyves vizsgálat elvégzése előtt meggyőződésem volt, hogy mind Csanáros mind Vállaj számára a másik jelentette az exogám házasságok legfőbb célpontját és forrását. Mint láthattuk Csanáros esetében ez bebizonyosodott, Vállaj esetében viszont nem. Szembetűnő, hogy Vállaj házassági körében sokkal több település szerepel, ez a két világháború közötti periódusban megtapasztalt elzártságból fakadt. A táblázatból kiolvasható, hogy Csanáros helyett Mérk áll kapcsolati hálójának élén, amennyiben a teljes vizsgált periódusra vonatkozó adatokat elemezzük. Az első korszakban Mérk és Csanáros együtt szerepel az első helyen. A többi településsel való kapcsolatukban viszont nagyon hasonlóak az adatok. Akárcsak Csanárosnak, Vállajnak is Mezőfény, Kálmánd, Csomaköz, Szaniszló és Nagykaroly alkotta szűkebb társadalmi mikrokörnyezetét. Érdekes módon a vállalji exogám házasságok több falut érintettek, mint a csanárosiak, és nem csak a határ megjelenését követő időszakban, hanem már előtte is: Királydaróc, Terebes (Krasznaterebes) és Kisdengeleg egyszer sem tűntek fel a csanárosi anyakönyvekben, igaz a vállaljokban is csak néhányszor. A táblázatba ennek folytán külön tételként nem, csak a *Más* kategóriába kerültek be. A határ meghúzását követően Vállaj kapcsolatai új irányban ágaztak szét. Mátészalka, Nyírcsaholy, Csenger, Nyírbátor, Nagyecsed, Fábiánháza, Nyírbogát, Vámosatya, Fehérgyarmat, Penészlek, Nyírmeggyes, Nyírbogát, Nyírbátorliget, Gebe, Újfehértó és Debrecen a háborút követően kerültek Vállajjal kapcsolatba.

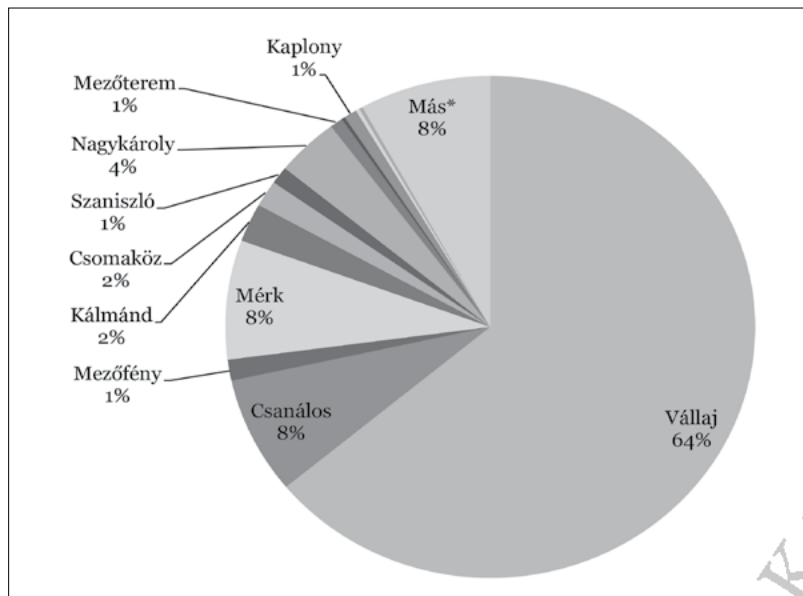
A teljes vizsgált időszakra vonatkozta megállapítható, hogy Vállaj elsődleges célpontja volt a párválasztási preferenciáknak Csanámos irányából. Bár összességében nagyobb a nem kiemelt településekre valókkal kötött házasságok száma, ez a 12%-os arány relativizálódik amint összevetjük a fentebb ismertetett korszakok adataival.

2. ábra. Összes házasságkötések települések szerinti százalékos megoszlása Vállajon

3. ábra. Házasságkötések Csanámoson (1825–1920)

4. ábra. Házasságkötések Vállajon (1825–1920)

Az első világháború végéig tartó első időszakban a vällajakkal való házasságkötések aránya. Az elemzés szempontjából ennek a grafikonnak az értékei jelentik az alapállapotot. A határ meghúzását megelőző időszak természetes párválasztási szokásainak területi kivételéseinek mutatója. A további időszakok adataival összevetve a szociális kapcsolatok dinamikájának történeti dimenzióinak értelmezésére adódik lehetőség.

Látható, hogy Vállaj házassági körei valamelyest differenciáltabbak. Az erőteljesebb lokális endogámiát egy kétpillérű domináns exogámiával kompenzálták, szemben Csanáros egypólusú, Vállajt célzó gyakorlatával. Vállajnak Csanáros mellett volt egy hasonlóan fontos célterülete: Mérk.

A politikai határhelyzet megjelenése: a demarkációs vonal felállítása és a román katonai adminisztráció 1918–1922 között. Az elidegenítés kezdete

Még az országhatár végleges meghúzása előtt határhelyzetbe került mind Csanáros, mind Vállaj lakossága. A román csapatok 1918. április 16. utáni sikeres előrenyomulását követően a régió román katonai közigazgatás alá került. Bár tulajdonképpen harcok a falu környékén nem zajlottak, a megszállás mégis konfliktusokat hozott. Vállajon „Egy incidens miatt félreverték a harangot, a falu lakossága pedig tűzre gondolva kapával, villával rohanva indult oltani. A román katonák azt gondolván, hogy ellenük vonulnak, megijedtek és elmenekültek, később erősítéssel visszatértek és kemény

büntetések, verések következtek. Becsky Sándor főjegyzőt egy hétre el is vitték, mert nem engedélyezte a rekvirálásokat” (Reszler 2001: 207).

A békeszerződésben foglaltak szerint átrajzolt térkép Románia és Magyarország között, új társadalmi, politikai és gazdasági térbe kényszerítette az általam vizsgált két településnek is otthont adó szűkebb és tágabb régiót is. A Vállaj és Csanáros között húzódó államhatár története 1918-ban kezdődött. Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következményeként Csanáros Romániához került, Vállaj pedig az új határokkal körülrajzolt Magyarország részévé vált.

A határ történetei • Ebbe a történetcsoportba a határ megszületésére, a határt fenntartó hatalom képviselőivel kialakított kapcsolatra, illetve a határ miatt bevezetett térhasználati korlátozásokra vonatkozó narratívumokat csoportosítottam. A kötet keretei nem engedik meg valamennyi interjú szövegtörzsbe illesztett bemutatását, ezért csak a néhányat szeretnék ezek közül kiemelni és bemutatni. A határ megszületésének koráig egyetlen személy emlékezete nyúlik vissza. A. F. 1913-ban született Csanároson, magyar identitású, szerényebb sváb családban. A harmincas évektől nyugdíjazásáig (1975) lakatosmesterként dolgozott Csanároson. A második világháborúban egy évig volt katona, majd ugyancsak egy évet töltött deportáltként a Szovjetunióban. Első házasságából három gyereke született. Felesége halála után újranősült. Második felesége halála után (2006) egyedül élt.

– *Hát 1919-be nagypénteken akkor jöttek be a románok, mert azelőtt úgyi a Kun Béla köztársaságot kiáltott ki, s az egy csomó pénzzel megszökött oszt akkor Károlyi Mihály lett, az letítette a fegyvert, s a franciák azt mondták, szállják meg. Na oszt '19-be Nagypénteken, akkor jöttek, én az utcán álltam.*

– Hány éves volt akkor?

– *Hát akkor a szomszédok, azok, már sütöttek kalácsot, kiflit húsvétra. Kítették húlni, oszt a románok mind lelopták, ahol kapták fogták. Mint gyerek, ugye még nem voltam hat éves, néztem hogy mi lesz itt, mert nem volt lövés, ilyesmi, mer hát a magyarok letették a fegyvert, mielőttünk. Merhogy a Károlyi utcán laktam, a kereszttel szemben, osztán úgy vettük a keresztet, mindjárt nem volt lövés. Na, vasárnap, akkor volt egy nagy fehér kutyának, az nagyon jó házőrző volt, nem harapott senkit, volt olyan katona, a szekér, benne ültek az ódalban oszt megugatta őket. A szájába lútek a kutyának, a kutya megdöglött. Vót ott a, ruszinok ott mellettünk mingyán, útkaparó..., favágók jöttek, az útkaparó házban laktak, az az asszony még alig tudott magyarul, sírt, hogy úrájuk vigyázott az a kutya. Hát oszt nem vót ott mit vigyázni. A család... egy kis házba két kis szoba vót csak hát olyan természetű vót, babonás vót az asszony. Oszt akkor... Na dehát ez..., már csordát hajtottak visszafele. Ajaj, hogy mi vót itt. Na s akkor húszba, akkor már így, hogy nyolcvannyalc éve ugye, hogy megcsinálták a határt.*

(A. F., 1913, férfi, Csanáros)

A történelmi esemény egyéni emlékezési gyakorlatot aktivizál beszélgetőtársamban, a nagypénteki előkészületek, a szomszéd – aki ráadásul maga is idegen – kutyájának lelövésének felidézése fontosabbá válik a történelmi esemény reprezentációjánál, illetőleg ezeknek a részleteknek a bemutatása teszi sajátját, bensőségesé és ezáltal hitelessé a történetet. Véleményem szerint a hitelességre való törekvés nem nekem, mint idegennek szól, hanem önmagával szemben támasztott követelmény. Az emlékezés adott eseményre más, egy időben lezajlott események kimondott, vagy nem kimondott felidezésén keresztül teremti meg a történés térbeli és időbeni kontextusát. Egy történet elmondása közben, a narratívum mögött ott állnak ezek a szinkron eseményreprezentációk, s az emlékezés kontextusa szerint dől el (dönti el), hogy melyik kerül be a narratívumba.

A román hadsereg 1919-es bevonulását emlékezetével elérő személyt Vállajon nem találtam, Kardos Dezső viszont röviden ismerteti az eseményt Vállajról írt könyvében (Kardos 2000: 78). A román katonák bevonulása nem zajlott le eseménytelenül. Azt nem tudjuk meg, mi előzte meg a harangok félreverését, Kardos csak incidenst említ, de a figyelmeztetést a vállaji lakosok tűzjelzésként értelmezték, és tömegesen, villával kapával felszerelve rohantak a lángok megfékezésére. A román katonák a „felfegyverzett” tömegtől megriadva visszafordultak, majd erősítéssel visszatérve – Kardos által félreértésként értelmezett ellenséges reakciókat – retorziókat foganatosított verések és bebörtönzések formájában (Kardos 2000: 79).

A vállaji történet már kilépett az emlékezés hatásköréből, könyvbe kerülve⁴⁶ már nem kontextusfüggő, történelem, ezzel szemben A. F. története a biográfikus emlékezet része, mégpedig kommunikatív emlékezet (Assmann 1999), mely – e emlékeztípus sajátossága következtében – A. F. halálával valószínűleg el is veszett, hiszen jelen szövegbe való kerülése nem viszi tovább az emlékezési gyakorlatot, hanem történelmi epizóddá merevedik.

A megtelepülő román adminisztráció és a helyi lakosság viszonya • A határvonal helyzete a nagyhatalmak közötti, elsősorban gazdasági szempontokat és a szövetségesek érdekeit szem előtt tartó megegyezés és döntés eredménye volt. A politikai elválasztó vonal megállapításában a stratégiai fontosságúnak bizonyuló vasútvonalak és vasúti csomópontok kulcsszerepet kaptak.⁴⁷

Közvetlenül a háborút követő években az újonnan kialakított román–magyar demarkációs vonal (tehát nem a végleges határ)⁴⁸ mentén élők⁴⁹, a terület feletti uralommal rendelkező román katonai adminisztráció etnikai-nemzeti hovatartozásuktól függetlenül ellenségesnek tekintette. A román katonai jelentésekben⁵⁰ leg-

46 Érdemes megjegyezni, hogy a Vállajról megjelent könyvek, monográfiák száma tíz fölött van. Csánáosról eddig egy könyv jelent meg.

47 Kutatási terepem viszonylatában ez a Szatmárnémeti–Nagykároly–Nagyvárad–Arad vasútvonalat jelentette.

48 A magyar-román határ véglegesítésének időpontja a vizsgált L szakaszon: 1923. október 16.

49 A 31 svábok által lakott település közül, csak Vállaj, Mérc és Zajta maradt Magyarországon.

50 A.M.R. Pitești, fond 1635, dos. nr. 241, f. 1.; AMR. Pitești, fond 1635, dos. nr. 241, f. 3–4.

alábbis még nem különült el egymástól a magyar és a sváb elem. Ennek oka az volt, hogy a határvonal közvetlen közelében lévő sváb települések a nyelvileg leginkább asszimilálódott sváb falvak csoportjába tartoztak, így a román katonai erők számára – kellő háttér információ hiányában – nem volt lehetséges ugyanakkor nem is volt szükséges különbséget tenni. A román katonai és politikai vezetés között a háborút követő első években nem volt teljes az összhang. A katonai és politikai érdekek gyakran ütköztek, a katonai vezetők a határ minél erőteljesebb kontrollját szorgalmazták – és az ehhez szükséges határozottabb lépéseket is engedélyezték –, míg a politikai elit a lakossággal való kooperatív kapcsolatok kiépítésén munkálkodott, ebben látta a hatalom megszilárdulásának lehetőségét. Minthogy 1920 márciusáig a határ menti területek katonai fennhatóság alatt voltak a polgári hatalom, csak közvetett úton, a helyi tisztikar felettesein keresztül juttathatta érvényre érdekeit. A határőr-ség és a lakosság között egyre inkább mérgesedő viszony enyhítésének érdekében Szatmár megye alprefektusa, Dr. Ioan Pogăciași a Határmegállapító Bizottság román küldöttjének közvetítésével 1922. február 24-én levélben⁵¹ fordult a hadsereg vezérkarához, amelyben a határ menti lakosság zaklatásának megszüntetését kéri. Levelében részletesen kitér a magyar lakosság román uralommal szembeni ellenséges viszonyulásának okaira: a határőrség, határrendőrség, de a községi előljáróság is kártérítés nélkül rekvirált vagyontárgyakat; állataikat a helyi gazdáknál ingyen teleltették. A határ mellett szolgáló teljes személyzet leváltását kéri, annak érdekében, hogy a Határmegállapító Bizottság érkezéséig sikerüljön megnyerni a közvéleményt. Erre nem került sor, a megszállt területek lakossága bizalmatlansága a román hatalommal szemben nem csökkent. Ennek felismerése után a román hatalom más stratégiát választott: az addig egységesen magyarként kezelt közösségeket differenciálták – a magyar asszimilációs politika áldozataiként bemutatott német, román és ukrán közösségekről gyűjtött anyagokat terjesztettek a Határmegállapító Bizottság elé. Erről főként a magyar delegáció jelentéseiből szerezhetünk tudomást.

Nem térhetünk ki a települések lakóinak életét befolyásoló hatalmi törekvések és politikai stratégiák rövid bemutatása alól, hiszen a szatmári svábok etnicitásának kérdése nem csak, hogy nemzeti/országos szintű politikai játszmák szintjére emelkedett a 20. század folyamán, de a nemzeti-nacionalista érdekszférák ütközésének mikroszinten is döntő következményei voltak. A következőkben nagy vonalakban szeretném bemutatni a szatmári svábsághoz, és ezen belül Csanálos és Vállaj lakosságának etnicitásához fűződő nemzetközi politikai törekvéseket.

Az „etnográfiai” és etnikai szempontok, bár elhangzottak, és tárgyalások, egyeztetések alapját képezték, a – vizsgált határszakasz sorsáról is döntő – Román és Jugoszláv Ügyek Bizottsága ülésorozatában, a határvonal végső megállapításakor háttérbe szorultak (Ádám–Ormos 1999, 2006). A Határmegállapító Bizottság te-repszemléjéig és az ezt követő végleges döntésig azonban a végleges határvonalra vonatkozó bizonytalanság érzése volt a legmeghatározóbb mindkét fél számára. A bizonytalanság intenzív készülődést, látványos és rejtett propagandatevékenysége-

51 A.M.R., fond 5418 (M.St.M.) – Secția Operații, dos. nr. 1122, f. 131. (ford. Sz. L.)

ket, titkos szervezkedéseket indukált mind a magyar mind a román oldalon. Az állami érdekek, azaz a minél nagyobb terület feletti kontroll meg-, illetve visszaszerzése állandó feszültséget tartott fenn a határ menti övezetben. Nem volt ez alól kivétel az általam vizsgálat szakasz sem. A Határmegállapító Bizottság kiszállására készülve intenzív adatgyűjtést, meggyőző tevékenységet, megfélemlítést vegyesen alkalmaztak a felek⁵². A román jelentések a határtérségben élőkkel szembeni bizalmatlanságot több ízben is megfogalmazták: „a határ mentén fekvő falvak lakói mind magyarok, akik elfogadták az új hatalmat, lojálisnak mutatkoznak, de nem lehetünk biztosak érzéseikben, ezért kellő körültekintéssel kell viselkedni irányukban”⁵³ A magyar hatóságok tevékenységét bemutató dokumentumok a román oldalon uralkodó várakozó-reménykedő hozzáállásról tesznek jelentést. A Határmegállapító Bizottság látogatását megelőző időszakban tovább fokozódtak az előkészületek. Ennek az időszaknak a hangulatát idézi fel Gagyhy Dénes jelentése⁵⁴ Szatmár megye határ menti községeiről. Ebből idéznék részleteket az alábbiakban:

Részletek

„A fenti számok alatt nyert megbízásom alapján tisztelettel betérjesztem jelentésem III-ik, befejező részét:

III. Vállaj és Mérk / Szatmár megye, nagykárolyi járás /

Bár Mérk községe nincs megjelölve a román kormány által igényelt területek között, mégis szükségesnek tartottam a kellő tájékozás megszerzését, mert Vállaj elcsatolásával a geográfiai vonal úgy húzódnék, hogy Mérket is magával rántaná, mivel a két község jóformán össze van építve és gazdasági érdekeik egyazon területre koncentrálódnak. Vállaj lakóinak száma: 2575, r.kath. 2095, ref. 185, g.kath. 268, zsidó 27. A g.kath. Oláh lakosság a Károlyi grófi uradalomnak főként három majorjában, Nagyfenék, Ágerdő és Pórháza pusztákon lakik gazdasági cselédi minőségben, ennél fogva Vállaji illetőségük is kétséges. A község törzslakossága sváb eredetű, régi telepések, de teljesen elmagyarosodtak, nemzeti érzésük teljesen intakt, és Magyarországhoz való ragaszkodásukhoz kétség sem férhet, annál kevésbe mert a megszállás idején, az oláh hatóságok nyomása alatt is magyaroknak nyilatkoztatták magukat. De a pusztai g.kath. oláhsággal szemben sem tünt fel olyan jel, a mely ellenséges hangulatról tanuskodnék, inkább csak gyanú alapján sorozták a nem egészen megbízhatók közé. Egyébként meg fog történni minden előkészület úgy az uradalmi intézéség, mint a községi hatóságok részéről, hogy zavaró incidens ne történhessék.

Vállaj község határterülete cca 13.000 hold, ebből gr. Károlyi Lajosé 6600 hold, gr. Károlyi Gyulánéé 4300 hold, kiscgazdáké 2100 hold. Terjedelmes bérlete van a Pannóni kender- és lenipar R.T-nek, így az Ágerdő pusztá, melynek

52 Magyar és román levéltári források alapján.

53 Lásd a mellékletek A román katonai vezetés készülődése a Határmegállapító Bizottság érkezésére részét

54 MOL K-L/1-I 10. cs. – Gagyhy Dénes jelentése Szatmármegye határmenti községeiről

azonban körülbelül fele területe Börvely határába esvén el van szakítva. Mindenestre súlyos gazdasági akadályok forognak fenn abban a tekintetben, hogy a börvelyi kenderfonó gyár úgyszólván meg van bénítva, mert anyaga magyar területen terem, feldolgozó gyára /Börvelyen/ oláh megszállás alá tartozik.

Mérek község [...]

Gazdasági tekintetben mindkét községet Nagykároly vonzza: itt bonyolítódik le az állatvásár és egyéb kereskedelmi üzlete. De nem csak kettőjükre fontos gazdasági központ, hanem 50 kilométeres sugári körön belül az egész környékre, úgyannyira, hogy Nagykároly visszacsatolása még az oláh nemzetiségű faluk visszakivánczosítását is maga után vonná.

Mint igen fontos politikai jelenséget, tisztelettel jelentem, hogy megbízható értesülések szerint, a megszállott területen levő következő határ menti községekben: Csanáros, Börvely, Kaplony, Kálmánd, Gilvács, Mezőterem, Mezőpetri-ben olyan a hangulat, hogy megkérdés esetén a Magyarországhoz leendő csatlakozás mellett nyilatkoznának.

Titkos bizottság: Becsky Sándor körjegyző, Láng Gyula r.k. Lelkész, Schmiéd Antal gyáros, László Vilmos urad. Intéző, Popomayer János r.k. Tanító, Maraszka József intéző, Torzsás Gyula intéző, Székely Gyula r.k. Lelkész /Mérk/, Bíró Ferenc r. kath. Tanító /japán hadifogságban megtanult japánul, tud angolul/ és Kiss Lajos urad. tisztartó /Mérk/. Bizalmi férfiakul javaslom Becsky Sándort és Bíró Ferencet /Mérk/

[...]

VI. Összefoglalás

1. Az exponált határszéli községekben oly kevés a telefonállomás, a vámőrség akárhány őrsének /Pórháza, Nyírábrány/ egyáltalán nincs telefona, hogy a legfontosabb intézkedéseket és értesítéseket több kilométernyi távolságra gyalog, a legjobb esetben lovas küldönccel lehet csak továbbítani. Gyors cselekvés szüksége esetén kivihetetlené válnék minden komoly övintézkedés.

2. A nevezett helyeken magyar irredenta előadások és a velük kapcsolatos propaganda csak a legnagyobb tapintattal és előzetes szigorú kritika mellett tarthatók, akkor is különös tekintettel a nemzetiségi érzékenységre, mert egy mal-apropos alkalmazott frázis sok fáradságos munka eredményét semmisíti meg, és károsan befolyásol minden komoly hazafias törekvést.

3. Megbízható, komoly férfiktól, itt-ott, /Csengerújfalu, Nyírábrány/ azt az értesülést szereztem, hogy oláh hatóságok részéről az oláh kormány által igényelt magyar községek lakóinak aláírásával kérvényszerű memorandumok terjesztettek a Romániához való csatlakozás érdekében a határkiigazító bizottság elé. Ha ez a hír valóban bizonyulna, bátor vagyok tisztelettel javasolni, hogy az említett memorandumokban foglalt aláírások hitelességének megállapítására illetékes helyen lépés tétessék, mert az eddigi vizsgálatok nyomán minden valószínűség fennforog arra, hogy az aláírások hamisak és a kérvény koholt.

[...]

Debreczen, 1921. november 12-én

Gagyhy Dénes s.k.

A másolat hiteléül

Nyerges Lajos (aláírás)

irodavezető

Pecset: Népies Irodalmi Társaság 1920.

A feszültség, mely mind a román, mind a magyar hatóságokat, ugyanakkor a határ mentén élő polgári lakosságot is jellemezte, a Határmegállapító Bizottság vállalji és főként a csanálosi helyszíni szemléje során teljesedett ki. A Határmegállapító Bizottság terepszemléjéig és az ezt követő végleges döntésig azonban a végleges határvonalra vonatkozó bizonytalanság érzése volt a legmeghatározóbb a határ mentén élők számára. A kötet keretei és történelmi képzettségem sem teszik lehetővé annak részletes ismertetését, hogy miért gondolta a magyar diplomácia azt, hogy valós esély van a demarkációs vonalhoz képest magyar szempontból lényegesen kedvezőbb végleges határok meghúzására. Tanulmányomban e helyett arra fókuszálok, hogy ennek a képzetnek, milyen lokális kivételései voltak, azaz hogyan próbáltak meg a helyi közösségek alkalmazkodni a magaspolitika irányváltásaihoz. Az irányváltásokat a határ meghúzásával kapcsolatos politikai mozgástér folyamatos beszűkülése határozta meg. Kezdetben egész régiók, később települések, végül pedig szántóterületek, legelők vagy erdősávok megtartásáért folyt a küzdelem. Az információk legtöbbször jelentős késéssel jutottak el azokra a területekre, amelyek sorsa a döntéshozók kezében volt, ennek következtében a helyi eseményeket olykor már rég aktualitásukat veszített politikai keretek határozták meg. Ennek példája a Határmegállapító Bizottságnak későbbiekben részletesen ismertetett csanálosi helyszíni szemléje.

A Román–Magyar Határmegállapító Bizottság csanálosi és vállalji helyszíni szemléje • A helybeliek által csak „revízióként” emlegetett határkiigazítás legfontosabb momentumára 1922-ben került sor. A határvonal végleges megállapítását célzó tevékenységek részeként a Határmegállapító Bizottság március hónapban sorra járta a határszakasz érintett településeit. Jogkörükbe azonban a kisebb jelentőségű, lokális érdekeltségű problémás területek fértek bele, nem pedig egész települések. A helyszíni szemlék során a biztosok meghallgatták mindkét felet, esetenként a települések elöljáróit is kérték. A kiszállásokat megelőzően a bizottság részletes dokumentációt kért az adott település birtokairól, gazdasági viszonyairól, társadalmi kötődéseiről. Ezek felmérésére kérdőívet alkalmaztak. Alább látható egy Vállajon kitöltött kérdőív, mely a vállalji „leghűségesebb falu” gondolat kiindulópontja. Meg kell jegyezni, hogy valamennyi településről készült ilyen kérdőív.

A Magyar–Román Határmegállapító Bizottság 1921. augusztus 1-jén alakult meg Párizsban. A magyar küldöttség vezetői: Dormándy Géza és Czeke Aladár ezredesek,

COMMISSION DE DELIMITATION DE LA FRONTIÈRE
ENTRE LA ROUMANIE ET LA HONGRIE
Comisia de Delimitare a Frontierei Româno-Ungare
Román-Magyar Határmegállapító Bizottság

H. pl. Vállaj, nr.

Ez a dokumentum a Magyar Országos Levéltár gyűjteményébe tartozik. MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
This document belongs to the collection of the National Archives of Hungary.

QUESTIONNAIRE

(Cestionar.—Kérdő iv.)

Commune de Vállaj
(Comuna.—Község.)

I. Nombre d'habitants (Numărul de locuitori.—Lakosok száma.) *Statistique de 1910 = 2625*
statistique de (statistica din —, — évi statisztika szerint) " " 1920 = 2575

Allemands (Germani.—Német.) N. _____

Juifs (Israëliji.—Zsidó.) " _____

	1910	1920	
catholiques (catolici—rom. kath.)	N. 2358	2353	
greco-catholiques (I) (greco-catolici—görög kath.)	" 252	306	
protestants (Protestanji—protestans)	" 6	5	
autres religions (alte religii—más vallásu)	" 9	11	
greco-ortodoxes (greco-ortodoxi—görög keleti ortodox)	" -	-	
roumains (Români.—Román.)	" -	-	
greco-catholiques (greco-catolici—görög katolikus)	" -	-	
autres religions (alte religii—más vallásu)	" -	-	
Ruthènes (Ruseni.—Ruténj.)	" -	-	
Serbes (Sârbi.—Szerb.)	" -	-	
Slovaques (Slovaci.—Szláv.)	" -	-	
Autres nationalités (Alte naționalități.—Más nemzetiségű.)	" -	-	
Total	1910 = 2625	1920 = 2575	
(Total.—Összesen.)			

(I) Une liste nominative, par familles, des magyars de cette religion sera jointe;
oI lista nominativă, pe familii, de Unguri de această religie, va fi alăturată.—Ezen vallásu magyar családok névjegyzéke csatolandó.)

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
473

4. kép. Vállajon kitöltött kérdőív címlapja

Oláh Gyula százados, 1922. április 4-től Szentmiklósi Andor, 1922. június 23-tól Dietrich Alfréd sorhajókapitány voltak. A román küldöttség vezetői: Toma Dumitrescu, majd Constantin Dumitrescu ezredesek voltak.

A határvonal meghúzására vonatkozó közvetlen tárgyalások a két ország között 1921. november 21-én, már az első ülést követően megszakadtak. A magyar javaslatot 1921. november 19-én terjesztették elő.

Magyarország olyan javaslatokat mutatott be, melyek nem feleltek meg a korábban tett vállalásoknak, és nem egyeztek meg a Határmegállapító Bizottság korábban meghozott határozataival, valamint a *Lettre d'envoi*⁵⁵ tartalmával sem. Ezek értelmében a Határmegállapító Bizottság érintett – magyar és román – megbízottai csakis lokális szintű változtatásokat javasolhattak. A magyar delegáció ennél sokkal jelentősebb kiigazításokat tartalmazó javaslatcsomagot mutatott be. A román megbízott, a fentebb említett szövegekre hivatkozva, visszaautasította a javaslatokat. Tiltakozását a bizottság nem érdekelt tagjai elfogadták. A magyar delegáció vezetője, Dormándy Géza ezredes, ennek következtében lemondott, és visszavonta a javaslatokat. Dormándy helyébe Oláh Gyula százados lépett. Az elutasítást követően a magyar fél kérvényezte, hogy újabb javaslatok kidolgozására kapjanak haladékat. Mivel ez formailag megfelelt a bizottság működési szabályzata formai követelményeknek, a román delegáció vezetője, Constantin Dumitrescu ezredes, kénytelen volt ezt elfogadni, ám – mint feletteseinek küldött jelentésében írja – nagyon rövid határidőt eszközölt ki a Bizottságtól az új javaslatok benyújtására.⁵⁶ Az újabb magyar javaslatokat 1921. november 19-én terjesztették elő, s a Határmegállapító Bizottság november 28-án tárgyalta meg. Az új magyar javaslatokat sem fogadták el, igaz nem is utasították el őket, az ülés során pedig döntöttek a határmegállapítás azonnali hatállyal történő megkezdéséről. A korábban megállapított tizenegy határszakasz közül hatot a trianoni békeszerződésben megállapított demarkációs vonalhoz képest változatlanul és véglegesnek nyilvánítottak, további hármat kiigazításra lehetségesnek, míg a déli és északi, hármashatár helyzetű szakaszokról való döntést – a harmadik érintett ország bizottságaival való további egyeztetések szükségességére való tekintettel – elhalasztották. A magyar küldöttség a javaslatok jogszerűsége és a benyújtott javaslatok figyelmen kívül hagyása ellen tiltakozott, valamint a *lettre d'envoi*-ban foglaltakra hivatkozva a határok véglegessége ellen fellebbezett. A tiltakozást a Bizottság elutasította, akként érvelve, hogy az elutasítás nem a priori, hanem helyszíni tanulmányok eredményeit figyelembe vevő határozat.⁵⁷

Vállaj Romániához történő csatolása a román küldöttség javaslataiban került fel, előterjesztésükhöz csatolták Nagykároly város tanácsának Határmegállapító Bizottsághoz intézett levelét is, melyben a városi előljárók Vállaj, Mérk, Ura és Csengerújfalu Romániához való csatolását kérvényezik. A kérvényben Nagykároly és az említett falvak függőségi viszonyára hivatkoznak, melyet a gazdasági és kulturális

55 A Szövetséges és Társult Hatalmak Kísérőlevele a magyar Békedelegáció Elnökéhez (Millerand-levél) 1920. május 6., amelyben biztosították a magyar kormányt arról, hogy a határbizottságok meg fogják hallgatni a helybeli lakosság kívánságait.

56 M. St. M. Sectia Adjuntatura, crt. 5431, dosar 495.

57 M. St. M. Sectia Adjuntatura, crt 5431, dosar 495, No 580, Comisiunea de Delimitare a Frontierei Româno–Ungare. Delegațiunea Română

egymásrautaltság okoz. A kérvényezők négy pontban foglalták össze érveiket: a) Nagykároly a térség (vasúti) közlekedési csomópontja, és ekként a környező települések rajta keresztül tartják a kapcsolatot az ország többi részével. b) Nagykároly kulturális központ, a középiskolai oktatás színtere, ugyanakkor az említett települések számára a nagykárolyi vásárok jelentik a fő piacolási lehetőséget, mind az áruértékesítés mind az árubeszerzés szempontjából. c) Nagykároly feldolgozóipari létesítményei az említett falvakban megtermelt termények fő felvásárlói, valamint a lakosok megtakarításait is nagykárolyi bankok és pénzüzetek kezelik, mint ahogyan a kezdeményező és vezetőségi tagok között is szerepelnek a fenti falvak lakói. d) Az Ecsedi-láp lecsapoló és Szamos bal parti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat ingóságainak, szivattyúházainak egy része ezen falvak határában található.⁵⁸

A Határmegállapító Bizottság helyszíni terepszemléjét nem csupán történeti, néprajzi és gazdasági elemzéseket tartalmazó tanulmányok és kérdőívek elkészítése előzte meg. Mindkét ország erőteljes propagandatevékenységet is folytatott a határ mentén élő lakosság meggyőzésére. A román hatóságok jelentések sorát továbbították a *Marele Stat Major* (a magyar Honvéd Vezérkarnak megfelelő legfelsőbb szintű hadászati és összhaderőnemi tervező- és elvi kidolgozó szervezete a román hadseregnek) felé, amelyben a beszivárgó – magyar propagandát folytató – személyek elleni hatékony fellépéshez szükséges emberi és technikai ellátmány hiányának pótlását kérvényezik.⁵⁹

A román propaganda fő irányaira a román küldöttség vezetője, Dumitrescu ezredes egyik jelentésében a következő javaslatokat fogalmazta meg: a magyar és sváb településeken propagandatevékenységet folytató civilek hivatkozzanak: a) a földreform nyújtotta előnyökre; b) a békeegyezmény által a kisebbségeknek biztosított előnyökre és kedvezményekre; c) a piacörzetek integritásának fontosságára; d) azokra a demokratikus elvekre, melyek jobban érvényesülnek Romániában, mint Magyarországon.⁶⁰ Az utolsó pont egyértelműen a sváb lakosságot célozta meg. Czeke Aladár ezredes, magyar tárgyalóbiztos – a Határmegállapító Bizottság csanálosi terepszemléjét követően –, jelentésében mind a bizottság tevékenységéről, mind pedig a helyszínen uralkodó állapotokról és eseményekről tudósít.

Tárgy

Vállaj és Csanálosi jegyzőkönyvek

Van szerencsém Vállaj és Csanálos községekben foly. év márczius hó 11-én tartott helyszíni szemlék alkalmával felvett jegyzőkönyveket 7-7 példányban az utóbbihoz mellékelte kérdőívet kezelési okoknál fogva csupán egy példányban tisztelettel felterjeszteni s kiegészítésképpen az alábbiakat jelenteni:

Mindkét községben a román biztos erőlködéseket tett, hogy meggyőzze a bizottságot arról, hogy a lakosság nem görög katolikus elemei németek (svábok) s csupán az „ismert magyar iskolaterror” sajnálatos következmény képpen kénytelen volt az utolsó generáció elmagyarosodni.

58 MOL K51-10. cs. – J dosszié

59 A.M.R. Pitești, fond 950, dos. nr. 16, f. 391–392.

60 A.M.R. M. St. M. Sectia Adjuntatura, crt 5431, dosar 495, No. 283.

Vállajon, magyar területen, nem tudta eme szándékát plausibilisan a felszínre hozni, mert a kihallgatott lakosok, élükön a német nevű bíróval leghevesebben kikeltek az ellen, hogy ők nem volnának magyarok. Ezekután ethnografiai szempontból már csak az összlakosság 12%-át kitevő 300 oláh görög katolikus elmagyarosítása ellen intézhetett támadást, mely azonban a megszokottnál különösebb benyomást nem keltett a bizottságban.

Gazdasági szempontból a kihallgatások és kérdőívek alapján a bizottság meggyőződhetett arról, hogy Nagykaroly nélkülözése nem érinti a lakosok érdekeit.

A „Pannónia” börvelyi kendergyár Szántó és Havas igazgatók és az Ecsedi lóp és Szamosbalparti vízszabályozó társaság képviselője, Wieser mérnök, valamint Palasovszki Sándor fokm.ügyi. min.oszt. tanácsos kihallgatása szintén itt került sorra, mert a román segédbiztos kijelentette, hogy ő Dumitrescu ezredes és Meunier tábornok hozzájárulása nélkül ninesen felhatalmazva hogy az uraknak Börvelyre határátlépési engedélyt adjon. Minthogy Paolotti alezredes elnök ezt a felfogást magáévá is tette, tovább nem insistáltam, hanem meg kellett avval elégednem, hogy ezeket az urakat Vállajon hallgassa meg a bizottság és ezen kívül megkértem őket hogy szakvéleményeiket részletes memorandum alakjában a legközelebbi magyar helyszíni szemlén, amelyen a tábornok is jelen lesz, azaz Csengerujfalu vagy Csengeren – személyesen át fogják nyújtani.

Csanáloson, román területen már a bizottság átutazásakor élénk magyarbarát manifestatiókkal fogadta a lakosság a bizottságot. Ez a bizottság megérkezésekor még fokozódott és nagy feltűnést keltett a nem érdekelt biztosoknál. A manifestációról és ennek szomorú következményeiről már folyó hó 15-én 982 szám alatt kelt jelentésemmel már volt szerencsém elszámolnom. A magyar érzés ezen őszinte kitörése élének ellentétben állott a román biztos által bemutatott kérdőívben feltüntetett adatokkal, melyek szerint a községben egyetlen magyar lakos sincsen, az iskoláztatás is a lakosság saját kérelmére német nyelven tartatik. Igazolásnak felmutatott Popescu ezredes egy 1834-ből származó egyházi kimutatást, melyben a község mint német ajkú van feltüntetve. Kötelességemnek éreztem hogy ezt az alkalmat felhasználjam arra, hogy egyszer s mindenkorra kijelentsem, hogy mint a magyar kormány képviselője evvel a felfogással a nemzetiségi kérdésben sohasem azonosíthatom magamat. Magyarországon historio-genealogikus alapon nem lehet ethnografiai kérdéseket megoldani. Magyar felfogás szerint mindenki magyar kinek anyanyelve magyar, ki családjában ezt a nyelvet használja legszívesebben. Még inkább áll ez ott fenn ahol a lakosság más nyelven mint magyarul egyáltalában nem beszél, tekintet nélkül történelmi leszármazására. A magyar statisztikák mindig egyéni szabad vallomások alapján készültek.

A román biztos szintén kifejtette álláspontját, szerinte – s ez sajnos a bizottság nézete volt eddig is – a magyar állam a nemzetiségekkel szemben óriási igazságtalanságokat követett el az által, hogy mesterségesen elmagya-

rosította őket. A bizottság pedig az eddigi tapasztalatok szerint éppen ilyen ethnográfiai (és gazdasági) „igazságtalanságok” lebegnek szemei előtt midőn a trianoni vonalon ezeket ki akarja küszöbölni.

A kérdőív utolsó rovata szerint a lakósságnak semmiféle kérése nincsen. Ez a kijelentés az ablakok előtt lejátszódó tüntetések mellett igen kétségesnek tűnt fel előttem s ennek kifejezést is adván minden alkalommal újból felkértem az elnököt, hogy szükségesnek tartom a beidézett pap, tanító, stb. vagy a lakosság közül bárkitől az ellenkezőjéről meggyőződni. Ezt a kérésemet az elnök minden alkalommal a leghatározottabban visszautasította, úgy hogy formális protestálással meg kellett elégednem. A tárgyalás alatt a községháza kapuja be volt téve s a kapu előtt 10-12 fegyveres katona (vagy csendőr) állt őrt. Ezt sajnos csak a tárgyalás után lehetett észrevenni, mert a tárgyaló terem ablakiból nem volt látható.

Benyomásom szerint Vállay község Romániához csatolása tárgytalan lett s Csanáros község sorsa Börvelyétől függ.

Nagyvárad, 1922. április 5.

A magyar biztos: Czeke vkt. Ezredes s.k.⁶¹

A csanárosi és vállaji helyszíni szemlére 1922. március 11-én került sor. A magyar biztos jelentéséből kiderül, hogy az eseményre mindkét település lakói készültek, ahogyan a román és a magyar biztosok is ezt tették. A bizottság Nagykároly felől, Csanároson áthaladva előbb Vállajon kezdte meg munkáját, ahol a magyar fél, a vállajiak közreműködésével, saját érdekei szerint tudta befolyásolni a bizottság tagjait. Egy csanárosi férfi a következőképpen emlékszik vissza erre a napra:

– Na s akkor húszba, akkor már így, hogy nyolcvannyolc éve ugye, hogy megcsinálták a határt. Huszonkettőbe vót itt egy revízió, én kilenc éves vótam, hogy a határigazítás... Érdekes vót, vót itt egy vámos, egy román vámos, és az csak féltette a helyzetit, nagy hangulat volt. Átjöttek a fényiek szekérrel, sokan, magyar zászlóval, mert azt mondták, Csanárost, Fényt átcsatolják. Hogy határigazítás lesz. Aztán vártuk a bizottságot, én is, a toronyba felszaladtunk meg minden, gyerekek, figyeltük mikor jön a bizottság, na jöttek. Csak ez a vámos..., jó hangulat volt, hát ugye ilyenkor... Akkor az betelefonált, hogy itt baj lesz. Oszt akkor szakaszonként jöttek ki katonák fegyveresen. Akkor jött egy kocsi, nem tudom, ugye gyerek voltam, hogy franciák vagy mik voltak, s akkor azok elmentek, akkor a katonaság előjött, oszt lőttek a levegőbe, csihépuhé. Ujúj mi volt itt akkor.

– Csak a levegőbe lőttek?

– Először a levegőbe. Oszt akkor beszaladtam a templomba, páran. Figyeltem ugyi, csak félttem mivel ott történt minden. Egy óvatos pillanatban kinyitot-

61 MOL K51-B-10cs.-j dosszié

tam az ajtót, oszt iszkiri, úgy szaladtam hazafele a károlyi utcába. Akkor az embereket nagyon megvertik sokat, a hadbírótság elé vitték. Hát a fúvóbanda ott vót, nagy öröm vót ott. Vót egy unokatestvérem az az iskolába tanított, nő, és a magyar himnuszt énekeltük, többet oszt nem mehetett már az iskolába, az is hadbírótság elé került. Vót egy húga, óvónő, tanítóképzőt végzett oszt egyszer sem engedték a.... Ó, hát megkezdődött akkor a cirkusz. Szomorú, azóta én mindig figyelem, mer azt gondoltam, hogy bejöttek, hamar kimennek, még most sem mentek ki. [Nevet.]

[...]

De a vámos vót a hibás, mert nem lett volna semmi baj, csak hát ez félt, hogy nem tudom mi, hangulat van, lázadás az nem vót, a vámos csinálta az egészet. Vót egy fényi, nem jut, most nem jut hirtelen eszembe, [...] Gózner, annál vót a zászló. Azzal a vámost mellybe lökte oszt hanyatesett. Rámentek a katonák, abba belehalt, nem akkor de azután. Szóval hát nagy dolog vót huszonkettőbe. Hét éves vótam. (A. F., 1913, férfi, Csanálos)

Ha összevetjük a csanálosi férfi visszaemlékezését az 1922 áprilisában írt jelentés szövegével, megfigyelhetjük a szövegekből megszülető történetek eltérő léptékű kontextusát, a különbséget a lokális és globális történelem szempontrendszerében. Míg utóbbiban az országos, illetőleg nemzeti⁶² érdekek, addig az elsőben az esemény szubjektív tapasztalata a döntő. A csanálosi eseményekben részt vett férfiakat és nőket a román hatóságok később összegyűjtötték, és a nagykárolyi rendőrparancsnokságra vitték, többeket megverték, bebörtönöztek.

A március 11-i esemény további körülményeiről és következményeiről román levéltári források tudósítanak. Korábban már említettem, hogy mindkét érdekelt fél képviselői készültek a helyszíni szemlékre, egyrészt tanulmányokat, vagyon és birtokösszeírásokat, demográfiai táblázatok, gazdasági- és természetrajzi elemzéseket készítettek. Mindezek mellett azonban az erőszakszervezeteket – katonaság, csendőrség, rendőrség, határőrség – is fokozott készségbe helyezték, a létszámukat növelték.

A Román–Magyar Határmegállapító Bizottság

ROMÁN DELEGÁCIÓJA

Beszámoló 1922. március 23.

A Román Delegáció levele a vezérkarhoz

Tisztelettel jelentem, hogy a Szatmár megyében, Nagykároly közelében fekvő Csanálos községben, folyó hó 11-én, a Határmegállapító Bizottság helyszíni szemléjének során a lakosság (magyar zászlókkal) manifesztaált.

Magyarországi tárgyalóbiztosa állhatatosan kérte a Bizottságtól, hogy közéljük mehessen és beszélhessen velük.

62 Felhívnam a figyelmet a magyar biztos jelentésében megfogalmazott nemzet fogalomra, mely személyes véleményén túl, az akkori magyar nemzetpolitikát tükrözi.

Ellenkezésünknek eleget téve a Bizottság elutasította a magyar küldött kérését, főként mert egyértelmű volt hogy az akciót előre megszervezték magyarországi ügynökök közreműködésével.

[...]

Ezen események okán tisztelettel jelentem, hogy a határ menti községek értelmiségi lakosságának körében nagyon erős Magyarország pártí propagandá folyt, melynek hatásait csak részben tudtuk kiküszöbölni.

Visszatérve a csanálói esetre, kérem hogy azonnali hatállyal szigorú vizsgálatot rendeljenek el, hogy a bizottság távozása után tovább folytatódó manifesztáció kigondolónak és szervezőinek felelősségre vonása megtörténjen.

A Szatmári Csendőrszázad parancsnoka megkezdte az ügy kivizsgálását, azonban a bizottság régióban végzett helyszíni munkája miatt fel kellett függesztenie munkáját. A vizsgálatokat azonnali hatállyal újra kell indítani, minthogy a bizottság már elhagyta a régiót.

A KORMÁNY MEGBÍZOTTJA

*C. S. Dumitrescu ezredes*⁶³

A csanálói eseményekről a Határmegállapító Bizottság Czeke Aladár révén tudomást szerzett. Az ezredes kérvényezte a román hatóságok beavatkozásának a kivizsgálását a Bizottságtól. Arról, hogy pontosan mit terjesztett az ezredes a bizottság elé, nincsenek információim, a levéltári források között csak a bizottság-vezető Meunier tábornok válaszát tolmácsoló jelentést⁶⁴ találtam meg:

*COMMISSION DE DELIMITATION DE LA
FRONTIERE HONGROISE-ROUMANIE
DÉLÉGATION HONGROISE-*

982. hat. szám

Másolat!

1922.

HATÁROZATKÖZPONTNAK

Szatmárnémeti, 1922. március 15-én

Budapest

Kapcsolatosan f. hó 14-én 980/hat. sz. alatt felterjesztett jelentkezésemhez, van szerencsém jelenteni, hogy ma délután Meunier tábornok magához kéretett, hogy a többi nem érdekelt biztos jelenlétében közölje velem a bizottság választ az csanálói incidens ügyében beadott kérésemre.

Paolotti ezredes elnök volt működésben, illetékes helyről azt a felvilágosítást kapta, hogy a bizottság jelenlétében lejátszódott demonstráció csupán bevezetése volt a letartóztatásokat okozó jeleneteknek.

63 A.M.R., fond 5418 (M.St.M.) – Secția Operații, dos. nr. 1122, f. 126.

64 MOL K51-B-10cs.-j dosszié K-L/1 XV, Csanálós.

Mínt hogy azonban a bizottság eltávozása után a tömeg az ottlevő katonaságot inzultálni kezdte s hangosan becsmérelte a román hadsereget és a román hatóságokat, sőt a nagyromán állam autoritását sértő kifejezéseket hallatott, az ott levő karhatalom kénytelen volt a főcinkosokat letartóztatni és Szatmárnémetibe bekísérni. Itt azután csupán kihallgatták és ezután újból hazabocsátották őket.

Bár a tábornok, esetleg cinikusnak is vehető, mosoly kíséretében megjegyezte, hogy mindamellett nem tartja valószínűtlennek, hogy a dolognak törvényes folytatása lehet, mégis kijelentette, hogy egyelőre nem lát okot további fellépésre, minthogy a román hatóságok egészen szabályszerűen jártak el.

A tábornok ezen közlését tudomásul vettem. Czeke ezredes s.k.

A csanálói történések egy másik forrása a csanálói plébánia Historia Domusa lett volna, azonban ebben nem történik utalás a Határmegállapító Bizottság látogatására sem. Sőt egyáltalán semmilyen politikai jellegű bejegyzés nincs ebben a periódusban, csak az új pápa haláláról, illetőleg az új harang felszenteléséről tudósít.⁶⁵

A helyszíni szemlét követően sem zárultak le a határ módosítását célzó csanálói és vállaji kísérletek. A bizottság iratai közt számos levél található, melyet csanálói és vállajiak írtak.⁶⁶ Ezek kérvények, melyekben vagy a Magyarországhoz való csatolást kérik, vagy bizonyos birtokok megtartását.

Magyar-Román Határmegállapító Bizottság!

Tudomásunkra jutott, hogy Vállaj község határából a Nagyforduló és Padlajos dűlőben fekvő földeknek román megszállt területhez való csatolásának kimondása kéretett. Ezen ingatlanok mint alulírt kisbirtokosok tulajdonát képezi, ezen ingatlan képezi földünk között figyelembe jövő termőföldünket mert többi földünk mind futóhomok.

Földünk átkapcsolása esetén mi koldusbotra jutnánk, mert ingatlanunkat megszállt alatt kezelni nem tudjuk, birtokaink hozamát saját részünkre felhasználni lehetetlen, mert abban a román hatóság gátol.

Fent megnevezett ingatlanunknak Román megszállt területhez való csatolása ellen tiltakozásunkat bejelentjük.

Vállaj 1922. október 28.

Tisztelettel,

(78 aláíró)

Magyar-Román Határkiigazító Bizottság!

Alólirott vállaji és mérki lakosok tudomást szereztünk arról, hogy a községünk határához tartozó gróf Károlyi Lajos pórházai gazdaságát kérik a románok hogy Romániához csatoltassák. Ezen kérsé teljesítése ellen tiltakozunk. Til-

65 Historia Domus 1922, Csanálás

66 MOL K51-B-10cs.-j dosszié. Két példa ezek közül olvasható az alábbiakban.

takozunk mert ezen gazdaságot kizárólag mi munkáltuk és munkáljuk azon időtől amióta községünk létesült. Tiltakozunk mert ezen gazdasággal sem vagyunk képesek községünket fenntartani. Tiltakozunk azért mert így is 500 család van aratás és kenyér nélkül azóta, amióta a demarkációs vonal önkényesen és megkérdésünk nélkül állított fel, miáltal ellettünk vágva a mezőfényi erdőtől, a halmosi és börvelyi határban lévő nagybirtokoktól, mert ezen birtokokból éltünk és ma munka és kenyér nélkül tengődve várjuk a megszabadító Üdvözítőt, aki bennünket az éhenhalástól megment.

A határmegállapító bizottság van hivatva arra hogy az Üdvözítőt helyettesítse, miért is kérjük, hogy tiltakozásunkat figyelembe venni kegyeskedjék, minek reményében maradtunk.

*Vállaj 1922. szept. 25
tisztelettel*

A magyar propagandatevékenység hatására a Csanáloserdőn/Urziceni Pădure élő jelentős román eredetű görög katolikus közösség számos tagja is levélben fordult a Bizottsághoz, amelyben lakóhelyük Magyarországhoz való csatolását kéri.⁶⁷

Méltóságos Határmegállapító Bizottságnak!

Alulírott alázatos kéréssel fordulok a Méltóságos Határmegállapító Bizottság elé, hogy indokaimat mérlegelve, engemet, birtokomban Magyarországhoz csatolni méltóztassék.

64 éves gör. kath. ifj. Nagy György, 26 éves, fiammal és feleségemmel együtt élő, 18 hold és házal rendelkező kisbirtokos vagyok.

Földem a csanálosi – erdei – határban van. – Bár a román nyelvet beszélem, mégis alapos okom van reá, hogy legfőbb és egyedüli kívánságom családommal együtt az legyen, hogy Magyarországhoz legyünk visszacsatolva.

*Csanálos 1922 szeptember hó
Nagy György*

Méltóságos Határmegállapító Bizottságnak!

Alulírott alázatos kéréssel fordulok a Méltóságos Bizottság elé, a Csanálos erdő határban levő 8 hold birtokommal együtt Magyarországhoz átcsatolni kegyeskedjék. 56 éves rom. kath. vallású vagyok. Saját házamban még 4 gyermekem él. A román nyelvet sem én, sem gyermekeim nem beszéljük.

Ennek következtében én is, mint a többi itt lakó magyarok, csak Magyarországon szeretnék élni, miért is kérésemet ismétlem.

*Csanálos 1922 szeptember hó
Papp Károly*

67 Tíz ilyen levél olvasható a MOL Magyar–Román Határmegállapító Bizottság MOL-K51-B-10-11. jelzetű dossziéjában. Ezek közül két levelet közlök az alábbiakban.

A vizsgált narratívumok sajátos csoportját képezik ezek a szövegek, melyeket a vállaji, csanálói, csanálosterdei lakosok kérvényként terjesztettek a Határmegállapító Bizottság elé⁶⁸. A szövegek fontosságát abban látom, hogy megteremtik a kapcsolatot a globális (nemzetállami) és lokális helyzetek között. Ezeknek a levéltárban feltárt narratívumoknak egyik sajátossága, hogy nem rendelkeznek kapcsolódási ponttal a ma élő emberekkel. Tartalmuk szerint is külön csoportot képeznek, miközben a határ megszűlése körüli időszak legfontosabb egyéni és társadalmi érdekekről tanúskodnak. A román hatalomtól, valamint a földtulajdon – határ nyomvonalának meghúzásából fakadó – elvesztésének a félelme fonódik össze bennük. A szövegek visszatérő motívuma a román hatóságok által elkövetett visszaélésekre való hivatkozás. Csanálosterdő lakosai többségükben magyar ajkú görögkatolikusok voltak, így a román hatalmi érdekek és a propaganda keresztüzébe kerültek, minthogy a román területkövetelési érvrendszerben a görög katolikus népesség minden esetben elmagyarosított románként vagy ruszinként jelent meg. A kérvényekből többek közt tudomást szerezhetünk azokról a hatósági túlkapasokról, melyek ellen a román határőrizeti vezetők megpróbálták rendeletekkel fellépni. A kérvények írói közül többen is állandó zaklatásról, sőt bántalmazásról is írnak, de a kérvények többségében, a románoktól való félelem miatt, inkább csak „alapos okokra” hivatkoznak. Olyan szöveg is van, melyben papírra kerül, hogy a kérvény benyújtója fél a Magyarországhoz való csatolásra vonatkozó kérésének valódi okait feltárni, s azokat inkább csak a visszacsatolást követően ismertetni.

A legtöbb kérvény ugyanakkor Károlyi Lajos nagykarolyi gróf nevéhez fűződik. Ő kizárólag birtokainak ügyében írt.⁶⁹

A Határmegállapító Bizottság meggyőzésére tett kísérlet volt az első, mely a határ megszüntetésére irányult. Ezt követően, majd csak a kilencvenes években fogalmazódik meg újra a határ(zár) alulról történő dekonstrukciója, mivel az 1940–1944-es határmódosításokat mind a csanálóiak, mind a vállajiak csupán szemlélőkként éltek meg.

A politikai határ elválaszt (1922–1939). A függőségi viszonyból az egymásmellettség felé

Az ideiglenes román katonai közigazgatást a romániai és magyarországi politikai helyzet megszilárdulását követően a polgári közigazgatás váltotta fel. A váltás nehézkes volt, a román csapatok 1920. március 18-án hagyták el Szatmár megyét, a magyarországi oldal polgári közigazgatás viszont csupán az 1920. június 13-án megtartott helyhatósági választásokat követően indult meg. Új életmód – a korlátozásokkal járó határ életmód – nehézségeihez kellett alkalmazkodniuk.

A határ véglegessé válásával egyidőben jelentek meg a román „granicserék” Csanálos, a magyar határőrök Vállaj terében. Előbbi esetben a másság érzet egyértelmű,

68 MOL K51-B-11cs.-j dosszié.

69 MOL K51-B-10cs.-j dosszié.

hiszen a „román” teljesen idegen elem volt ezen a vidéken. A velük való találkozásnak a nagykarólyi és még inkább a szatmárnémeti vásárok voltak szinte az egyetlen színterei, s míg a szatmári románsággal való kapcsolatban a magyar nyelv, a közös kormányzat hídként funkcionált, addig a határőrzésre rendelt, többnyire Havasalföldről vagy Moldvából származó katonákhoz való viszonyulásban a háborús időszakban szerzett negatív tapasztalatok domináltak. A határ sohasem önmagában, fizikai valójában zárta le a kapcsolattartás lehetőségét, hiszen sem drótkerítés, sem más tárgyi akadály nem került megépítésre. A határozat mindig is a folyamatosan őrző jellegű határőrök jelentették, munkájukat – később – a látótávolságon belül megépített megfigyelőtornyok, – még később – érintésjelző rakéták, stb. segítették. Az etnikai mássághoz hozzáadódott a határ által képviselt kirekesztettség érzés, amelynek eredményeként a határőrökkel való kapcsolat leginkább negatív élményeket generált a helyiekben. Ezeknek az élményeknek a feldolgozása magaláztatás és kiszolgáltatottság-történeteket eredményezett. A szemben álló csoportok közötti viszony mégsem írható le egyértelműen ellenségesként, több interjú is beszámol olyan szituációkról, melyekben – az egyének szintjén bár, de – szimpátiára alapuló kapcsolat létrejöttét figyelhetjük meg.

– A háború után volt lovunk, két ló, hát az öcsém volt még. Az elején még cseléd is volt még, de osztán a végén már nem volt szabad cselédet tartani, vagy nem tudtuk fizetni, én nem tudom, csak az öcsémmel együtt mentünk szántani. Hát keservesen még felraktuk a szekérre is az ekét meg az eketalját és itt lenn itt a Köröserdőnél szántottunk, én fogtam a gyeplőt és úgy hajtottam a lovat, az öcsém meg fogta a lovat, de úgy nyújtózkodva, még úgy tartotta az ekét és úgy szántottunk. S így a szomszédok mondták már később, hogy egy katona – ugye az is ott járt, mert a határszélen volt, és azt mondja, hogy még sírt szinte az a katona, hogy kérdezte, hogy miféle gyerekek ezek, hogy ezek jönnek ide szántani. S mondták, hogy hát az apjuk meghalt Oroszországba s így hát rákényszerülnek. Még azt mondják, hogy sírt a katona, hogy a könny jött a szemiből.

– Milyen katona volt?

– Román katona, román granicser.

(E. É., nő, 1936, Csanáros)

A hétköznapi munkák újjászervezése – a kettős birtokosság • A hatalmi struktúra megszilárdulásának egyik első jele a határátlépő igazolványok, útlevélek megjelenése és kötelezővé tétele volt. Ezeknek legsajátosabb változata a kettős birtokossági igazolvány volt. A határ elválasztó funkciója ekkortól realizálódott. A határral kettéválasztott területeken, így a vizsgálat helyszínén is, kialakult a kettős birtokosság rendszere.

Úgy gondolom, hogy az újonnan meghúzott határ közvetlen közelében élő lakosság – köztük a csanárosi és vállaji svábok – számára, a háborút követően nem a politikai-ideológiai vagy nemzeti sérelmek jelentették a legnagyobb problémát, hanem a határvonal és határsáv által elszakított birtokok művelésének a nehézségei. A kettős birtokosság a mindennapok szintjén szervezte újjá a lakók életét.

A kettős birtokosság rendszerében a határ két oldalán lakók tulajdonjoga az elcsatolt mezőgazdasági területek fölött megmaradt, s útlevelel bár, de elviekben akár napi rendszerességgel átjárhattak földjeiket művelni. A kettős birtokossági rendszer tervezete szerint a termés vámmmentességet élvezett volna, ez azonban nem így történt.

Sokan reménykedtek abban, hogy a határ legalább átjárható lesz. A román hatóságok viszont egyre több akadályt gördítettek az útlevelek kiadása elé. A magyar-román határ átlépése a kettős birtokosok számára is egyre nehezebbé vált, ezért a csanálói és vállaji gazdák rövid időn belül igyekeztek megszüntetni e kikényszerített határhasználathoz vezető kellemetlenségeiket. A határ túoldalára eső földterületeket eladták vagy elcserélték, bár adatok igazolják, hogy határon átnyúló mezőgazdasági munkát még a második világháborút követően is folytattak néhányan. Kettős birtokosi igazolványt és ezzel mezőgazdasági célzatú határátlépési engedélyt csak azok a gazdák kaphattak, akiknek birtokai a határtól nem messzebb, mint 6 km-re fekvtek. A határátkelés csak a két állam közötti egyezményben rögzített helyeken volt lehetséges napkeltétől napnyugtáig, birtokosi igazolvány felmutatását követően. Az igazolvány a birtokos nevét, korát, foglalkozását, pontos lakcímét, fényképét, a határ túoldalán fekvő birtokainak számát és pontos helyzetét és telekkönyvi adatait tartalmazta. Az igazolvány érvényességét, kibocsátásakor, a helyi polgármesteri hivatal mellett mindkét állam katonai és polgári intézményeinek igazolnia kellett. Magyarországon Debrecenbe továbbították őket hitelesítésre. Az igazolványokat kéthavonta meg kellett újítani, ami jelentős akadályt jelentett a mezőgazdasági munkák megfelelő időben történő elvégzésében. A határon csak civil ruhában lehetett átmenni, tilos volt könyveket, leveleket vagy naplókat átvinni. Élelmet és takarmányt legtöbb hat napra elegendőt vehettek magukhoz a gazdák, a hozzájuk tartozó személyek és jószágok számának megfelelően. Nem adhatták el sem az állatokat, sem a szekeret, sem a munkaeszközöket a határ túoldalán, átlépés előtt a határőrök ezekről leltárt készítettek. A határ túlsó felén megtermelt áruk felét kötelező módon a származási országba kellett szállítani, a másik felét eladhatták abban az országban, ahol a birtok volt, de az eladásból származó jövedelemről igazolást kellett adni.

A szabad mozgás korlátozásának megélése • A határ megjelenése mindkét oldalon frusztrációt váltott ki. A szabad mozgás korlátozása, az elszakíttottság érzés megjelenése, a gazdasági élet átszervezésének kényszerűsége, az egyéni és társadalmi élettér beszűkülése, a családi kapcsolatok fenntarthatóságának gátlása nem csak új élethelyzeteket, hanem – ennek megfelelően – sajátos narratívumokat is termelt. Ezekben a történetekben a nosztalgia, a veszteségérzés állandó motívumok.

1929-ig Romániában a magyar határtól 500 m-re éltem. Az ablakunkból láthattuk egész Vállajt: a templomot, a temetőt és a szőlőt. A „Laufgraben” patak, amely Vállajon már egész nagy volt, az udvarunkat érte. Ha átmenni rajta nem volt már akadály Magyarországra jutni, csak a határőrökre kellett figyelni. Ezek akkor még egy parasztházban tartózkodtak. Csak később építettek a számukra egy pikétet és egy vámházat. Este hallottuk a vállaji dobolást.

A határ mentén nyúlt el az út, amelyen a csanálosiak a szőlőbe jártak. Volt, hogy a szekér felborult és a szőlőleve magyar földre csorgott. A gyalogjáró út meg a határkövek közt a magyar oldalon vezetett. A határőrök nem szóltak semmit. Mi gyerekek a köveken játszottunk. Ezt még a magyar őrző is engedte. A szőlőben úgy dolgoztak, mint mindig, beszélgettek a magyar oldalon dolgozó svábokkal. Később szigorúbb lett az ellenőrzés. Azonban sok sváb, aki román behívót kapott átszökött itt a határon. A feleségem egyik rokona minden héten itt járt át a Petriben lakó feleségéhez..

[...]

1946-ban ismét Csanálosra kerültem. A határ megint itt állt. De még nem volt akadály. Voltak gazdák, akiknek földjük Magyarországra esett. Ezek naponta többször is áthajthattak a határon. Ebben az időben a csanálosi réten virágzott egy nyílt feketepiac. Sóval cukorral és állatokkal üzleteltek. Egy korsó borért adtak a határőrök egy csoport ifjúnak határátlépőt és így jutottunk a vállalji bálra. Sem itt, sem a mérki rokonoknál nem hallatszott már német szó. Már a nevük sem hangzott németül. 1947-ben lezárták a határt. Azóta csak a madaraknak és a vadaknak szabad a határ.

(M. F. visszaemlékezését közli Ernst Hauler – Hauler 2004: 72–73).

A határon való átkelést egyrészt a két ország által kötött megállapodások, másrészt a hatalom lokális képviselőinek döntései szabályozták. A háborút követő zűrzavaros időszakban inkább az utóbbinak volt tényleges befolyása a határhasználatban, ami visszaélésekre adott lehetőséget. A román határellenőrző szervek az amúgy is szigorú határátlépési intézkedésekkel járó kellemetlenségeket gyakran tetézték visszaélésekkel, melyek során szekereket, jószágokat és egyéb ingóságokat koboztak el.⁷⁰ A gazdasági hátrányok mellett a személyes, illetve családi tragédiák is történetekké álltak össze.

Az elszakított családok motívuma • A határral kapcsolatos lokális narratívumok sajátos csoportját alkotják az elszakított családok történetei. Ugyanis ezek a szövegek nem tekinthetők kizárólagosan (saját) családi történelemnek, a narratívumok mások életpályába is elkalauzolnak. A történetek elmondójának mégis fontosak ezek a történetek, a családi és olykor a lokális történelem fontos összetevőinek tartja őket. A történetek egy része már kilépett az emlékezet kereteiből, a leszármazottak illetőleg a helyiek narratíváiban élnek tovább. Annak alapján, hogy a történet mesélője milyen viszonyban állt az elszakítottságot megélő személlyel két történetcsoportot különítenék el. Az egyik a kollektív a másik a családi emlékezet kategóriájába sorolható.

– Jaj, bajos vót az. Vót akinek arrúl vót a gyermeke, errül a szülei, s akkor már nem engedték. Akkor már nem volt átjárás. Még ha mentünk a határra, mert erre van a szőlő, hát földek, rét, minden. Na osztán akkor erre itt lenn a kato-

70 A.M.R. Pitești, fond 1667, dos. nr. 123, f. 166., f. 93–95., f 28., f 2–5., f7.

naság elvette a buletint, akkor annyit vakaróztak hogy 9 meg 10 óra lett mire kiadták. Fél nap odavót, addig ott ácsorogtunk, összevissza az utcán.

– Nem lehetett menni a szőlőbe se menni dolgozni?

– *Nem hát. Jaj de sokat bosszantották itt az embert. Nem tom mire vót jó.*

(L. M., 1923, nő, Csanálos)

„A haza mindig az idegen(ség) ellentétfogalma” mondja Bausinger, otthonosságérzést kelt, az a közeg ahol az ember jól érzi magát (Bausinger 1991: 4). A családtagok „elvesztése” megfosztotta az egyéneket attól a környezettől, melyben jól érezhették magukat, melyet a családtagok által nyújtott biztonság határozott meg. Az e kategóriába tartozó történetek valamelyest elcsúsztatják e kijelentést a diakrón tengelyen, azaz: a haza egy olyan közeg (volt), ahol az ember jól érezte magát, ennek megfelelően az a hely, ahová került már idegen. Az első történet előadója és a történetben szereplők között nincs rokonsági kapcsolat, a narratívum elmondását annak különleges, bizarr jellege igazolja. A második történet családtörténelem, egy ma már nem élő, Csanálosra férjhez ment, és a határ által a családjától elválasztott vállaji asszony személyes tragédiáját mutatja be lánya elmondásában.

– *Meg hát itt is egy tanító néni is, már vőlegénye volt, akkor az Magyarországon maradt, ő meg itt maradt. Hát úgy megsiratta, de különváltak. Mikor a határt lezárták. Igen, igen. Akkor megint volt egy fiatalasszony, fiatal házask voltak, férje katonatiszt volt, az ott maradt Magyarországon, ő meg itt maradt és úgy élte le az életét.*

– Itt Csanáloson?

– *Itt. De most már meghalt. Akkor megint volt egy házaspár, a férje kinn maradt Magyarországon, és közbe egyszer csak hazaszökött a feleségéhez.*

– Ide?

– *Ide. És akkor itt nem mert mozdulni se ki se be, és jó pár évig a szobába, a szekrénybe ott lakott. Sőt hát akkor, még, hát éltek együtt, az asszonynak gyermeke is lett, ő mesélte el nekem. Azt mondta, hogy meg tudta úgy szülni, és meghalt a gyermek. Ha ez kitudódik, hát hol van az apa? És akkor aztán végül, nem tudom, de csak kijött, átszökött vagy mi lett vele, átszökött, csak visszaszökött valahogy. Már nem bírta tovább, azt mondják úgy nézett ki, mint egy ősemlék. Szakállas meg minden. S akkor csak visszaszökött, az asszony itt élt, ő meg ott.*

– Ott hol? Azt nem lehet tudni, hogy hová ment? Vállajon?

– *Nem. Arrébb egy kicsit. Lehet, hogy a rokonság tudná is, már az asszonyé, mert a férfi az nem ide való, de az asszony az idevaló.*

(E. É. 1936, nő, Csanálos)

– És az ön édesanyja ott lakott végig a kaszárnyával szemben?

– *Igen, oda jött férjhez.*

– Az közel volt Vállajhoz, hallotta a harangokat.

– *Hallotta bizony a hangszórót. A mai napig is az van, nem dobolnak, mint falun szoktak, hanem a hangszórók vannak a háztetőn, és akkor bementék, hogy akkor most ide kell menjenek vagy mit tudom én, mintha itt dobolnak. Hát hogyne hallotta vón, hát két kilométerre van az egész. Csak sajnós – mondom – nem tudta az édesapját látogatni se, mondjuk édesanyja nem jött, mert utolsó testvére két éves vót, amikor meghalt az édesanyja, de nem lehetett menni.*

– Nem tudott átmenni a temetésre?

– *Nem, nem bizony. Úgyhogy nagyon fájdalmas dolgok vótak.*

– Arra még emlékszik, hogy hogyan élte meg ezt az édesanyja? Valahogy hírt kapott róla, hogy meghalt az édesapja.

– *Hát hogyne, persze. Nem tudom pontosan megmondani, hogy hányban halt meg, de tudom, hogy nem lehetett menni, és osztán akkor ott ültünk este, gyertyát gyújtottunk és imádkoztunk, a család. Otthol, otthol a házban, arra emlékszem.*

– Jöttek mások is?

– *Nem, csak a rokonság.*

– A rokonságból egész pontosan ki?

– *Csak közeli, első unokatestvérek, de mondjuk azok mind édesanyámnak vótak unokatestvérei. Mer azért csak édesanyám jött vissza ide férjhez, a többi testvérei mind arrúl maradtak.*

(T. O.-né R. E., 1943, Csanáros)

A kisebbségi lét etnikus megnyilvánulásai a határ kontextusában • A szatmári svábok felfedezése a román állam érdeme. Szatmár megye első (román) prefektusa hívta fel a szász politikai elit figyelmét a megye német származású lakosságára. Az ország új területeinek stabilizálásának és a központosított hatalom minél gyorsabban való kiterjesztésének igénye hamar meglátta a svábokban rejlő politikai potenciált. Az első román népszámlálás adatainak megjelenésével már nem csak a romániai német közösségek, hanem a német állam is érdeklődni kezdett a szatmári svábok iránt. Sorra érkeztek a belföldi és külföldi német megbízottak, akik tanulmányozták a helyi viszonyokat és ezzel egy időben megkezdték a népiségi munkákat, gyűléseket, előadásokat tartottak és megszervezték a szatmári svábok belépését az országos német mozgalmak porondjára. A romániai szervezetek mellett több kisebbségekkel foglalkozó németországi szervezet is megfordult adatgyűjtés céljából (Baumgartner 2012: 111–116).

A szatmári svábok két világháború között elért németesítési sikerei azonban messze elmaradtak a szászoknál, illetve bánási svábok által elért eredményektől, annak ellenére, hogy a román kormány éppen azért, hogy gyengítse a magyarok pozícióit e térségben, mindenben engedett a német követeléseknek. Főleg azután következett be radikális változás, miután Románia is a német érdekszférába került. A második világháború kezdetére ideológiai szinten megvalósulhatott a német népközösségi eszme, a német kisebbség önálló gazdasági és kulturális autonómiával rendelkezett, iskolákat tarthatott fenn (Sárándi 2009: 302).

Egyértelmű szakadék figyelhető meg magyar és a német historiográfiában a szatmári svábok körében – a 19. és a 20. század fordulóján – lezajlott asszimiláció okainak és okozóinak elemzésében. Ennek jelentősége akkor kerül előtérbe, amikor az 1918-as határmódosításokat követően az új román adminisztráció által határozottan támogatott német mozgalmak szatmári eredményeit vizsgáljuk. Kérdéses ugyanis, hogy a szatmári svábok esetén valóban nemzeti mozgalomról beszélhetünk-e, vagy inkább csak a román adminisztrációval együttműködő német identitású erdélyi szász, illetve bánáti sváb szervezetek újranémetesítési törekvéseinek exportálásáról (Sárándi 2009: 302). Az egyháznak és az egyházi iskoláknak elmagyarosodásban játszott szerepét általánosságban elfogadják a szatmári svábok történetével foglalkozók mind a két oldalon (Reszler 2001: 228).

A svábok erőszakos magyarosítását valló és hirdető történészek, a magyarbarátnak titulált római katolikus püspökséget, valamint a katolikus egyház által fenntartott magyar nyelvű iskolákat nevezik meg, mint a legfőbb asszimilációs erőket (Hauler 1998, Barabás 1989: 297). Más kutatásokban a svábok asszimilációja természetes folyamatként jelent meg, bár, hogy volt ennek kisebbségpolitikai vetülete is az bizonyítja, hogy az „önkéntes asszimiláció” és feltétlen hűség nem csak a szatmári svábok esetében fogalmazódott meg, hanem szinte valamennyi kisebbségi csoport kapcsán (Gyurgyák 2001, Sárándi é. n.).

A szatmári svábok nyugati csoportjának asszimilációját én több tényező együttes hatásának következményeként látom. Ezek egyike a magyar nyelv fokozatos iskolai és egyházi bevezetése és térnyerése. Egy másik tényező a fejezet elején tárgyalt sajátos sváb nemzettudat (hiánya), mely inkább territoriális, mint etnikai erővonalak mentén formálódott. Harmadik tényezőként a magyar városoktól való gazdasági függőség kialakulását látom jelentősnek. A svábok falun kívüli gazdasági kapcsolatai ugyan sokrétűek voltak, a megyének és azon belül Nagykárolynak nagyszámú zsidó lakossága volt a második világháborúig, a kulturális találkozási pontokként működő vásárokon és piacokon a közeli területek románságával, valamint szlovák közösségekkel is rendszeresen érintkeztek, illetve a romák is viszonylag korán megtelepedtek a sváb települések periferiáin. Mindazonáltal – minthogy a nyelvi asszimiláció ezen csoportok körében is ugyancsak magas volt ebben a régióban – ezeknek a kapcsolatoknak a nyelve szinte kizárólagosan a magyar volt.

Az iskolakérdés • A szatmári sváb falvakban az iskolai oktatás nyelvért folytatott küzdelemben összpontosult a két világháború közötti időszak legfontosabb lokális etno-politikai konfliktusa. Véleményem szerint ez volt az az érdekütközési felület, mely körül legélesebben fellángolt a német nemzeti mozgalmak vezetői, az ő törekvéseiket a maga hasznára felhasználni szándékozó román kormányzat és a kisebbségi jogait védő, ugyanakkor revíziós eszmék által vezérelt magyar kisebbség⁷¹ közötti

71 A magyar kisebbség legfőbb érdekvédelmi szervezete az Országos Magyar Párt volt, e mellé társult Szatmárban a római katolikus egyház.

érdekellentét. A konfliktus alapja a szatmári svábok nemzetiségi hovatartozásának kérdése volt, mely messze túllépett a magyar és német elit közötti vita keretein, amibe a magyar, a német és a román hatalmi és társadalmi szervezetek is aktívan bekapcsolódtak. Az erdélyi szászok és bánsági svábok által kezdeményezett nemzeti mozgalmat a román állam számos módon támogatta. A kisebbségi vezetők már a román hatalom megszilárdulása előtt eltérő álláspontokat foglaltak el a szatmári svábok identitásával kapcsolatban. A magyar vélemény szerint asszimilációjuk befejeződött, a német álláspont az asszimilációt távolról sem tekintette befejezettnek, és határozottan tiltakoztak az együttélés okán természetes módon megvalósult asszimiláció magyar gondolata ellen. A román kormány politikáját ebben a kérdésben a német törekvések támogatása jellemezte.⁷²

A csanálosi egyházközség tagjainak Fiedler István püspökhöz írt levelében, melyben a püspök közbenjárását kéri iskolájuk ügyében, a következőképpen vallanak a német mozgalommal szembeni viszonyukról:

Szomorúan kell megállapítanunk, hogy a Gaiamt által mindenáron sváboknak deklarált és a mindenkori kormánynál ilyen értelemben denunciált közösségek békés és jámbor népét nem annyira a mai nehéz gazdasági viszonyok, mint inkább a pár évvel ezelőtt beindított sváb propaganda bolsevizálta.

Mert azóta tudjuk, hogy falvainkban vannak német svábok és magyar svábok; Azóta harcol testvér a testvér ellen; Azóta van elhintve békés falvainkban a gyűlölködés átkozott magja; Azóta kell tudnunk köztisztelőben álló papjainkról, hogy ők gazemberek, akik ezekben a falvakban mertek magyarosítani és önmagukat is magyaroknak vallani.

Mi a német nyelvet és a német kultúrát nagyra becsüljük, de véglegesen elmagyarosodott faji kultúránk göröngyös úton haladó szekereit nem engedjük visszafordítani, általunk nem ismert útra terelni.

(Bura 2001:74)

A Szatmár megyei német nyelvű oktatás a 19. század utolsó évtizedeiben fokozatosan szorult vissza, majd 1918-ra valamennyi iskola magyar tannyelvű lett (Baumgartner 2008). Csanáloson 1900 és 1910 között szűnt meg a német nyelvű oktatás (Sárándi é. n.). A világháború után – a már említett okokból kifolyólag – ismét megalakultak a német iskolák, bár az egyház és a lakosság tiltakozása miatt ez nem könnyedén valósult meg. A háború utáni első években – valójában addig, míg működésbe nem lépett a román kormányzati gépezet – a szatmári svábokra is hatott a magyar revíziós propaganda. Ez különösen erős volt Csanáloson és Mezőfényen, ugyanis a két település minimális revízió esetén is átkerült volna Magyarországhoz. A lehetséges határmódosítás abszolút pozitívként jelent meg a köztudatban, ami

⁷² A szatmári svábok két világháború közötti történetéről, az egymásnak feszülő érdekek összecsapásainak mozgatórugóiról Baumgartner Bernadett *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)* címmel ír kimerítő elemzést (Baumgartner 2012). Ugyanerről a témáról lásd még Tilkovszky 1999.

az idegen (román) adminisztrációtól való félelmet tükrözi,⁷³ ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a rövid távú gazdasági érdekek – Vállaj esetében – háttérbe szorultak. Vállaji hagyomány szerint: A Határmegállapító Bizottság a helyszíni terepbejárás-
kor Vállajt is az elcsatolandó területekhez sorolta. Sikerült azonban elérniük, hogy a falubelieket meghallgatva döntsének véglegesen. A gazdákat előzőleg kioktatták, hogy a gazdasági kapcsolatokra irányuló kérdésekkor Mátészalkát és Nyírbátort nevezik meg Nagykároly és Szatmárnémeti ellenében, továbbá, hogy a gyerekek Nyíregyházára és Debrecenbe járnak kollégiumba, ami tökéletes ellentéte volt a valós gyakorlatnak. A vállajiak számára a nagykárolyi vásár volt a legkiemeltebb fontosságú, a fiatalok pedig Nagykároly és Szatmárnémeti gimnáziumaiban tanultak. A nagykárolyi piac fontossága annak országos jelentőségében rejlik, valamint a vállaji gazdák termelési gazdálkodási stratégiájának, melyben a növénytermesztés jobbra csak kötelező ágazata volt a piacorientált állattenyésztésnek. A vállajiak nem a terménnyel jártak piacolni, hanem a jószágokkal. Egy vállaji mondás szerint: „A vállaji gazda udvarából a terménynek lábom kell kimenni.” (Szilvási Éva é. n.). A bizottság végül engedett, Vállaj Magyarországon maradt (Reszler 2001: 209, Kardos 1999: 78–79). Ez az esemény, melyben a vállajiak a soproni példa falusi megfelelőjét látják, rendkívül erősen beépült a lokális történelmi tudatba.

– Itt vót az is, aki akartak, mert itt mi a helyzet, itt minden csak magyar ne legyen. És azon iparkodtak, még most is, a sváboknak inkább, aki sváb érzelmű, azoknak kedveznek, hogy ne legyen magyar. Akár népszámlálás, bármi van. Vót olyan eset, hogy a szolgálbíró, a román is kijött ide, osztán ott eskettek a csanálósierdősieket behozták és itthatták őket meg minden, osztán sváb bíró lett. (A. F., 1913, férfi, Csanálos)

A német nemzeti mozgalmak 1920-ban kezdtek kibontakozni,⁷⁴ amikor a szatmári svábok is tagjai lettek a Német-sváb Népközösségnek (Tilkovszky 1999: 227, Sárándi 2009: 301). A bánsági svábok képviselői rendszeresen látogatták a szatmári falvakat, felmérték a lakosság németiségének szintjét, illetve német nyelvkurzusokat tartottak. 1925-ben Nagykárolyban megalakították a Német-sváb Népközösség szatmári tagszervezetét, a *Gaüamt Sathmart* (Tilkovszky 1999: 228, Sárándi 2009: 301), amely a szatmári svábok első etnikus alapon szerveződő egyesülete volt. A Gaüamt Sathmar az német nyelvű iskolai oktatás újrabevezetésében látta a német identitás-tudat megerősítésének forrását, így a román kormányzat támogatásával megkezdték a német tannyelvű iskolák felállítását. Ez ellen elsősorban a római katolikus püspökség küzdött, hiszen az oktatás az egyházak által fenntartott iskolában történt, s az egyháznak joga volt megválasztani az oktatás nyelvét. Az egyházi iskolákba azonban csak olyan gyerekeket lehetett felvenni, akiknek az anyanyelve megegyezett az is-

73 A román megszállás ideje alatt megtapasztalt szorongás elegendő volt a román államiságtól való félelemhez.

74 megállapítás csak a Romániához tartozó településekre vonatkozik.

kolában használt oktatási nyelvvel. Az iskola tannyelvétől függetlenül a történelem, földrajz és alkotmány órákat románul kellett megtartani, román nyelvből képe­ sítést szerzett tanárok által. E tárgyak oktatói ugyanolyan képe­ sítéssel kellett rendelkez­ zenek, mint az állami iskolák hasonló munkakörben lévő tanárai, oklevéllel kellett igazolniuk román nyelvismeretüket, továbbá az említett tantárgyakból román nyelvű vizsgát kellett tenniük (Nagy 1944: 136).

Fritz Winterhofen – a Găuamt Sathmar egyik vezetője és tiszteletbeli miniszteri tanácsos – C. Anghelescu közművelődési miniszternek 1934-ben tett titkos jelen­ tésben számol be a román tannyelv sváb falvakban történő bevezetéséről és várható következményeiről. A román nyelv iskolai kötelezővé tételének kezdeményezőjeként a római katolikus klérust nevezi meg. A kezdeményezés azokra az iskolákra vonat­ kozott, amelyekben a tannyelv az 1920-as évek német kezdeményezései ellenére a magyar maradt. A kezdeményezés tulajdonképpen reakció volt arra a miniszteri ha­ tározatra, mely szerint a sváb települések diákjai kizárólagosan vagy németül, vagy románul folytathatták tanulmányaikat. Winterhofen a határozat felelős, Románia érdekeinek leginkább megfelelő, alkalmazását szorgalmazta és felhívta a figyelmet arra, hogy a román nyelv preferálása tulajdonképpen a (vissza)németesítési mozga­ lom kiteljesedése elleni politikai machináció, nem pedig a román államiság iránti lo­ jaltás bizonyítéka. A román nyelv bevezetésével a vallásoktatás továbbra is magyar nyelven, és a papok által irányítottan történne. A vallásórák nyelvének fontossága a templomi prédikáció nyelvével volt összefüggésben. A német nyelvű vallásoktatás német nyelvű liturgiát vont maga után, mint ahogyan azokon a településeken ahol a német lett az oktatás nyelve ez rövid időn belül meg is történt, és aminek következ­ tében a magyar asszimilációs törekvések megszűntek.⁷⁵

Az oktatási nyelv problémája nem csupán a német és magyar elit számára volt fontos, az 1933-ban megalakult Román Revízióellenes Liga⁷⁶ is kiemelt módon foglalkozott vele. A L.A.R. álláspontját a román nyelv iskolai kötelezővé tételében a Găuamt-tal ápolt szoros kapcsolat alakította.

A két szervezet közti baráti együttműködést kitűnően illusztrálja Stefan Barth köszöntője, mely a L.A.R. 1934. december 1-jei ülésén hangzott el Nagykárolyban⁷⁷:

Tisztelt hallgatóság!

Vidékiünk sváb lakosságának legmelegebb üdvözetét hozom önöknek. A leg­ nagyobb örömmel ünnepelünk együtt önökkel ezen a mai nagy napon, mely alkalmat ad nekünk a román nép és az egyesült román állam iránt érzett szoli­ daritásunkat kifejezhessük. A múlt az, ami kialakította bennünk a szolidaritás

⁷⁵ D.G.A.N. București, fond 2186 – L.A.R., dos. nr. 61, f. 3–4.

⁷⁶ Liga Antirevizionistă Română (a továbbiakban L.A.R.) – politikai szerveződés. Elnöke Stelian Popescu volt, elnökségi tagjai között többek közt a Román Ortodox Egyház pátriárkája, a Romániai Görög Katolikus Egyház metropolitája, Bukovina, Moldva és Bessarabia metropolitái szerepeltek. A párt működését II. Károly királyi diktatúrája alatt beszüntették. A tagok antirevizionista tevé­ kenysége azonban tovább folytatódott, a második bécsi döntést követően meg is erősödött (Lazár 2003).

⁷⁷ D.G.A.N. București, fond 2186 – L.A.R., dos. nr. 61, f. 6.

érzését, az a múlt, amelynek során román testvéreinkkel együtt megőriztük nyelvünket és ősi hagyományainkat. A jelen és a jövő pedig tovább erősíti majd ezt az érzésünket, és most hogy már képesek vagyunk megőrizni őseink nyelvét együtt fogunk harcolni a határ túloldaláról érkező fantomok politikája ellenében. Ennek értelmében mindig egyként és megingathatatlanul fogunk önök mellett állni ezen területek fölötti szent jogaikban való meggyőződéssel. Éljen az egységes Nagyrománia!

Stefan Barth

A Vasile Lucaiu Gimnázium tanára⁷⁸

Ez a baráti vagy legalábbis magyar ellenes érdekbaráti viszony határozta meg a L.A.R. oktatásügyi politikájának irányait. A szatmári svábság és az iskolai nyelvhasználat kérdésében is konkrét állásfoglalásig jutottak a pártszervezetben. Sváb kérdésben 3 pontban foglalták össze a román érdekeket:

1. A románság érdeke a sváb és magyar lakosság politikai elkülönülésének elősegítése. A papság befolyása alatt álló magyar érzelmű sváb lakosság valamennyi választáson a magyar pártokra szavaz, míg a sváb vezetőkkel rendelkező svábok a román pártokra voksolnak. A román nemzeti demonstrációkon, valamint a revízióellenes megmozdulásokon csak azok a sváb csoportok vesznek részt, melyeknek vezetői svábok. A románság érdeke, hogy lassanként valamennyi sváb település lakossága sváb vezetők politikai befolyása alá kerüljön, hogy a papság magyar érzelmű politikai irányítása megszűnjön.

2. A románság érdeke, hogy a szatmári svábok eltávolodjanak a magyar katolicizmustól. A katolikus egyház különböző szervezetei kizárólagosan magyarok és inkább magyar politikai, mint vallási érdekeket szolgálnak. Ennélfogva, az egyház által szervezett rendezvényeken a bánáti sváb lakosság nem vesz részt. Amennyiben a szatmári sváb parókiák visszanyerik eredeti német jellegüket, ha a liturgia nyelve ismét a német lesz, akkor a magyar katolicizmus elveszíti befolyásoló erejét a szatmári svábok fölött. A magyar papság azért ragaszkodik oly makacsul a magyar nyelvű vallási szolgálathoz, mert a német nyelv liturgiai bevezetése szakadást okozna a svábság és a magyar katolicizmus között.

3. A román állam érdeke, hogy az ország északnyugati részén található települések ne magyaroknak minősüljenek. A határ menti települések többségének lakossága sváb eredetű. Amennyiben a svábokat magyarként kezelnék, akkor a magyarok száma meghaladná a románokét a régióban.

Az iskolakérdés a szatmári svábok ügyének kulcsfontosságú témája, melynek mentén kemény harcok folynak. A szatmári sváb falvakban ma több helyen zajlik az oktatás német, mint magyar nyelven. A magyar papok láthatják, hogy a megfelelő képzéssel rendelkező német iskolai tanítók ellensúlyozni

78 Fordítás: Sz. L., lásd még D.G.A.N. București, fond 2186 – L.A.R., dos. 61, f. 2.

képesek magyar érdekű politikai aktivitásukat. Ezen sokat segített az a minisztériumi rendelet, mely a német nyelvű oktatáshoz német nyelvű diploma tulajdonlását írta elő. Anghelescu tanügyminiszter úr határozata, mely szerint egyetlen sváb gyerek sem tanulhat magyar nyelven végközeli stádiumba helyezte a sváb iskolakérdést. Amennyiben a határozat következtében valamennyi iskolában bevezetik a német tannyelvet, akkor hamarosan mindenhol német tanítók lesznek. Ha ez megtörténik, a magyar érzelmű papság befolyása minimálisra csökken.

A miniszteri határozat ellen a papság a következő taktikát alkalmazza: igyekeznek meggyőzni a sváb lakosságot, hogy kérvényezzék a minisztériumtól, hogy a német tannyelv helyett a román vezessék be az oktatásban. A papság szándékai egyértelműen a német nemzeti mozgalmak ellen irányulnak:

Egyrészt a román nyelv bevezetésével megszabadul a német nyelvű vallási oktatás és pasztoráció rettegett bevezetésétől. Nemrégiben az egyik pap a következő kijelentést tette: „A német nyelv iskolai bevezetését követő 4-5 éven belül a prédikáció nyelve is német lesz.” Másrészt a román nyelv bevezetésével gyengül a sváb vezetők lakosság fölötti befolyása, és megszabadulnának (ti. a papság) a gyűlölt német tanítóktól. Ebben az esetben a papság lenne az egyetlen hatalmi csoport, mely befolyással bír mind az egyházi, mind az iskolai, mind a politikai kérdésekben. A román nyelvű oktatási kérelem felvetését a német nemzeti mozgalmak elleni lépésnek kell tekinteniünk. Míg a német nyelv bevezetése a német vezetők befolyását, addig a román nyelv bevezetése a magyar vezetők befolyását teszi kizárólagossá. A kérelem politikai indítatását az is igazolja, hogy a minisztériumba küldött kérvényeket a magyar párt (Országos Magyar Párt) nagykárolyi irodájában segítenek megfogalmazni az elmagyarosodott sváboknak. A papság reméli, hogy a román nyelvű oktatást a magyar tanítók végezhetik majd, aminek következménye magyar nyelvű oktatás továbbvitele lenne. A szükséges magyar segédnyelvi oktatás pedig gyakorlatilag kizárólagos magyar oktatást eredményez. Ezzel a taktikával szemben a sváb szervezet a német tannyelv kötelezővé tételét javasolja a minisztériumnak. Minél több német anyanyelvű tanító dolgozik majd a sváb települések iskoláiban, annál inkább bénul meg a magyar papság nemzeti agitációja. A szatmári sváb iskolák tannyelvének kérdése ezek alapján sokkal inkább politikai, mint tisztán didaktikai. A kérdés az, hogy kik lesznek a szatmári svábok vezetői, a papok vagy a sváb vezetők? A román politikai érdek az, hogy a barátoknak és ne az ellenségnek tegyünk szívességet.⁷⁹

A csanálói iskolakérdés a fentiek szerint alakult. A hatósági rendelet ellenére, mely a német nyelv bevezetését szorgalmazta, 1929-ben Csanáloson visszavették a magyar tanítási nyelvet. 1934-ben újból összetűzésekre került sor a tanfelügyelőség és az egyház által támogatott szülők között. Nem sokkal egy kompromisszumos

79 D.G.A.N. București, fond 2186 – L.A.R., dos. 61, f. 7–9.

megoldást követően, mely szerint a felek kiegyeztek heti három német óra megtartásában, a felekezeti iskolát bezárták. Az állami iskolában pedig német nyelven folyt az oktatás. A csanálosi egyházközség a nagyváradi táblabírószágon támadta meg az intézkedést, a kereset elutasítását követően pedig a Legfelsőbb Ítélszéken (Bura 2001: 74). A konfliktust az 1940-es változások szüntették meg. Ekkor ismét magyar tannyelvűvé vált az iskola. 1945 után, a kommunista korszakban a német tannyelv bevezetésének lehetősége fel sem merült⁸⁰, viszont az 1960-as években román tannyelvű osztályt kellett létesíteni, mely a magyar osztályokkal párhuzamosan működött. Az 1989-es rendszerváltást követő első évben került sor német tannyelvű osztály indítására.

A német nyelv iskolai bevezetésének problémája a gyerekek nyelvtudásából is visszaköszön. A mindennapok nyelve a magyar volt. A csanálosi állami iskola igazgatója egyik jelentésében arról számol be, hogy a gyerekek az iskolában találkoznak először a német nyelvvel. A Csanálosi Állami Általános Iskola 1925-ben kezdte meg működését. Első tanítója, egyben igazgatója is, Gheorghe Tihanyi Jussel – felsővisói cipster, német mozgalmi aktivista volt. Jussel a csanálosi iskoláról írt monográfiájában⁸¹ maga is beszámolt arról, hogy a világi iskolák létjogosultságát nagyon nehezen fogadták el a gazdák, mivel korábban csak egyházi iskolák voltak (Sárándi é. n., Baumgartner 2008).

A csanálosi nyelvhasználatról a falu legidősebb lakója a következőképpen szövegezte:

– *Az anyám perfekt tudott, mer iskolába tanulta. De nem beszélt senkivel. Az apám Károlybul került ki, városról, nem tudott semmit, izé hiába volt A. És akkor nem beszéltek sose, meg úgy nevelte már a nagyanyám őket, magyaroknak, és nem beszéltek [ti. németül].*

– És akkor F. bácsi gyerekkorában senki nem beszélt már svábul? Itt Csanáloson.

– *De vótak akik beszéltek, de a mi családunk nem. Hát mikor elmentem egy másik nagynénémhez, oda, és akkor, mikor dísznót öltek akkor hallom, hogy mondják hórúk, a meg nem tudom micsoda, nem tudtam, hogy mi az. Meg névli, hát a vesének mondták, hogy névli. Nem tudtam...*

– És akkor is magyarul beszéltek és keverték bele a német szavakat?

– *Nem. Svábul beszéltek..., magyarul beszéltek, csak közbe az egyik szülő jobban tudott, oszt akkor, meg hogy a gyerek ne értse akkor beszéltek svábul.*

– Ez mikor volt?

– *Mikor? Hát én vótam olyan nyolc-tíz éves. Meg mindig, és még elébb is.*

– Pontosan mikor született?

– *Tizenháromba, augusztus 29-én.*

(A. F., 1913, férfi, Csanálos)

⁸⁰ Ennek okait bővebben elemzem a következőkben.

⁸¹ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Sălaj, *Fond Revizoratul Școlar - Monografii școlare*, dos. 207, f. 1-8.

Az újránémetesítési folyamatok a nemzeti szocialista párt németországi hatalomra jutásával felerősödtek, illetőleg Magyarországon is megjelentek⁸². Vállajon a német származás ténye folyamatosan élt a köztudatban, a 19-20. század fordulóján a sváb nyelv volt a mindennapok nyelve, a templomban a liturgia nyelve a német volt egészen a második világháborúig.

A csanálói L. M. (1923, nő) a két település lakosai közötti különbségről a következőképpen nyilatkozott:

- *Ugyanazok, de mégis mások.*
- *Mindig is másak voltak?*
- *Mindig is mások.*
- *Mi volt a különbség?*
- *Hát ők jobban beszéltek svábul, mi meg nagyon elmagyarosodtunk. Elmagyarosodtunk. Károly magyar város vót, mikor magyarok lettünk, osztással nem nagyon vót kivel beszélni. Csanálos azért meg mindig is olyan zárkózottabb vót, csak mások vótak mindenben.*
- *Hogyhogy Vállaj maradt inkább sváb?*
- *Már Mérken több vót a református magyar, és azok nem beszéltek másképp. Vállaj tiszta sváb község vót. És az apám is, hiába unkatestvérek vótak, azt mondta: svábok ezek. Annyira elvótunk magyarosodva.*
- *Itt nem beszélt már senki '40-'44-be svábul?*
- *Hát az öregek, úgy közbe-közbe úgy megszokták azok is. Hát mi fiatalok, mi csak magyarul beszélünk.*
- *És Vállajon tudtak a fiatalok svábul?*
- *Tudtak hát. Tudtak Fényen is, ők máma is svábok. Máma is beszélnek svábul, még a fiúk is, meg lányok is. Szóval ezek mások vótak. De ez a Csanálos már nagyon hamar, amióta én csak az eszemet tudom.*

A német identitás megerősödése ugyanakkor nem járt együtt a magyar identitás visszaszorulásával, inkább a falvak lakosságának a különböző politikai érdekek erővonalai mentén való megosztottságáról beszélhetünk. Voltak német érzelműek, voltak magyar érzelműek.

A határ végleges meghúzását követően a háború előtti kapcsolathálózatot nem lehetett fenntartani. A rokoni kapcsolatok megerősítésére és további bővítésére sem volt lehetőség, sőt ez az időszak az, amely az első csapást mérte a két település szociális kapcsolatrendszerére. A házassági anyakönyvek elemzése is igazolta a két világháború között eltelt két évtizedben bekövetkező szociális eltávolodást. Ebben az időszakban gyakorlatilag nullázódott a házasságkötések száma a két falu között.

A gazdasági és kulturális kapcsolatok, melyben – mint említettem – a római katolikus egyház játszott a főszerepet, hasonló módon visszafejlődtek. Vállaj bár

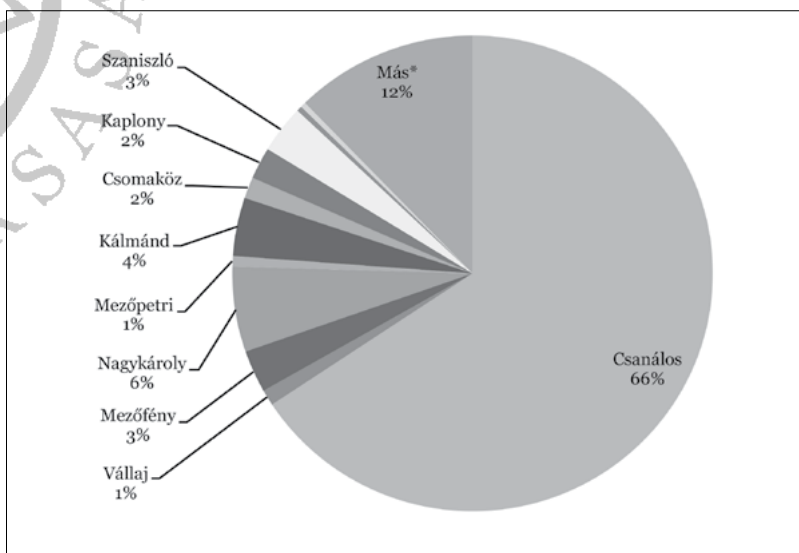
82 Magyarországon a Volksbundnak volt a Gaiüamt Stahmar-hoz hasonló szerepköre (Reszler 2000: 230).

megmaradt a Szatmári Római Katolikus Püspökség joghatósága alatt, a határ miatt az egyházi ügyek intézése nehézkessé, majdhogynem lehetetlenné vált, illetőleg a Magyarországon maradt szatmári részekhez tartozó településeket idővel és ideiglenesen a csanádi püspökség fennhatósága alá helyezték.⁸³

A gazdasági kapcsolatok a kettős birtokossághoz kötődnek, melyet – mint már jeleztem – a nehézségek miatt a gazdák igyekeztek minél előbb megszüntetni, bár vannak példák családokra, melyek – kivételes módon – egészen a második világháborút követő évekig megtartották a határ másik oldalára eső területeiket.

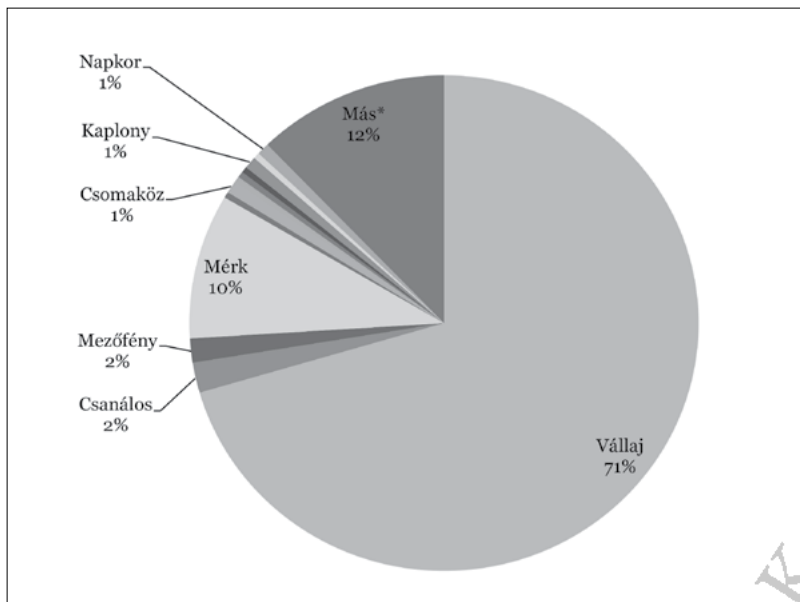
Házasságkötések 1921 és 1939 között • A Vállaj és Csanáros között húzódó államhatár új fejezetet jelent a két település kapcsolatainak történetében. Az 1918-ban, demarkációs vonal formájában megjelenő ideiglenes határ a béketárgyalások befejezését követően megszilárdult. Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következményeként Csanáros Romániához került, Vállaj pedig az új határokkal körülrajzolt Magyarország részévé vált.

A két világháború közötti időszakban nem csupán az tűnik ki, hogy a Vállaj irányú új kapcsolatok szinte az elhanyagolható mértékig csökkentek, hanem az is, hogy megnőtt az endogám házasságkötések aránya. Előbbit a határ, az ellenőrzések megjelenésének természetes következményének is tekinthetjük, utóbbit viszont már nem lehet ezzel indokolni. A Vállajra irányuló párválasztás nem a környező települések felé, minthogy ezek arányaiban lényeges változás nem történt, hanem más irányban kompenzálódott. A jelenséget a világháború okozta masszív népességmozgásokra talán túlságosan egyszerű lenne fogni. Előzetes feltevéseim alapján úgy gondoltam,

5. ábra. Házasságkötések Csanároson (1921–1939)

83 Szatmári Püspöki és Káptalani Levéltár

6. ábra. Házasságkötések Vállajon (1921–1939)

hogy a határ meghúzását követően Csanáloson gyorsan kialakították az új szociális hálózatokat a határ innenső felére eső, Nagykároly környéki sváb falvakban, ám láthatóan nem ez következett be. Érdeemes viszont a német nemzeti mozgalmak kontextusában vizsgálni az adatokat.

A két világháború közötti időszakban bánásági, sőt németországi aktivisták személyében új szereplők jelentek meg Csanálos házassulandóinak preferencia-térképén.⁸⁴ Ugyanakkor megnőtt a száma azoknak a házastársaknak, akik a megye német identitású községeiből származnak, így Erdődről, Krasznabéltekről, Szakaszcáról, Sándorfaluból. Az exogám házasságok tehát felekezeti/etnikailag endogámok maradtak. Az ily módon megnövekedett házasságkötéseket nem helyezném nemzetiségi-etnikai kontextusba, úgy vélem sokkal inkább a falu horizontjának kitérüléséből adódnak.

84 A szatmári svábok kiemelt szereplőkké váltak a két világháború között kibontakozó, német nemzeti mozgalmak kapcsán fellángoló etnopolitikai konfliktusban. A konfliktusban részt vevő felek egyrészt a német nemzeti mozgalmak romániai vezetői és az ő törekvéseit a maga szándékainak megfelelő módon felhasználni kívánó román kormányzat, illetve a kisebbségi jogait védő, ugyanakkor revíziós eszmék által vezérelt magyar kisebbség voltak. A román kormány is támogatta a többnyire a Bánáságból érkező német mozgalmi aktivisták szatmári svábok körében végzett tevékenységét (Sárándi 2009). Céljuk az etnikai arányok megváltoztatása volt, amit a román telepességek létesítése mellett az asszimilálódott svábok visszánemzetesítési törekvéseinek támogatásával kívántak elérni.

A Vállajon egyértelműen bekövetkezett szociális trauma Csanáloson is kimutatható, ha kisebb mértékben is. A részletes táblázatból az is kiolvasható, hogy a befelé fordulás nem csupán a háborút követő első évekre volt jellemző, hanem egyenletesen oszlik meg a teljes időszakban. Ekkorra esett a település első sváb(magyar)-román vegyes házassága: egy krajovai származású vámhivatalnok vett el egy csanálói lányt. Ebből a periódusból még egy sváb-román vegyes házasság ismert, melyben a beházasodó fél egy román vasúti hivatalnok volt.

Vállaj világháborút követő házasodási körének dinamikájáról azt feltételeztem, hogy az erőteljes exogámia felé tolódott el. Az anyakönyvek adatai pedig látszólag igazolták is ezt a feltételezést, Mátészalka, Nyírcsaholy, Csenger, Nyírbátor, Nagyecsed, Fábíánháza, Nyírbogát, Vámosatya és Napkor megjelentek az anyakönyvekben. Csak hogy azok a személyek, akik a felsorolt falvak lakóiként szerepeltek, szinte kivétel nélkül Vállajról elszármazott svábok voltak. Az anyakönyvek a házasulandók származási és lakóhelyéről is tájékoztatnak. A kivételek, a csanálói példához hasonlóan, uradalmi szolgálok, cselédek, intézők. A napkori adatokat mindenképp ki kell emelnünk ebből a halmazból. A teljes vizsgált periódusban összesen négy házasság valósult meg vállaji és napkori fiatalok között, ebből kettő még az 1890-es években, kettő pedig az 1920-as években, tehát nem a házasságkötések száma az, ami érdekessé teszi a napkori adatokat. Napkor különlegessége sváb lakosságában keresendő. A szabolcsi falu a szatmári sváb falvaktól meglehetősen nagy távolságra, Nyíregyháza közelében található. Az itteni svábok betelepítése a szabolcsi Kállay családhoz, nem pedig a Károlyi családhoz fűződik (Lekli 1982; 385). A napkori svábok azonban már belső migráció eredményeként telepedtek meg a faluban, Rakamazról és Mezőfényről költöztek át a 18. század végétől. A 19. század elején 100 sváb családot tartottak számon. Rakamaz nem, Mezőfény viszont tagja a Vállajt és Csanálost is magában foglaló házassági preferenciák által megrajzolható településhálózatnak. Abban, hogy vállaji fiatalok a határ meghúzását követően Napkor irányába is kiterjesztették érdeklődésüket, az etnikai endogámiára való törekvést látom.

Vállaj lakosai tehát sajátos módon próbálták feldolgozni a határ megjelenését követő traumát. Egyrésztől nagyon megnőtt az endogám házasságok aránya, a házasságoknak majdnem háromnegyedét a falun belül kötötték. Másrésztől – és ez a férfiak gyakorlata volt – igyekeztek a faluból különféle okok miatt kiköltözött lányokat visszavinni. A határon túlra került településekkel a kapcsolatok megrekedtek. A határátkelő révén megvalósítható, de nehézkes volt az átjárás, s ez a házasságkötések számában is visszatükröződik, a 254 megkötött frigyből csak 5 esetben volt a pár egyik tagja csanálói.

A határ az 1940–1944-es időszakban

A két település közötti kapcsolatok újabb fordulópontját jelentette a határ II. bécsi döntést követő felszámolása 1940-ben. Erre a periódusra vonatkozóan a magyar hadsereg bevonulásával kapcsolatos történetek állnak a középpontban.

A magyar hadsereg bevonulása Csanáloson is az Erdély-szerzte jellemző ünnepi módon történt. Itt is hatalmas kaput építettek. A lezárási funkciókkal bíró határsorompó helyét átvette az ugyancsak a határ szemantikai körébe tartozó, ám előbbivel ellentétes funkciójú kapu.

A vállaji plébános – Láng Gyula – a Historia Domusban a következőképpen tudósít az eseményekről: „1940 nyarán már feszültség voltak felkorbácsolva határőreink idegei. Egy kis rumlit rendeztek a határon. Csak úgy ropogtak a puskák. Egy golyó a csanálosi templom orgonájába is befűrödött. S ha nem jön a Bécsi döntés, mely Erdély egy részét visszaitélte nekünk, a felkészült hadsereg megindul, akkor az egészet felszabadítja s nem kellett volna nekünk sváb kalandorokkal is megismerkednünk. [...] Szeptember 5-én volt a nagyszerű katonai bevonulás a felszabadított határon. Reggel már több katona gyónt. Pont 7 órakor megszólalt a harang, felrobbant a sorompó s 3 nap és éjjel vonult itt is a végeláthatatlan s nagyszerűen felszerelt hadsereg. Magam is bementem Nagykarolyba, Kálmádon keresztül, s az ottaniak odáig voltak a boldogságtól” (Máriás 2011).

Az ünneplés egyöntetűségét árnyalják azok a visszaemlékezések, melyek a német érzelmű csanálosi családok őriztek meg. F. Gy. (férfi) szerint a lakosságot kirendelték a honvédség fogadására. Ő legerősebben az akkor Csanáloson szolgáló, sváb származású, ám magyar érzelmű segédpapokat bírálta, szerinte ők szervezték meg az ünnepséget.

A visszaemlékezések szerint a határ felszámolása a normális állapotok visszaállítását jelentette Csanálos és Vállaj számára. Ennél azonban valószínűleg sokkal árnyaltabb lehetett a két település viszonya ebben az időszakban. Példaként megemlíthetjük a római katolikus egyház helyzetét, mely csak 1941-re stabilizálódott, a Szatmári Katolikus Püspökség első világháborút megelőző állapotába való visszakerekülésével. Ekkorra már a birtokokkal kapcsolatos ügyeket is jórészt lezárták a gazdák.

A határ által korábban elválasztott települések előljárói, a közigazgatási, gazdasági és kulturális kapcsolatok újraélesztése céljából, buszjárat létesítését indítványozták a vármegyénél Nagykaroly és Kisvárdá közötti útvonalon. Az indítványozók egy már meglévő, jó minőségű makadámútra hivatkoztak (Reszler 2001: 243). Ennek modernizálását már magyar állami infrastrukturális fejlesztések keretében végezték az 1940–41-es években (Kardos 1999: 80).

Az 1940-es határmódosítást követő években a rokonsági rendszerek még a hétköznapi szintjén is aktívnak bizonyultak. A rokonságra alapuló mezőgazdasági munkaszervezés a határnélküliségnek mind a négy évében fontos szerepet játszott. A két háború közötti időszakban Vállaj gazdasági fejlődése intenzívebb volt. A mezőgazdaság gépesítése gyorsabb ütemben zajlott le, mint Csanáloson, az első cséplőgé-

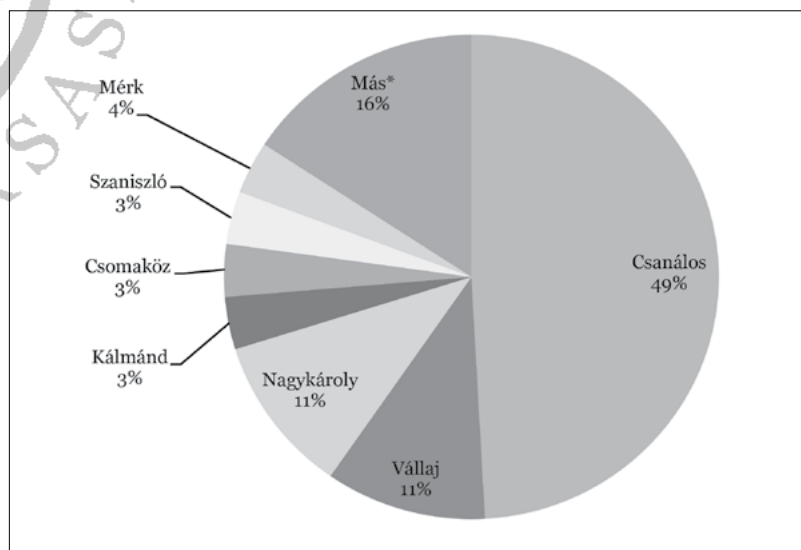
pet is Vállajon helyezték előbb üzembe. A mezőgazdasági tevékenység rokoni alapon való megszervezése ebben is tetten érhető, azt a cséplőgépet használták, amelyik rokoni tulajdonban volt, nem pedig a közelebbit.

A második világháború idején a házasságkötések száma érthető módon alacsony volt. Vállaj visszakerült Csanálos legfontosabb célterületei közé, ekkor azonban már csak az egyik kulcsterülete volt Csanálosnak. Más kategóriában is sokkal nagyobb lett a diverzitás, és megjelentek a vegyes házasságok is.

Látható, hogy a romániai oldalon található települések közül egyedül Csanálos került újra számottevő módon a vállaljai látómezejébe. A többi település elhanyagolható arányban jelenik meg, bár a periódus rövidsége és a háborús időszak nem kedvezett a házasságkötéseknek, ezért ezeket az adatokat ennek megfelelő módon kell kezelni. Az itt szereplő Más szelet lényegi eltéréseket mutat a korábbiakhoz képest. A világháborúk közötti időszak különleges gyakorlata itt már nem érhető tetten. A benne feltételezett exogámia már tulajdonképpen exogámia, a mátészalkai, fehérgyarmati, nyírmeggyesi, debreceni, nyírbátori fiatalok nem sváb származásúak.

Az endogám házasságkötések aránya az első világháborút megelőző időszak szintjére esett vissza. Csanálos a határ meghúzását megelőző időszakhoz hasonlóan ismét fontos célterületté vált, Mérkkel megegyező mértékben.

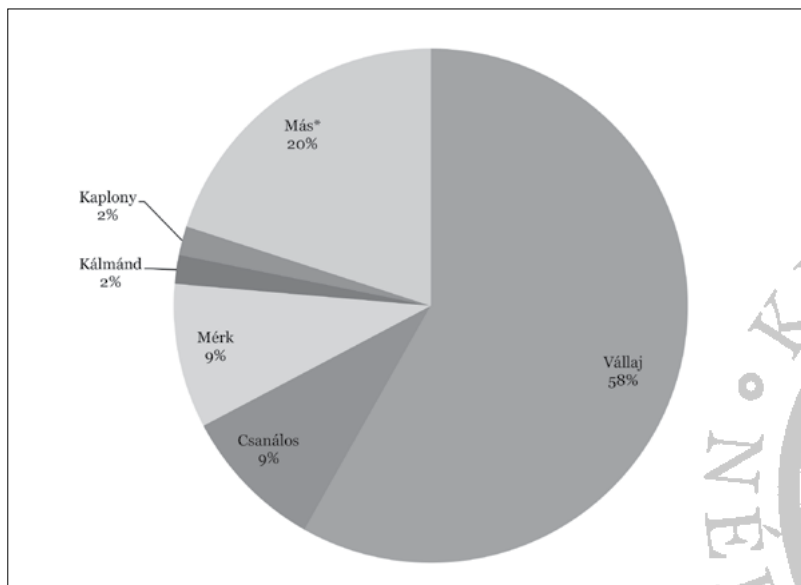
Az 1940-es határmódosítást követő években a rokonsági rendszerek még a hétköznapi szintjén is aktívnak bizonyultak. A rokonságra alapuló mezőgazdasági munkaszervezés a határnélküliségnek mind a négy évében fontos szerepet játszott. A két háború közötti időszakban Vállaj gazdasági fejlődése intenzívebb volt. A mezőgazdaság gépesítése gyorsabb ütemben zajlott le mint Csanáloson, az első

7. ábra. Házasságkötések Csanáloson (1940–1944)

cséplőgépet is Vállajon helyezték előbb üzembe.⁸⁵ A mezőgazdasági tevékenység rokoni alapon való megszervezése ebben is tetten érhető, azt a cséplőgépet használták, amelyik rokoni tulajdonban volt, nem pedig a közelebbit.

Ebben a periódusban az orvosi ellátás, illetőleg Csanáloson ennek hiánya, is a kapcsolatok normalizálódását segítette elő. Orvosi rendelő csak Vállajon volt. Viszsaemlékezéseikben mindkét település lakói pozitív képet őriznek a Vállajon szolgáló zsidó orvosról, akit 1944-ben elhurcoltak.⁸⁶

8. ábra. Házasságkötések Vállajon (1940–1944)

1944-ben újabb katonai adminisztráció, ezúttal szovjet, hatáskörébe került a régió. Az átmeneti időszaknak áldozatai is voltak. Az 1944. évi vállaji halálozási anyakönyvben három olyan bejegyzést is olvashatunk, melyben helyi lakosokat öltek meg a bevonuló hadseregek katonái. 1944. október 26-án Reszler István, 30 éves földművest „ellenséges katonák lőtték agyon, amikor előlük menekült”. 1944. november 1-jén Scheiermann Ferenc, 47 éves ácsmestert „orosz katona lőtte meg, sebe miatt elvérzett”. 1944. december 25-én Willi Antal, 44 éves földművest „egy orosz tiszt az éjfél mise alatt agyonlőtte.”⁸⁷

85 A. F. (1913, férfi, Csanáros)

86 R. E. (1943, nő, Csanáros), S. A. (1938, nő, Vállaj)

87 Szatmári Püspöki és Káptalani Levéltár, Vállaj anyakönyvek

A határ 1944 és 1989 között. Az egymásmellettiesség időszaka

1945 januárjában került sor arra az eseményre, mely mindkét település történetében a legnagyobb hatású társadalmi és személyes traumát eredményezte. A német származású felnőtt lakosság Szovjetunióba történő deportálása⁸⁸ során mindkét település óriási veszteségeket szenvedett.⁸⁹ Az olykor öt-hat évig tartó fogságot sokan nem élték túl. A kényszermunka során átélt megaláztatások, az embertelen körülmények, a túlélésért folytatott harc, a helytállás a lokális történelem legfontosabb elemeivé váltak. A deportálás során az akció végrehajtói figyelmen kívül hagyták az etnikai identitás egyéni preferenciáit, mind a magyar, mind a német érzelműeket elszállították. A deportálás és annak etnikai alapja mindkét település etnikus identitására rányomta bélyegét.

A magyarországi németek kitelepítése, melyre 1946 és 1948 között került sor, a vállalji svábok identitására mért újabb csapás volt, annak ellenére, hogy Vállajt a kitelepítés csupán fenyegetésként érte el. Ebből az időszakból származik vállalji és mérki svábokra vonatkozó „szalonnamagyarok” megnevezés is, mely a kényszeres névváltoztatásra utal. A nevek magyarosításával a kitelepítést akarták megelőzni. A névváltoztatási szándék mögött nem a nemzetállam integrációs elvárásainak való megfelelés állt. Sokkal inkább a rossztól való menekülés. A számukra etnikailag is megterhelő vesztes háború, a készülődőben lévő retorziós események tudása, illetve sejtése az etnikai kötöttségektől, sőt sok esetben annak csak a látszatától való menekülési stratégiát eredményezett. A vállaljiakat a Németországba való erőszakos kitelepítés fenyegette, ami a gazdálkodás orientált közösség számára a létbizonytalansággal, az értékek totális elvesztésével volt egyenlő. A németiséghez tartozás a korábbi kiemelt, privilegizált helyzetből egyszerre hátránnyá változott, amitől mindenképpen igyekeztek megszabadulni. Nemcsak azok, akik kedvezményezettjei vagy haszonélvezői voltak korábban a nemzeti alapú megkülönböztetésnek, hanem azok is akik sem nyelvükben, sem preferenciáikban, hanem csupán nevükben hordozták a német származás emlékét. „A megelőző évtizedek névmagyarosítási kampányai nyomán a közvélemény felfogásában a név etnikai karaktere és a névviselő nemzeti hovatartozása között kialakult szoros kapcsolat miatt tarthatta a német háttérűek nem kis hányada a nyilvános önbemutató „nemzetiesítését” a stigmatizált helyzetből való menekülés egyik lehetséges útjának” (Kozma 2002: 45).

A névváltoztatásra vonatkozó hatósági szabályozás következtében nem akárki választhatott új, magyar nevet, csak azok a személyek, akik nem voltak Volksbund

88 1944. december 16-án a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának 7161. sz. t. számú határozata a német nemzetiségűek összegyűjtéséről rendelkezett. „A Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes németet – a 17–45 év közötti férfiakat és a 18–30 év közötti nőket. [...] A mozgósítás irányítását a Szovjetunió Belügyi Népbiztossága végezze (Berija elvtárs).” A határozat értelmében a németek internálását 1944 decemberében és 1945 januárjában le kellett bonyolítani, s „a munkahelyre érkezésnek” február 15-ig meg kellett történnie (Varga É. 2008: 110–111).

89 A deportálásokról bővebben: Kardos 1999, Bura 2003, Baumgartner 2012, Szilágyi 2016.

M. KIR. BELÜGYMINISZTER.

554.246/... 1942 szám.

II.a.

Tempfli Pál

Gsanálos ~~születen~~ 1923 évben született r.kat. vallású
községben
gazd. szakisk.tanuló, nagykállói

lakos kérésére családi nevét

" T A T Á R "

névre változtatom át.

Erről a folyamodót annak közlésével értesitem, hogy a névváltoztatás
anyakönyvi feljegyzése felől egyidejűleg intézkedtem.

Budapest, 1942. évi november hó 20. n.

 A miniszter rendeletéből:
Aysen-Benyac
miniszteri tanácsos

Tempfli Pál

gazd. szakisk.tanuló, Nagykálló.

M. kir. állami nyomda, Budapest, 1940. — 3329.

6. kép. Névváltoztatási igazolás

tagok, és semmilyen párttevékenységet nem folytattak. A szabályozások azonban változtak, egyre szigorúbbak lettek. Mindez abban nyilvánult meg, hogy egyre több előéleti igazolást kértek a névváltoztatást kérelmezőktől, valamint egyre több politikai szervezet és intézmény formált jogot arra, hogy az érintettek előéletét véleményezze (Kozma 2002: 51).

Egy 1945. június 13-án kibocsátott belügyminisztériumi rendelet jelzi a magyar hatóságok hozzáállását a névváltoztatásokhoz:

Az ország idegen nevű lakosai családi nevük megváltoztatása iránt egyre növekvő mértékben terjesztik elő hozzám kérelmeiket. Ez az idegen hangzású családi nevek megváltoztatására irányuló s egyre fokozódó törekvés azonban igen gyakran nem a magyarságba való teljes beolvadás végső következményeként jelentkezik, hanem – különösen a sváb telepítésű községekből folyamodók – legtöbbször a névváltoztatás útján csupán elkerülni óhajtják a múltban éppen a magyar nép ellen irányult s az idegen nevükhöz fűződő cselekményeiknek esetleges megtorló következményeit.

Ezért a névváltoztatás engedélyezése előtt a folyamodó politikai megbízhatóságának megnyugtató módon való igazolására különös súlyt helyezek, s minden egyes folyamodó megbízhatóságának elbírálását egyénenként kívánom biztosítani.

A dolog természetéből folyik, hogy sváb telepítésű községekből eredő névváltoztatási kérelmek elbírálásánál a folyamodó politikai megbízhatóságának sem a községi előjáróság által kiállított erkölcsi bizonyítvánnyal, sem pedig valamely, a községben működő demokratikus politikai párt, vagy éppen a Nemzeti Bizottság útján való igazolását nem tarthatom minden esetben kielégítőnek, mert ily módon alkalom nyílhatnék arra, hogy politikailag megbízhatatlan kétes elemek esetleg egymást igazolják.

Ennélfogva úgy határoztam, hogy a sváb telepítésű községekből folyamodók politikai megbízhatóságának elbírálását a törvényhatóság első tisztviselőire bízom, mert nagyobb helyi ismereteinél fogva leginkább a vármegye alispánjának van módja megfelelő tájékozódás útján a folyamodó politikai magatartását megnyugtató módon elbírálni. Elrendelem tehát, hogy a névváltoztatási kérelmeket a sváb telepítésű községekből a jövőben a községi előjáróságok a vármegye alispánjához terjesszék fel; Alispán úr pedig azokat megfelelő tájékozódás után a folyamodók politikai megbízhatóságára vonatkozó egyénenkénti véleményes jelentésének kíséretében és személyes felelőssége mellett hozzám terjessze fel.

Elvárom, hogy Alispán úr véleményei megadásánál szigorúan alkalmazkodjék ahhoz az elvhez, hogy az itt említett néprétegből csak azok kaphassanak magyar nevet, akik a múltban is kifejezett tanújelét adták a magyar nép és haza iránt való hűségüknek és baloldali politikai meggyőződésüknek. Azok részére, akik a múltban célszerűségi okokból talán nem is kifejezetten, de lényegében mégis a német jellegű irányzatokhoz, ha csak támogatólag is sodródtak, névváltoztatást nem engedélyezek.

Egyben közlöm Alispán úrral, hogy a nem sváb jellegű, hanem magyar vagy más nemzetiségű községekből folyamodók ... politikai megbízhatóságának igazolása általában a községi eljáróságok útján, azok személyes felelőssége mellett történhetik. ... Mindezek kérvényeit politikai megbízhatóságuk igazolása után továbbra is hozzám közvetlenül lehet felterjeszteni.

Budapest, 1945. évi június hó 11-én.

A miniszter helyett: Kis Roland államtitkár, s. k.⁹⁰

Vállaj lakosságának kitelepítésére végül nem került sor.

A deportálásban sorsközösséget vállaló csanálosi és vállalji – és kaplonyi, fényi, mezőpetri, mérki, szaniszlói stb. – lakosok számára az ott letöltött évek jelentették az utolsó, rokonsági rendszeren túlmutató együvé tartozás élményt. A rendszerváltást követően a sváb-német mozgalmak megindulása többek közt éppen a deportált találkozókhöz kapcsolódik.

A kommunista hatalom megszilárdulása • A szocialista korszakban megszűntek a román kormány németesítési törekvései, de a német nemzeti mozgalom is erejét veszítette. A második világháborút követő, német származáshoz⁹¹ köthető meghurcoltatások nagyon erős negatív élményekkel töltötték fel a német identitástudatot, aminek következtében – a különböző nemzeti mozgalmak és állami érdekek megszűntével – a szatmári svábok, immár saját sorsuk irányítóiként, a magyarsághoz való közeledést választották. Az iskolai oktatás nyelve a magyar lett mindkét településen.

A romániai németek civil, illetve formális kisebbségjogi helyzetének helyreállítása során 1949/50-ben kaptak újra kollektív képviselőt választójogot, anyanyelvi oktatást, sajtót (Haidu 1999, Pozsony 2009: 54). Ez azonban már alig volt hatással az általam vizsgált közösségekre. Sokkal inkább érintette őket az új hatalmi struktúra által hozott intézkedések, az önálló iparúzés beszüntetése illetőleg a szinte mindre kiterjedő államosítás.

A háború után román adminisztráció visszaállítását követően a határellenőrzés fokozatosan megerősödött, majd az 1947-es párizsi békeszerződéseket követően véglegessé vált.

A határok meghúzása mindkét oldal számára veszteségekkel járt, a város nélkül maradó területek a központ hiánya, míg a hinterlandjuktól elszakított városok az ellátó területek hiányában fejlődtek vissza (Győri 2006: 283). A szerző kizárólagosan gazdasági szempontokat tartott szem előtt e megállapítás során. Vállajon valóban gyors és erőteljes visszafejlődés következett be. Nem állíthatjuk azonban, hogy ennek kizá-

⁹⁰ Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, Alispáni iratok, 4188/1945. Közli: Kozma 2002: 52.

⁹¹ Szándékosan nem használom az identitás fogalmát a származás helyett, mert a deportálás, illetve a kitelepítés fenyegetése nem csak azokat a svábokat érintette, akik tagjai voltak a gaüamt-nak vagy a Volksbund-nak, esetleg más formában kinyilvánították németiségüket, hanem azokat is, akik magyar érzelműek voltak és nem álltak kapcsolatban az említett szervezetekkel és esetleg nem SS alakulatokban, hanem a honvédségben szolgáltak.

rólágos oka a határ megjelenése lett volna (Kovács T. 1991). A magyarországi német származású lakosságnak, köztük a vállalji és mérki sváboknak is, egy másik kényszerítő erővel is szembe kellett néznie, a kitelepítéssel, melynek megelőzésére a két település lakossága több szinten is kísérleteket tett, egyrésztől tömegesen magyarosították neveiket, másrésztől kérvényeket intéztek valamennyi érintett szervhez. Ezzel szemben Csanáloson perifériára – földrajzi értelemben – és egy új államszervezetbe való kerülésének ellenére sem következett be a vállaljihoz hasonló regresszió.

A határszéli gazdasági és személyi forgalom a háborút követően meglepően gyorsan újraindult, majd nagyon rövid időn belül meg is szűnt. Az első világháború után kialakult gyakorlattal szemben, 1945 után sokkal élesebben vált el egymástól a kettős birtokos és az alkalmi útilapra épülő forgalom. Mivel az úti okmányok kibocsátása kizárólag a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hatáskörébe tartozott és a járasi kapitányságok végezték. A határ legális átlépésére szinte kizárólagosan csak a kishatárforgalom adott lehetőséget, amelynek megindulása helyi megegyezések eredménye volt (Bencsik–Nagy 2005: 31). A helyi szintű okmánykibocsátás, mely elsősorban a határ túlsó felére került földterületek megmunkálásának megvalósíthatóságát szolgálta volna, visszaélésekre adott lehetőséget, melyet a hatalom képviselői ki is használtak. A kettős birtokosi igazolvány tulajdonlása nem volt elégséges a határátlépéshez. Az átlépésre feljogosító igazolvány

Eddig az időszakig a határ és a határátkelő története szorosan összefonódott. A határátkelő⁹² az a pont, ahol a hatalom ereje koncentrálnak és megnyilatkozik, az útlevelek ellenőrzésében, a határátkelőt jogtalanul használók kiszűrésében. A háborút követően a határátkelőt hamarosan megszüntették. Legális forgalom közöttük csak egy-egy, határátkelővel bíró település – többnyire Börvely–Ágerdómajor (vasúti átkelő), Érmihályfalva–Nyírábrány és Pete–Csengersima⁹³ – közbeiktatásával történhetett, ráadásul csaknem tíz évvel az elidegenített határtípus felállítást követően, 1956-tól. A határrégiókban lakók ugyanis csak ekkortól kaphattak útlevelet – Romániában. A kommunista korszakban az enyhítések – 1960-as évek vége, 1970-es évek eleje – és szigorítások – az 1970-es évek második felétől az 1980-as évek végéig – hatással voltak ugyan a két település közti forgalomra, azonban a határzárást követően beindult szegregációs folyamatokat nem változtatták meg döntően. A két település fokozatosan eltávolodott egymástól.

Amennyiben a korszakra érvényes határhasználatot grafikonon próbálnánk ábrázolni, egyfajta szinuszgörbét kapnánk, melynek csúcserkéi (a határ ezekben in-

92 A határátkelők kiemelt és különleges pontjai egy politikai határnak. Rajtuk keresztül koncentrálnak egy adott helyszínre a határ két oldalának területi relációi (Tóth–Trócsányi–Elekes 2002: 321).

93 1946-ban ezek közül csak az Érmihályfalva–Nyírábrány átkelő volt országos érdekű, az 1950-es években nem volt határátkelő Magyarország és Románia között ezen a határszakaszon. Az 1960-as években nyílt meg újra az előbb említett átkelő, majd az 1970-es években előbb a Börvely–Ágerdómajor, majd a Pete–Csengersima átkelő, előbbi a kishatárforgalomnak („kisútlevéllal”), utóbbi az országos szintű nemzetközi forgalomnak („nagyútlevéllal”) (Bencsik–Nagy 2005: 222–227).

tenzíven használt aktivitástér⁹⁴) a front elvonulását követő 3 év illetőleg a nyolcvanas évek utolsó esztendői. A minimum értéket a két „csúcserőszak” közötti időszak jelenti. Ebben a periódusban az aktivitástérként értelmezett határ (áthaladó) használatának intenzitása közelít a nullához. A háborút követő években – egészen 1947-ig – a visszaállított határ, ha korlátozottan is, de átjárható maradt. Vállaj és Csanáros lakossága is 1947-et nevezi meg, mint a kizáró határ megjelenési dátumát.⁹⁵ 1947-ig a határ merevségét a visszaemlékezések feketézéstörténetei oldják. A csempészetben az egyéni vállalkozókon kívül a hatóságok is részt vettek, a határrendészeti autókat felhasználva hordták a sót Magyarországra, egész pontosan Vállajra, fordított irányban a legfontosabb csempészáru a vágóállat volt, egész csordákat tereltek át a határon a határőrizeti szervek közreműködésével.⁹⁶ A csempészetben kívül létezett egy másfajta, de ugyancsak illegális határhasználati gyakorlat is, mely a határőrökkel kialakított személyes kapcsolatokat, illetőleg a terepismeretet igyekezett kihasználni, és sok esetben a csempészet mellékeseményeként jelent meg. Sokan vállalták az elfogatás kockázatát annak érdekében, hogy a határ túloldalán élő rokonaikat felkeressék. Erre vonatkozó adatokat kizárólag Vállajon sikerült gyűjteni.

– *Igen. Ha valami különleges vót akkor aszongya most megyek a szőlőbe, gyerekek oda, hát ugyi nem olyan messzi vót. Oszt mondom jöttek, szegény a kapát a válláról vette, úgy jöttek, de magában nem mert már jönni sose, csak olyannal, akinek vót itt valami ismerőse. Oszt akkor csak kapáltak kapáltak, oszt ha ismertek egy kiskatonát, amelyik szógálatba vót, úgy mint itt is megjätsszák, hát mert meg lehet játszani ugye, akkor átsuhantak. De csak pontos időre, de jaj, vót hogy csak bejött egy tíz percre és akkor már rohant is vissza.*

– *Átjött?!*

– *Átjött a szőlőnél, beszélgettek oszt visszament. Ilyen is vót vagy három eset. Aztán egyszer mondta, hogy most láttuk utoljára egymást. Oszt akkor egyszer csak írtak, hogy nagyon beteg és nagyon vár. De mire elkészült az útlevel, meg minden, ugye akkor nem úgy ment mint most. Most hamar megcsinálják. Akkor bekerült egy hónapba meg két hónapba míg megadták. S akkorára már meg is halt. Már a temetésen sem vótunk. Nem.*

– *És más is csinálta ezt, hogy átjött és visszament?*

– *Igen, igen. Akkor annyira túl szigorú még nem vót.*

– *De mikor volt ez?*

– *Hát ez a háború után vót nemsokára.*

(H. J.-né Cs. A., 1938, Vállaj)

94 Az aktivitásterek Keményfi Róbert meghatározásában a térbeli mozgás és tevékenységek szinterei. Az aktivitásterek vizsgálatában a különböző térelemekben – mely esetünkben a határzóna – zajló mozgások és ezek intenzitásának megfigyelését tartja fontosnak (Keményfi 2004: 153–154).

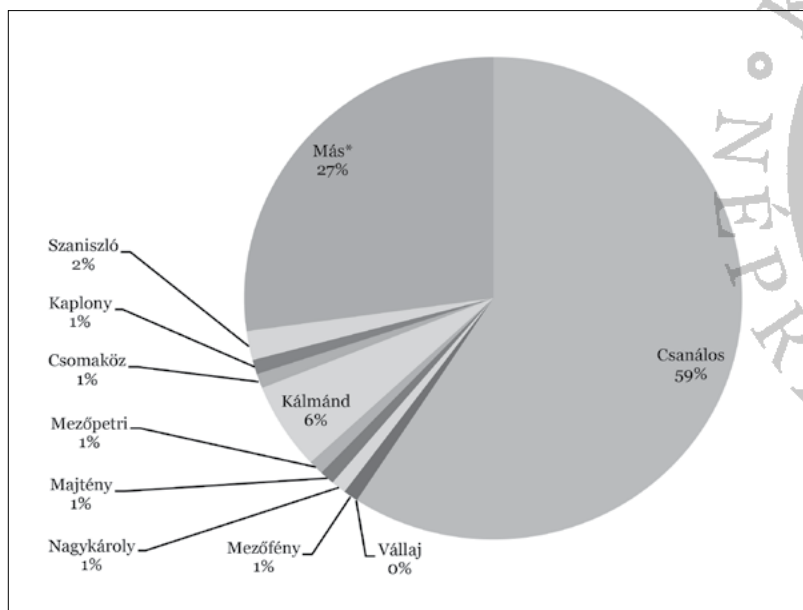
95 Az emlékezet meggyőző egyöntettségét némileg enyhíti egy Mezőgazdasági munkálatok végzésére jogosító határátlépési igazolvány melyet 1948. április 14-én állítottak ki, és amelyen az utolsó bejegyzés 1948. november 13-án történt. Minthogy nem elsődleges célom a „történelmi hitelesség” keresése, ezért a továbbiakban is elfogadom az adatközlők által megadott 1947-es évet, mint cezúrát.

96 E. É., 1936, nő, Csanáros

Az 1947-et követő évtizedek eredményezték a legnagyobb mértékű eltávolodást. A határhasználat a saját oldal használatára, megművelésére szorult. Az elvileg baráti országok között olyan zár létesült, mely összehasonlíthatatlanul erősebbnek bizonyult a két világháború közöttinél, és melyre nem volt példa a két ország közötti kapcsolatok addigi történetében. Kapcsolattartásra a levélváltások⁹⁷ és határsáv mentén fekvő területek megmunkálása során létrejövő találkozások adtak alkalmat. A kommunikációs csatornák leszűkítése, kontrollja és cenzúrája⁹⁸ csak néhány azokból az eszközökből, amellyel a (román) hatalom befolyásolta a határ mentén élők – jobban a csanálোসiak, kevésbé a vállajiak – mindennapjait.

Házasságkötések 1945 és 1950 között Csanáloson • Vállaj és Csanálos lakossága is 1947-et nevezte meg, mint a kizáró határ megjelenési dátumát.⁹⁹ Ezért arra gondoltam, érdemes lehet megvizsgálni a második világháborút közvetlenül követő évek anyagát is. Bár a határ, ha nehézkesen is, de átjárható volt, ennek ellenére egyetlen házasságot sem kötöttek.

Ezt a periódust csak Csanálos esetében vizsgáltam, egyfajta kontrollként. Az 1945–1950 közötti időszakban a két világháború között tapasztalt, mikrorégióon túl-

9. ábra. Házasságkötések Csanáloson (1945–1950)

97 A terepmunka során kiemelt célom volt legkevesebb egy családi levelezés dokumentálása, majd feldolgozása. Nem csupán levélgyűjteményt nem sikerült találnom, de még levelezőlapokat vagy üdvözlőlapokat sem.

98 A levelezések cenzúráját mind Vállajon, mind Csanáloson megerősítették.

99 Az emlékezet meggyőző egyöntetűségét némileg enyhíti egy Csanáloson lefényképezett Mezőgazdasági munkálatok végzésére jogosító határátlépési igazolvány, melyet 1948. április 14-én állítottak ki, és amelybe az utolsó bejegyzés 1948. november 13-án történt.

mutató házassági kapcsolatkeresés tendenciája folytatódott, annyi eltéréssel, hogy a közös származás iránti ragaszkodás veszített kényszerítő erejéből. Vállaj pedig teljesen kikerült a csanálói fiatalok látómezőjéből.

Az anyakönyvek vizsgálata számos előfeltevésemre adott konkrét adatokkal alátámasztott választ. Ez a válasz bizonyos esetekben megerősítette, máskor cáfolta a terepmunka során kialakult előzetes elgondolásaimat. Bebizonyosodott, hogy a határ megjelenését megelőző időszakban a csanálói házasulandóknak a falu határán túlmutató párválasztó preferenciái Vállaj irányába mutattak. Az viszont, hogy ennek fordítottja is érvényes volt részben megcáfolódott. Kétségtelen azonban, hogy mindkét település házasulandóinak preferenciái elsődlegesen a falu határain belülre koncentráltak, Vállaj esetében ez fokozottabban érvényesült. A házasságkötési preferenciák mentén szerveződő települési kapcsolatháló körülhatárolása és földrajzi letérképezése fontos segítséget nyújt a két falu kapcsolatának történeti vizsgálatában.

A kutatás során készített interjúkból az is nyomon követhető, hogy hogyan differenciálódott a csanálói és vállaji (határ)diskurzusok rendje, mely végső soron a két település elidegenülését jelzi. Az első világháborút megelőzően a két települést az affinális kapcsolatok, s az ebből fakadó különböző fokú rokoni szálak, az azonos gazdasági érdekek szorosan egymáshoz fűzték. Vállaj házasságkötési hálóját a mai Románia területére eső sváb települések – Mérk kivételével – alkották, Fény, Csanáros, Csomaköz, Kálmánd. Ez a háló csak ritkább esetben tárgult ki a távolabb eső Nagymajtényra, Mezőpetrre. A határ meghúzásával a falunak nem volt választása, fokozatosan ki kellett terjesztenie rokonsági rendszerét a nem svábokra is. Ezzel szemben Csanáros tovább tudta működtetni a határ meghúzása előtti párválasztási gyakorlatát, hiszen „csak” Vállaj és Mérk esett ki a rendszerből.

A házasságkötések preferenciavizsgálata feltárta, hogy a szatmári svábok nagyon is összetartozó csoportként működtek az elemzett periódusban, sokszor a politika szülte kényszerhelyzetek ellenére is.

Határéletmód a kommunista rendszerekben • A kollektivizálás előtt a csanálói határsávban földet birtokló lakosokat, azt követően a tsz vezetőségét kötelezték arra, hogy kizárólag alacsony növésű növényeket termesszenek. A határsáv tisztán tartása, folyamatos szántása és boronálása, illetve a homokkal beszórt sáv karbantartása is az itteni gazdák/tsz feladata volt. Polgári személyek nem tartózkodhattak csak bizonyos óráig a határsávban – azt sötétedés előtt el kellett hagyni –, ez mindkét oldalon érvényben volt, ám míg Vállajon ennek megszegőit a határőrök csupán felszólították a távozásra, addig Csanároson azonnal bekísérték őket az őrre, s onnan csak néhány óra elteltével, vagy csak másnap távozhattak.

– Nyóc óra után már senki nem tartózkodhatott a határ mentén. Volt egy bácsi osztán beteges volt, kapáltak ott a határ mentén, oszt már alig bírt kapálni, akkor mondja a feleségének: Menjünk már haza, én olyan fáradt vagyok. Aszongya, most jó kapálni, most nincs meleg. Ugyi este. Egyszer csak oda-

megy a két katona és akkor mondja, hogy: Bácsi, nem tetszenek tudni, hogy már nem lehet itt tartózkodni a határ mentén? És aszongya hogy hát miért? Hát mer már nyolc óra elmúlt. Tessék összepakolni és hazamenni. Ez a szegény bácsi örömeben megfogta ezt a kiskatonát, megpuszilta: Hát maga egy angyal, mér nem jött már előbb?!

– És akkor ezt betartották?

– *Be, be, nem tartózkodhatott tovább, meg is büntették, vagy bekísérték. Mindenki igyekezett azon, hogy nyolc óránál tovább ne legyen dolog a határban.*

(I. (B.) J.-né E. A. 1938, Vállaj)

A csanálosiak meg sem közelíthették a határt a személyi igazolvány felmutatása nélkül. A személyi igazolvány hiányából fakadó konfliktusok a visszaemlékezések egyik gyakori motívuma. A határ mélysége ilyenkor egészen a falu belső teréig húzódott. A határsávban csak előzetes egyeztetést követően lehetett munkát végezni. Az engedélyt igazoló „tiket”-et¹⁰⁰ a határőrség állította ki. A svábok értékrendjében a munkához való viszony különleges pozíciót foglal el, így munkavégzés kereteinek korlátozása tovább erősítette a kiszolgáltatottság érzést.

– *Az is vót egy időbe... – Te tudod inkább hogy hány kilométer körzetbe ha mentél, akkor ott a Pesíznél mindég adtak egy ilyen kis tikeket, ha abba az ódalba ment dolgozni. Akkor reggel ki kellett ot venni a kaszárnyánál...*

– [férj:] Ötszáz méterre.

– *...este le kellett adni. Mindenkinek a neve rajta szerepelt.*

– [férj:] Ötszáz méterre a határtól, ha ment a saját földjére dolgozni az ember, el kellett menni reggel oda, és ott adtak egy tikeket. Rajta vót a név, a bulletin-szám, és a katona akkor igazolt, hogy mik ide tartozunk, hogy mi esanálosiak vagyunk, és itt dolgozunk a földön. Este le kellett adni. Ha ötszáz méterre vótunk a határtól, akkor mindég tikeért kellett menni.

– És akit megfogtak ilyen nélkül?

– *Hát nem igazán mert valaki abban az időben.*

– *Hát ha megfogták akkor behozták a pikétre, eltöltöttek ott egy..., vagy ki se engedtek az éjjel, oszt ott maradt akkor, másnap hazaengedtek.*

– Este lehetett ott maradni?

– *Nem, nem, nem, nem lehetett. A katona behozott, este vissza kellett szolgáltatni azt a kis tikeket a kaszárnyába. Ha ugyanoda ment másnap ugyanúgy ki kellett venni.*

(T. O. és T. O.-né R. E. 1943, Csanálos)

A román állam hatalmát képviselő román határőrséggel a csanálosiak alárendeltségi viszonyban voltak, ugyanakkor többen mégiscsak igyekeztek jó vagy legalábbis nem ellenséges egyéni kapcsolatokat kialakítani. Ezeket a kapcsolatokat keresztül

100 A román tichet (itt igazolás értelemben) szóból.

próbálták meg kiskapukat nyitni a mindennapi térhasználatra vonatkozó szigorú korlátozásokon. A kommunista hatalom megszilárdulását követően számos erdélyi magyar is szolgált a csanálói határőrségnél, s az ő személyükhöz szinte minden esetben pozitív emlékek társulnak. A román kiskatonákkal kialakított kapcsolatokat, azok „megvesztegetését”, biztonsági óvintézkedésként alkalmazták sokan. Sok esetben ezeknek köszönhetően sikerült elkerülni a komolyabb büntetéseket. Az alábbi narratívum egy ilyen történetet mesél el:

– *Otthon felejtettem, van buletin, de otthon maradt. Na jó van. Na és ezek ide tartoztak a Csanálói erdőnek, csak itt jártak mindig fel az erdő mellett.*

– *Ott is volt egy kaszárnya. Csanálison is meg Csanáros erdőn is?*

– *Igen, mindenütt, ahol laktak. Mert ott is voltak magyarok. Hát a méreg egyen meg, gondoltam ez éngemet megbosszant itt máma. Siettem, úgy vergődtem ottan, hogy hamar lecsapjam, de hát alig csináltam valamit már jött vissza. Ment vissza az erdőre mert ő oda tartozott. És akkor aszongya: „Itt vagy?”. Mondom: itt.*

– *Ezt románul mondta?*

– *Románul. És ment. Na gondoltam ez most hoz egy csurét, mert minden kitelik belőlük, mert azok nagyon rondák vótak ott hátul. Közben ez a fiú, akinek az apám többször adott így bort, ez meg jött az erdő felül, itt a Pánibáld, ami itt van az úton, és látta, hogy ott vagyok a szőlőbe, és jött arra. De akkor már ez is jött hetedmagával az erdőről. Mert abba törtek a fejüket, hogy engem hátravisznek az erdősi plotonra. Mert hát, hogy nincs buletin. Jaj, olyan rondák vótak. Annyit szidtuk őket. Aszongya: „Maga mit csinál itt? – egyszer csak megszólalt.” Hát mondom: látja, hogy le kell nyesni ezt a vacak szőlőt. „Ajaj, oszt – aszongya – egyedül van?” Mondom egyedül. Na, odament oszt ott vitatott velük. „Hallgassatok, legyen eszetek, hozok este bort, jöjjetek be, oszt hozok este bort, oszt igyatok. Mit akartok evvel a lánnyal?” Így nem vittek el. Úgyhogy mi is csak jól jártunk vele. Na még adtunk is neki akkor bort.*

(L. M., 1923, nő, Csanáros)

A település – társadalomföldrajzi kategóriaként – olyan térbeli képződmény, amely egy adott időpontban (időszakban) különböző mértékben aktív és passzív terek rendszeréből áll. Ezek a terek alapvetően a lakosság tevékenysége révén kapják funkcionális tartalmukat, miközben a lakosság valamilyen irányú és intenzitású térbeli mozgást végez, térpályákat alakít ki a településen belül és a települések közt. A településen belül zajló gazdasági, társadalmi (individuális) folyamatok zöme térfolyamatként is szemlélhető (Mészáros R. 1994: 5). A határhasználat – mint térfolyamat – korlátozása egyike azon határmotívumoknak, melyekben szimmetriát láthatunk, bár a csanálói határsáv, az adatközlők szerint, mindig is „erősebben” őrzött volt, mint a vállalji.

Gráfik Imre funkcionális helyváltoztatásként értelmezett térhasználati modelljét követve a határ mellett fekvő szőlőskert is, noha a perifériális mozgásövezet része volt eredetileg, centrális pozícióba került (Gráfik 1995). Látogatottságának nagyság-

rendje, a benne összpontosuló többirányú kommunikációs csatornák tükrözik a falu térszerkezetében elfoglalt helyének fontosságát. Nem véletlen, hogy az idegenekkel való találkozások legnagyobb hányada is ebben a térben zajlott. Ennek a térrésznek az intenzív használata valamennyi időszakban visszaköszön.

A politikai határvonal jelenléte valóban tudomásul vehető, sőt meg is szokható azonban a határt őrző, idegen, katonákkal való mindennapos találkozások a tér beszűkülésének érzetéhez vezettek. A nyolcvanas évek utolsó éveiben, a szökési hullám megindulásával egy időben fokozódott a Csanálosra vetülő hatalmi kontroll. A határtérség tiltott területté vált, s idővel az eredetileg felülről jövő tiltás integrálódott a falu szocializációs gyakorlatának rendszerébe. A gyerekeket, fiatalokat a szülők, rokonok tanították meg a határ közeli területekre előírt viselkedési normákról és szabályokról. A határhoz közel eső területeken kiskorúak, szülői vagy felnőtt felügyelet mellett nem tartózkodhattak.

A mi-ők viszonyban a román kiskatonáktól elszenvedett inzultusok, illetőleg a velük kialakított személyes kapcsolatoknak a lokális társadalmi rendszerbe való beillesztésére tett többnyire sikertelen kísérletek folyamatosan fennálló másságérzetet generáltak. A román hatósági kényszertől elvileg független vállaljak is személyes kapcsolatba kerültek olykor a román határrendészettel, a találkozások szinte kivétel nélkül negatív tapasztalatokat eredményeztek a tárgyalt periódusban. A határon véletlenül áttévedt vállalji lakosok meghurcolása, megalázása szerepel az első helyen, de akad példa a román katonák (határon)túlkapásaira is:

– Mert én meg jártam az erdőgazdaságra dőgozni, akkor még nem is vót szabad szólni se. Mert akkor a magyarok is jártak. Mert egészen ott dőgoztunk a határ mellett. De olyan tökéletlenek vótak, hogy vót is akit átrántottak. Romániából hívták át a katonák, hogy gyere kisasszony, hai! És akkor megfogták, átrántották és vitték be az izére. Ilyen is vót.

(H. J.-né Cs. A., 1938, Vállaj)

A levéltári kutatás során nem találtam a csanáros–vállaji határszakaszon történt incidensekről adatot, noha a határ Szatmár megyei szakaszán a tűzváltások sem voltak ritkák a román és a magyar határőrök között, főként a vizsgált periódus első szakaszában. A tanulmányozott anyagban¹⁰¹ főként a határsértésekről készített jegyzőkönyvek olvashatók.

A szökésmotívum története

A határ létének egyik lényegi jegye, hogy érvényre tudja juttatni magát vagy sem. Így jön létre vele kapcsolatban a másik legfontosabb dolog: létével azonnal egy lehetséges értékrendbe utalja azokat, akik tiszteletben tartják, akik indokoltan átléphetik, s akik meg szokták sérteni, egyszerűen semmibe veszik stb. Az árnyalatok

101 MOL XIX–J–1–k 231 tétel, 00679/1952.

skalája a végtelenségig finomítható – írja Lászlóffy Aladár (Lászlóffy 1998: 3–6). A vizsgált határszakazon át két korridor vezetett át, az egyik a nyilvános, hatalmilag ellenőrzött legális térben – a határátkelő –, a másik az ugyancsak kontrollált illegalitásban, a szőlőskerten keresztül. Azonos időben csak nagyon ritkán voltak használatban, vagy egyik, vagy másik dominált. A szökés a határ létének egyik lényegi aspektusát kérdőjelezi meg, azt hogy érvényre tudja juttatni magát vagy sem. Így jön létre vele kapcsolatban a másik legfontosabb dolog: azonnal egy lehetséges értékrendbe utalja azokat, akik tiszteletben tartják, akik indokoltan átléphetik, s akik meg szokták sérteni, egyszerűen semmibe veszik (Lászlóffy 1998). Másrészt viszont megmutatja a lokális értékrendszer, valamint a hatalmi szabályrendszer között feszülő ellentétet. Az államhatár megsértése a helyi értékrendben nem volt egyértelműen negatív kategória.

A települések tereinek használói azonban nem csak az ott lakók köréből kerülnek ki. Ezért különbséget kell tennünk az autochton és idegen térhasználatban. A térhasználatnak különböző szintjeit képviselik így külön is kell vizsgálni őket. A különbséget a használat gyakorisága, ugyanakkor fontossága is meghatározza. A mindennapi használatban – a helyiek részéről – hétköznapi térrészként jelenik meg. A különböző határesemények során azonban megteremtődnek a parkeri értelemben vett földrajzi határhelyzetek és szimbolikus vagy megkülönböztető tartalommal telítődnek, egyedivé válnak (Thomassen 1996: 45). A határsáv természetes és mestersegi képződményei, az árkok, az erdős részek, a megfigyelő tornyok és sorompók, mellett a határ őrizetét ellátó személyek is részei ennek a határhelyzetnek.

Maguk a szökések, mint események, három periódus köré tömörülnek: az 1930-as évek vége, a második világháborút követő első két év, valamint a nyolcvanas évek vége. Első esetben a román hadseregbe való besorozás elől menekültek, kizárólag csak férfiak. A másodikban, a világháborút követően immár végelegesedő határok lezárása előtti nagyobb népességmozgások játszódtak le. A harmadikban a ceaușes-

8. kép. A szökések egyik helyszíne, a szőlős

cu-i diktatúrát tovább elviselni nem bírók próbálták meg, hol sikerrel, hol sikertelenül a szökést. Míg első két esetben a célterület Magyarország volt, ha nem is minden esetben Vállaj, addig ez utóbbinál Magyarország már csak a németországi végcél előtti tranzitállomás volt. Ezt nyugodtan értelmezhetjük úgy is, hogy a második világháborút követő kommunista korszak utolsó évtizedeiben a csanálósikban erősödött a német etnikai azonosságtudat, legalábbis ami a migrációs stratégiájukat illeti. Ezzel szemben Vállajon egyetlen olyan személyről tudnak, aki Németországba költözött, azonban mindenki tudni vélte, hogy ebben semmilyen szerepet nem játszott a sváb származástudat.

Azok a szökéstörténetek melyek a második világháborút közvetlenül megelőző és követő időszakokra vonatkoznak vannak kisebb számban. Ennek két főbb magyarázata van, egyrésztől kizárólag helybeliekről szólnak, másrésztől kevesebben vannak azok, akik még emlékezhetnek az említett periódusra. Az idősebbek, miként A. F. is, ráadásul azokra az eseményekre emlékeznek vissza szívesebben, melyek fiatalkorukban játszódtak, és a tudásuk is ezekről a pontosabb. Bár a nyolcvanas évek szökési és más határátlépési momentumairól is vannak ismereteik, ám ezeknek nem jut akkora szerep történeteikben. A. F. például ekkor már hetven év fölött volt, s noha továbbra is aktív életet élt, kilépett abból a társadalmi közezből, melyet közvetlenül érintettek a kommunista korszak utolsó éveinek szökései. Ugyanakkor szűkebb családi környezetéből senki nem kísérelt meg szökést a nyolcvanas években, így elsődleges forrásból nem értesült a kísérlettel járó következményekről.

A két szökéstörténet csoport nem csak számában, hanem tartalmában és stílusában is eltér. Míg előbbiek – néhány kivételtől eltekintve – csattanós sikertörténetek, addig utóbbiakból teljességgel hiányzik az előbbiekben jelen lévő humor. A nyolcvanas éveket megidéző szökéstörténetek hangulatát beárnyékolja a sikertelen kísérleteket követő kínzások és bántalmazások emléke.

Szökéstörténetek • A szökésmotívumot tartalmazó történetek egy speciális csoportját olyan narratívumok alkotják, melyek a szökésben segítséget nyújtó csanálósik üzletszerű vagy önkéntes tevékenységét érinti. A jelenség, mely a történetek mögött áll, nem csanálósik sajátosság, a magyar-román, sőt a román-jugoszláv határ teljes hosszában zajlott az 1980-as évek második felében (Brîndușa 2011). Mint Armanca Brîndușa írja, a Román Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyvének ide vágó passzusa szerint, a határon való illegális átkelést, illetőleg az erre tett kísérletet is hatóság elleni bűncselekménynek tekintették és hat hónaptól három évig terjedő szabadságvesztéssel büntették (Brîndușa 2011: 32). A börtönbüntetés a határsértők elleni hivatalos eljárás eredménye volt. Létezett azonban egy nem hivatalos szankcionálási gyakorlat, az elfogott határsértők bántalmazása.

A határőr kaszárnya mint az állami erőszak helye – kínzástörténetek • Csanálósik ezekre gyakran a faluban található kaszárnyában került sor, máskor a nagykarolyi parancsnokságon. A „veréseket” a határőrség tagjai követték el, a szolgálatban lévő tisztek utasítására, a kaszárnya területén. Hogy ez nem lehetett a hi-

vatalos eljárás része, azok a csanálói lakókkal készített interjúk sejtetik, amelyekben az itt szolgáló román tisztekkel kapcsolatos vélemények, tapasztalások jelennek meg. Többen is említik,¹⁰² hogy az elfogott határsértőkkel való bánásmód a szolgálatban lévő tiszt személyétől függött. Persze meglehet, hogy a „rendes” és a „kegyetlen” tisztek megkülönböztetése csupán arra szolgált, hogy a hatalom képviselői, valamint ezek hozzátartozói és a kiszolgáltatott lakosok alkalmi találkozásainak kialakulhaszon egy forgatókönyve, melyhez mindkét fél tarthatja magát. A nyolcvanas évek második felében a csanálói kaszárnya mindenkori tisztjeinek állandó lakhelye ugyanis a laktanyához közel bár, de fa aluban volt. Annak, hogy a tisztek a civil létben a helyeikkel közös életterbe kényszerültek, az lett a következménye, hogy a lokális társadalom, a családjukon keresztül, nyomást tudott gyakorolni rájuk. Több visszaemlékezés is említi, hogy a tisztfeleségek férjeik távollétében megtorlástól rettegtek. Ez egyrészt felveti a férjeik által elkövetett bűnök beismerését, másrészt arról is árulkodik, hogy túlmenően azon, hogy ellenséges módon viszonyultak a számukra idegen befogadó közösséghez, feltételezték róla, hogy a személyükön keresztül aktív szerepet vállalnának egy a hatalom elleni megmozdulásban.

A versengés adott térrészek birtoklásáért egy adott településen belül, melyben legkevesebb két etnikai csoport megtalálható szinte természetes jelenség, de vajon volt-e szimbolikus vetülete a Csanálósokon térhasználatért folyó közdelemnek? A (román) hatalom kiépítette a maga bázisait a településen. Ezek közül legfontosabb a kaszárnya, majd a később létrehozott vámépület. A kaszárnya nem a település és a határ között húzódó megközelítőleg egy kilométeres sávban, hanem az utolsó ház tözsomszédságában épült, úgy, hogy az utca másik oldalán épült házak túlcsoordulnak rajta és közelebb fekszenek a határhoz. A kaszárnya helyének megválasztásában szándékosságot, a hatalom erőteljesebb jelenlétének, szimbolikus térfoglalásának igényét látom. Az épületet az 1980-as évek végén itt lezajló események tették hírhedté. Az 1980-as évek végén meginduló menekülthullám sikertelen próbálkozóit ide kísérték be először, a bekísérteket szinte kivétel nélkül megverték, de további túlkapásokra is sor került. Az itt történt kínzásokról a csanálósok még ma sem nyilatkoznak szívesen, terepmunkám során egyetlen személy engedélyezte, hogy rögzítsem az elhangzottakat. Ha az interjúk során erre terelődött a szó, mindig megkértek, hogy kapcsoljam ki a diktafont. A kaszárnyával szemben lakók a nevüket sem vállalták, miután erről kérdeztem őket.

– Na meg hát, hogy itt hogy verték őket.

– Hol, itt a határon?

– Itt-itt, nem messze tőlünk, ott szöktek át. Most ahun van a vám. Tudja hogy hol van az az épület? Na ott kaszárnya volt, katonakaszárnya. Az utca szélén oda voltak kötve, hidegbe, mezítláb odatéve és ott verték őket. Arra, ha mentünk olyan keservesen néztek ránk, mink is csak keservesen néztünk, nem tudtunk rajtuk segíteni, a szívünk szakadt meg.

102 Pl. R. E. (nő), 1943; T. O. (férfi), 1939

- És ez mikor volt? Meddig volt meg az kapu meg az a kaszárnya?
 - *Ez Ceauşescu időbe, Ceauşescu idő végén, amikor már kezdtek elszökni.*
 - És kikötötték őket?
 - *Kikötötték őket. És ott álltak mezítláb, és verték őket.*
 - És látták az itteniek?
 - *Hát persze hogy látták. Olyan nagyon nem is mertünk arra menni. Verték bizony szegény embereket.*
- (E. É., 1936, nő, Csanáros)

A másság állandó kinyilatkoztatását, az idegenség érzetét újra és újra megerősítették a személyes tapasztalatok, a falubeliek beszámolóí, a kaszárnyában elkövetett rémtettekről való kollektív tudás. A félelem és a tehetetlenség a kiszolgáltatottság frusztrációját eredményezte, mely *szervezett felejtéshez* vezetett.¹⁰³ A kínzásokról, a sikertelen szökési kísérleteket követő bántalmazásokról ritkán hajlandók beszélni Csanároson, és egyszer sem működő diktafon előtt nevet felvállalva. „Nincs arról mit beszélni, örülünk, hogy vége, elmúlt.” (F. Gy., férfi, Csanáros) Ebben a kijelentésben a felelősségvállalás egy formáját látom. Ezekre az eseményekre a falu terében került sor, még akkor is, ha ők maguk is igyekeznek elhatárolódni a kaszárnya által képviselt hatalmi térről. A földrajzi tér és a szimbolikus tér összemosódása miatt, a félelem generálta tehetetlen düh érzése mellett a falu hírére, állapotára kínosan vigyázó sváb lakosság számára – ahol a szombati utcaseprés és szemétygyűjtés kötelező érvényű – megengedhetetlen a negatív falukép lehetősége. A csanárosiakban szegényérzet van a nem általuk, mégis az ő életterükben elkövetett dolgok miatt. A csanárosi Schweigler István *A vészkorszak krónikája* című kéziratos deportálás históriájának bevezetőjében szomorúan csodálkozik rá két asszony véletlenül kihallgatott beszélgetésére, melyben Csanáros is megemlítődött. „Utaztam egyszer a vonaton Nagyváradon túl, két asszony beszélgetett. – 'A te férjed melyik lágerben volt?' 'A csanárosiban.' Gondolkoztam, micsoda emlék Csanárosról.” (A háborút követően, a frontról visszatérő, megszökő katonákat gyűjtötték itt össze. *Megj. Sz. L.*)

Embercsempészet a diktatúra utolsó éveiben • Egyik beszélgetőtársam, S. K., fiatal legény volt amikor 1988-ban tömegessé váltak a szökések. Ennek oka az volt, hogy Magyarországról már nem toloncolták vissza a menekülteket. A román hatóságok gyorsan reagáltak az eseményekre. A falut immáron nem csak egy oldalról zárták el hermetikusan, hanem „védőgyűrűt” húztak köréje. Sötétedést követően a határórség túskehálót terített a műútra Csanáros és Nagykároly között, mindenkit megállítottak, igazoltattak. Ez alól nem volt kivétel az ingázókat szállító

¹⁰³Peter Burke a szervezett felejtésről a társadalmi amnéziával kapcsolatban ír, melyet az emlékezet kiegészítő fogalmaként definiál. Az amnéziának az emlékezethez hasonlóan közösségformáló funkciója van. A múlt társadalmi rekonstrukciójában ugyanolyan fontos a különböző események kiszűrése, mint a többiek felidézése. A szervezett felejtés különösen kényes emlékek cenzúrázását szolgálja (Burke 2001).

munkásbusz sem, a gyári belépők voltak az igazoló okmányok. Esténként kutyás határőrök járőröztek a faluban, megjelentek a „lovas grancserek” is. A szőlődombot, ahol a legnagyobb számban kísérelték meg az átjutást, erőgépekkel odébb nyomták. A Csanálost célzó forgalmat már a nagykárolyi vasútállomáson szűrték.

– Hát például van egy olyan eset, hogy Szatmáron lakott, de a gyerekük itthon vót a nagyszülőnél, és akkor még nem vót két év gyereknevelés, akkor szombatonként hazajöttek, de annyira ellenőrizték őket, hogy már a károlyi vasútnál, már ottan minden leigazolás, minden mit tudom én, minden megvót. Majd a gyerek fenn vót két hétig Szatmáron a szüleinél. Kicsi gyerek, kiságy meg mit tudom én, pár hónapos. Hozták haza. Ugyi mikor három hétre elviszel egy kisgyereket, vagy talán több is vót tán, már nem emlékszem. Akkor hát ugyi batyustúl jöttek hazafele. Tosztították a biciklin, mert autó se vót, és akkor azt leállították ottan, a micsodánál és azt találta mondani, hogy – hogy is jön ez ki: örök katona maradj, asziszem úgy jön ki magyarul, és bizony bevitte a katonaság Károlyba, az asszonyka jött a gyerekekkel haza, és Károlyból aki a portás adott ki telefont ki Csanálosra a korcsmába, hogy ezt és ezt a nevű fiatalembert bekísérték, úgyhogy azonnal menjen. Ment is. Olyan szobába vót, mert persze a katona ismerte a bizonyos valakit, a szógálatos katona szólt a tisztnek, ki is jött. Olyan szobába zárták be, hogy csak ajtaja vót, ablaka nem, de plafonig véres vót a fal. Hát azt is jól megverték. Hát az nem vót más, a mi gyerekünk vót, a K. meg az apja meg az anyja. [...] S akkor ő kapta magát, mer ez egy vasárnap vót, gyorsan be Károlyba, mert a tiszt ismerte, mert mondom itt vót ... ilyen dógok történtek meg.

– [férj:] A nevemen szólított, én nem ismertem, mondta nekem hogy menjek be. Aszongya ú semmit nem tud csinálni, 24 órát itt kell tartsa, s utána elengedi. Mer ú nem engedhette el a fejitül, ú csak szógálatos tiszt vót.

(T. O. és T. O.-né R. E., 1943, Csanálos)

Miként a kínzásokról a korábbiakban már megjegyeztem, hogy beszélgetőtársaim csak kikapcsolt diktafon mellett és a nevük elhallgatását kérve voltak hajlandóak beszélni, úgy az 1980-as évek utolsó két évében zajló határon átvívelő embercsempészettel kapcsolatban hasonló volt a gyűjtési szituáció. E. É. ebben is kivételes, egyedül ő nevezett meg név szerint is olyan személyt, aki embercsempészettel foglalkozott.

– Hogy mikor zárták le pontosan ezt a határt, most..., akkor szöktek még erre, arra, tényleg most úgy gondolkozok, meg még szöktettek is. Volt itt ez a M. I. néni, azt is meglőtték, mert ... nem tudok pontosat mondani. Az is szöktetett át magyarokat Magyarországra.

– Hogyhogy szöktetett? Itt voltak nála egy darabig?

– Igen, igen, és hogy átvitte őket a határon.

– Ő vitte át őket a határon, vagy megmutatta, hogy hol kell átmenni?

- *Igen, de szóval ott valahol ötet is meglőtték. De hogy, hogy volt pontosan, azt már nem tudom.*
- *A néni már meghalt?*
- *Németországba van. Hogy hogy volt pontosan ezt nem tudom.*

A szökésben való segédkezésnek is két formája volt, egy szervezett, melynek során az illegális határátlépőket csanálósiaiak pénzért vagy ellenszolgáltatás igénylése nélkül átjuttattak a határon, és egy esetleges, amikor a határhoz közel munkát végzők éppen szökésben lévőköt irányítottak biztonságos vagy annak hitt útvonalra. Egyetlen történet szól arról, hogy csanálós személy segítségével fogtak el szökésben lévőköt.

– *Például jöttünk haza a szőlőből, akkor mikor itt vótak utószor ezek a nagy szökések, olyan húsz éve, vagy... Aztán ő is a gyárba dolgozott, a K. olyan négy éves vót, mikor hazajött a gyárból, – Na hát menjünk ki a szőlőbe. – két óra hosszát munkáljuk. Aztán az ovodából, hogy gyere kisfiam te is, vágyott mindég a szekérre, mert akkor még az anyja meg az apja még Szatmáron laktak. Ott dógoztak. És az oszlop végében vót egy ilyen ..., ivóvíz vót benne, egy kút. Ahogy a domboldalon arrúl dógozunk jön fel két fiatalember ott, s kírdetik hogy merre a határ, de rágyújtott a cigerettára. Mondtuk neki, hogy: De gyorsan oltsa el, mert a kutat épp húzta felfele egy katona. De gyorsan mert az a szagot is érzi, meg hát közel is vót mint ide ez a ház, – és meneküljenek vissza az erdőbe. Hogy oszt megfogták őket vagy nem fogták meg, mi hazajöttünk, nem szólunk a katonának egy szót se. De egyik alkalommal jöttünk hazafele, ez a Csanáloserdői út, ahogy megyünk kifelé – errül-arrúl ilyen darabföldek vannak. A vállaji ódalba, tehát abba az ódalba egy tábla tengeri vót. Előtünk megállt, azelőtt került ide az egyik tiszt a szomszédba, két kis gyereke vót, megálltak előttünk, azok biztos az erdőről jöttek, és fellőtt a rakéta, de persze mán nem a drótból, hanem a katona fegyveriből, jelzett a kaszárnyának. Hát akkor láttuk, hogy mi van, szaladtak, a tiszt kiszállt a kocsiból, mert az az utcátokbeli [BA] Gy. vagy hogy hívják, az vigyázott ott valami tehenekekre, és az jelentette a katonának, hogy itt bebújt kettő. El is fogták őket szegényeket, mert körülvették a tengeritáblát, és onnan nem vót menekvés.*

(T. O. és T. O.-né R. E., 1943, Csanáros)

Az embercsempészetet felidéző történetek nagy száma azt jelzi, hogy kiterjedt gyakorlat volt. Nem célom az csempészhálózat(ok) feltérképezése, csak főbb sajátosságait szeretném röviden vázolni, olyan személyek vallomásai alapján, akiket megkértek az átjutásban való segítségre, de nem vállalták. A kapcsolatfelvétel általában a falun kívül történt, a környező városokban – Nagykárolyban vagy Szatmárnémetiben – dolgozó vagy élő, de a szülőfaluval szoros, rendszeres kapcsolatot fenntartó csanálósiaikat kerestek meg, eleinte esetlegesen, majd később, a specializálódott személyekre támaszkodó hálózatok kiépülése után már célirányosan. A személyes ismeretség fontos szerepet kapott. S. K.-t például egykori székely katonatársa kereste meg: *Ideküldött*

két debreceni újságírót. Bevittek Károlyba. – Át tudsz vinni embereket vagy nem?! – Úgy beszartam, mint életemben még sosem. A volt katonatársam túravezető volt Székelyföldön, ott ismerte meg a két újságírót, ő személyesen nem jöhetett, ha egy székelyföldit itt igazoltattak, azt vitték is be. Mondtam nekik, hogy kellene egy kis idő. Később beszéltem vele, s mondom neki, hogy ne haragudj, de nem megy. De mint kiderült csak B terv voltam, fényiek átvitték. Később próbáltam keresni, de [...] Akkor egy egész csoport ment, úgyhogy biztosan átjutott. [...] Nem lehetett tudni, hogy ki mi. Akit megfogtak azt nagyon megverték. Az eset 1989-ben történt. A hatóságok számos módszerrel igyekeztek felszámolni a csempészetet. S. K. is először csapatot sejtett, ekkorra már többeket bebörtönöztek. Bár pontos tudása volt arról, hogy kik vállalták volna, ezt az információt az idegenekkel nem osztotta meg, és még most, több mint húsz évvel később sem nevezte meg őket, és nem is állt szándékomban rákérdezni. Néhány módszert viszont megemlített: a határhoz legközelebb eső telkeken a csűrök tetejéről messzelátóval tanulmányozták a járőrök mozgását, és ennek alapján tervezték meg az éjszakára időzített szöktetést. Hasonlóképpen visszautasították a segítséget S. J. (férfi, 1939, Csanáros) és R. E. (nő, 1942, Csanáros).

A szökésben való segítségnyújtás módjainak változatossága arra készítetett, hogy próbáljam meg jobban megérteni a motivációkat, melyek a segítségi szándék mögött húzódtak. A tömeges szökéshullám egy meglehetősen rövid időszakra – 1988 eleje és 1989 decembere – korlátozódott. Az elmondottak alapján a hivatásszerű szöktetések csak ennek az időszaknak a második felében terjedtek el. Szinte valamennyi adatközlőnek volt személyes találkozója szökevényekkel, és mint vallomásaikból kiderül ilyenkor igyekeztek segítséget nyújtani, határőrök közelségére való figyelmeztetéssel, vagy biztonságosnak gondolt útvonal megadásával. Ezeknek a találkozóknak legfontosabb ismérve a spontaneitás, ami egyrésztől megnehezítette a mérlegelést, másrésztől biztosságérzetet adott a helyieknek, a segítők szándékkal ellentétesen hatóerőként ugyanis ott lebegett a hatóságtól való félelem, mely a fentebb ismertetett történetben is döntően befolyásolta az események végkifejletét. A spontán találkozások helyszíne ráadásul a falu mezőgazdasági határa volt, ahol a helyiek csak legkritkább esetben tartózkodtak egyedül, a szűk, baráti csoportok pedig kellő bizalmi háttérrel nyújtottak az útbaigazítás felvállalásához. A közösség összetartó erejét jelzi az is, hogy bár rengetegen tudták, kik foglalkoznak szöktetéssel ezen személyek közül senki nem jutott a hatóságok kezére feljelentés miatt.

A határhasználat aszimmetriájára már több alkalommal is felhívtam a figyelmet. Ami Csanároson a szökök motívuma, az Vállajon a szökötteké. A Vállajon gyűjtött narratívumok egyik fontos motívuma a szegény, fáradt romániai menekültek megsegítése. Ezekben a történetekben a menekültek segítése, a szolidaritás áll a középpontban a segítségnyújtás különböző szintjei köré szerveződve: a be nem jelentéstől az elszállásolásig, vagy akár a továbbutazásban nyújtott segítségig.

– Itt jöttek igen, a kertemen. Tudod, amikor adtunk nekik, még bugyit is a gyerekeknek, meg mindent.

– Gyerekekkel is jöttek?

- Gyerekestül. Itt az árok szélén jöttek, itten a kertünk alatt, akkor még nem vót bevetve.
 - Nem is itt lettek vizesek ebbe az árokba, hanem itt feljöttek.
 - Ahol van a határ oda csináltak a románok egy olyan mély árkot, hát hogy elfül egy ember benne. És akkor jöttek, térdig érő vízben.
 - Voltak vagy tízen.
 - Vízbe, sárba. Akkor tudtak jönni. Bujkáltak az erdőbe és kilesték, hogy mikor, vagy ha vót ismerősük, egy katona.
 - Tiszta vizesek vótak szegínyek.
 - Mi adtunk nekik ruhákat. Kicsi gyerekekkel vótak. Azt mondták, hogy altatót adtak a kicsi gyerekeknek, hogy ne ébredjenek fel, ne sírjanak.
 - Énhozzám is bejöttek vagy tízen is...
 - Még fűrödtek is.
 - [...] megfűrödtek. Az egyik kislány nem is tudott magyarul. Mondták is neki: te ne szóljál, nehogy megtudják, hogy te. Régi, vagy reg..., regáti román vagy milyen vót. Magyarokkal együtt vót. Aszongya: megmondtuk ne szólj. Jaj, mondom: hát gyerekek én nem bánom. Adtunk nekik ruhát, mert vót aki nem hozott, csak ami rajta vót.
- (H. J.-né Cs. A., 1938, Vállaj)

Virtusból és akaratlanul elkövetett határsértések • A megerősített határőrizet okozta bezártságon a virtusból elkövetett szabályszegések enyhítettek. A májusfabeszerző útra szekérrel induló legényeket a katonák elfogták, a „pikét”¹⁰⁴-re kísérték és reggelig bezárva tartották őket. Ugyancsak fiatalokhoz kötődik az a fajta virtuskodás, amikor a határsávba lebukás nélküli behatolással próbálkoztak. A siker jutalma az elismerés volt. Akiket elfogtak, azokat az éppen szolgálatos tiszt döntése alapján vertek meg vagy nem. A kockázat tehát nem volt kicsi (S. K., férfi, 1973., Csanálos).

A vállalji határtörténetek egy másik részének alapjául sajátos események szolgálnak. A kocsmában lerészegedő férfiak eltévesztik az útirányt és áttévednek a határon, hogy aztán különböző módon, többnyire sértetlenül hazakerüljenek. Az ilyen típusú határsértéseknek csanálosi változatai a virtusból elkövetettek. A hétköznapi ellenállás¹⁰⁵ e paraszti környezetben megvalósuló formái a határon történő átpisiléstől, a vállalji kocsmalátogatásig és visszaszökésig több formában jelennek meg. Legények szekérrel májusfáért mentek az erdőre, a kihívást nem csak a legszebb fa megtalálása jelentette, fontos volt az is, hogy a tiltott területről legyen. A siker jutalma a dicsőség, a rajtakapásé szintűgy, igaz ekkor a társaságot reggelig őrizetben tartották. Ugyancsak ide tartoznak a határőrség tiltó rendeleteire fittyet hányó határ fölötti kommunikáció kezdeményezése és büntetések ellenére vállalt fenntartása. A kapcsolat fenntartása emberi szükséglete volt mindkét település lakóinak.

104 A román pichet-ből, melynek jelentése: országhatáron felállított, határőregységekkel megerősített ellenőrzési pont.

105 A hétköznapi ellenállás fogalma olyan jelenségeket ragad meg, melyek különböznek a megtervezett és jól artikulált politikai cselekvések kereteitől (Scott 1996: 126).

– Hát például az én unokatestvérem, szegénykém, a kocsmából ment haza. Hazament, ugye a felesége veszekedett vele, hogy jártál, miért ittál, mér így mér úgy. Aszongya, hogyha itten kiabálsz, inkább nem hallgatlak, fogom magam oszt megyek vissza. Szegénykém megindult és elment Románia fele. Nem ide jött visszafele, hanem Csanálos fele ment. És át is ment a sorompónál, és nem vették észre a katonák, csak akkor vették észre, mikor az árokparton ott feküdt, elaludt. És akkor, hát hogy hogy került ide. Nem tudta ő sem megmondani, hát ugyi mikor már kijózanodott, honnan tudta ő már, hogy hogy került oda.

– Átkerült egészen a romániai oldalra?

– Persze. Már oda, az árokpárt oldalára. Ott elfáradt oszt lefeküdt. És amikor megtalálták bevitték az őrsre, és kérdezték, hogy hogy. Hát nem tudta megmondani. Aszonta, ha agyonütnek, akkor sem tudom megmondani, hogy jöttem ide. Hát nem tudta. Akkor éjszaka ott aludt. Akkor másnap megpróbálták még egyszer kihallgatni, de akkor se tudott többet mondani. Kínálták ennivalóval, nem evett. Nem fogadott el semmit. Másnaposan nem tudott enni semmit, beteg volt ugyi, hát hogy az ivástól is csak beteg lett. Nem ment neki a kaja. S akkor azt mondták neki, hogy miért, a román kaja nem olyan, mint a magyar? Most őket lejáratja, szóval nem fogadja el tőlük? De úgy, bántani nem bántották. Nem bántották, áthozták, kocsival elvitték Nyírbátorba, és akkor onnan majd szegénykémet másnap hazaengedték. Egy éjszakát a parton feküdt, egy éjszakát benn volt Csanáloson...

– Hol hozták át?

– Itt. Itt jöttek át igen. De volt olyan, a S. J., az bele is halt, de mondjuk nem akkor nyomban halt meg, hanem az olyan ütést kaphatott, hogy annak valami nyoma maradt.

– Megverték túloldalon? Ő miért ment át?

– Hát az is be volt rúgva. Hát a F. K. is át volt, J. bácsi, azt se verték meg, de ezt... De én azt nem tudom megérteni, nem is tudtam akkor sem, meg a mai napig sem tudom felfogni, hogyha azért Romániába átmegy valaki és ott megverik a románok, oké. De hogy valaki ide ájtjön, és ájtjön a román és itt a polgármesteri hivatalban megveri, hát ahhoz neki azért már nem lett volna joga.

– Itt verték meg?

– Itt verték meg bizony. Itt verték meg azt az embert. Áthozták és akkor itt. De úgy megverték, hogy annak nyoma maradt. Hát nem azt mondom, hogy egy-két évre rá, de egy pár év múlva aztán meghalt. Fel volt háborodva az egész falu, hogy hogy lehetett aztat megengedni, hát a rendőrség meg minden.

– Ez mikor volt?

– Hát...

– Nyolevanas évek, vagy még korábban?

– Még inkább korábban volt, korábban. Nem, a hatvanas, még nem is volt tsz. '60-ban alakult a tsz, még a tsz előtt. '56-'58, így akörül.

– Ezek szerint mind részek voltak.

– *Azok, mert így, ugye, ahogy átvöünk a határnál van egy utca lefele, az a Jókai utca, na az is ott lakott abba az utcába. Az én unokatestvérem megint abba az utcába, na ez, akit mondok, kovácsmester volt, az meg a Béke utcán. Hát ugyi hazafele indultak ők csak nem ott kötöttek ki.* (Kacag) Nem ott vették be a kanyart, ahol kellett volna. Egyéb így nem nagyon volt.

(T. I.-né I. M., 1959, Vállaj)

A kapcsolatok alakulása 1990-től napjainkig. Az integrálódás felé...?

A rendszerváltások utáni első évek a kapcsolatok újraalakításának jegyében teltek. Testvértelepülési szerződések születtek, a határ megnyitásának első kezdeményezéseire is ekkor került sor.

A két település vezetősége már 1990-ben kezdeményezte állandó határátkelő nyitását a Szatmár és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei vezetésknél és a megyék kormányképviselőinél. A folyamatos kérelmek csak bő tíz év múltán hoztak végleges eredményt. A határátkelő felépítését és állandó megnyitását megelőzően több alkalommal került sor alkalmi nyitásra. A rendszerváltozást követő első alkalmi határnyitásra 1991. augusztus 18-án került sor II. János Pál pápa máriapócsi látogatása alkalmából. Máriapócs a szatmári svábok hagyományos búcsújáró helyének számított, így az alkalmi határnyitásnak több tízezres kedvezményezettje volt és eufóriás hangulatot teremtett. A pápalátogatást követően minden évben pünkösdi, a nyírbátori zenei napok, a máriapócsi búcsú és a vállaji Szent Vendel-napi búcsú alkalmából megnyitották a határt. A búcsú a későbbiek során is kulturális hídként üzemelt, hiszen a határátkelő üzembe helyezéséig ez volt az egyetlen esemény, melyen nagy számban vettek részt mind a vállajiak, mind a csanárosiak, s bár egyre kevesebb embert vonz ma is az egyik legfontosabb azonosságtudatot generáló intézmény.

A legismertebb határ narratívum. S. M. illegális határátlépése • A rendszerváltás önmagában nem volt elegendő a határ légiesülésére, olyannyira, hogy az egyik legismertebb határtörténetének is egy ebben az időszakban megtörtént esemény az alapja. A két település teljes narratívum készletét tekintve ez a történet áll ismertség szempontjából az első helyen, nem csak az idősebbek ismerik, sőt nem csak a fiatalok, hanem az utóbbi években Romániából, Nagyváradból, Nagyváradról áttelepült „idegenek” is. A történet ismerete minden generációra kiterjed Csanáron is, ahol azonban Z. E. megveretésének története áll az első helyen. Öt szökés közben elfogták, megverték, aminek következtében szellemi sérült lett. Mint említettem a Z. E.-hez kötődő narratívum áll Csanáros lokális repertoárjának élén, a történetnek számos variánsát jegyeztem le, a csanárosi határtörténetek közül ez az egyedüli, mely eléri a bausingeri összetartozás horizontnak (Bausinger 1995: 53) a deportáció történetek által uralt szintjét. S. M. története valamennyivel tágabb lokalitást erősít ám nem lépi túl a két település határát, csak e két faluban ismert általánosan. Ekképpen

pedig fontos kapocsként képes funkcionálni, már csak azért is mert sikertörténet, mely alkalmas az összetartozás tudat erősítésére.

A temetéstörténet kereteit megadó események megközelítőleg, narratívumok alapján rekonstruált forgatókönyve a következő: 1993 februárjában a vállalji S. M. értesült csanálosi nagynénje halálhíréről. Útlevele nem volt, így legális módon nem juthatott el a temetésre. Az elhunynak tett fogadalma, mely szerint elmegy a temetésre, azonban cselekvésre készítette. A temetésre biciklivel áthajtott, a temetésen a román hatóságok engedélyével részt vett. A temetést követően S. M.-t Szatmárnémetibe szállították, és a Pete–Csengersima határátkelőnél átadták a korábban már értesített magyar hatóságoknak, akik hazaszállították, de eljárást indítottak ellene és megbüntették. Az eseményt követően helyi hőssé vált.

Vállaji oldalon erről az egyetlen olyan esetről tudnak, amikor valaki úgy lépte át a határt, hogy közben tudatában volt annak, hogy amit tesz, illegális. A történet főszereplőjével, S. M.-el, interjút ugyan készítettem, minthogy azonban diktafon nem használhattam egy vállalji és egy csanálosi narratíván keresztül igyekszem rekonstruálni az eseményt.

– Csak úgy átbiciklizett?

– *Igen mikor meghalt a nagynénje. Mikor a temetésen észrevette az unokatestvére, hogy ő hogy került oda és akkor: M., hogy jött? Hát biciklivel. Biciklivel? De visszafele ugri azért már a katonaság kísérte, s akkor bevitték Aporligetbe. Tízezer forintjába került neki az a temetés dehát, de akkor is ott volt.*

– Ez melyik évben volt?

– *Hát nem tudom pontosan, de kommunista időben.*

– És itt a faluban mit szóltak hozzá, hogy ő csak úgy átment?

– *Nem figyelték.*

– De megtudta mindenki aztán.

– *Hát persze, mer..., itt a katonaság megállt. Még az édesapja is élt, s már az is azt mondta, hogy M., de baj lesz belőle. Nem baj! Hát ugye akkor kapta már a táviratot, amikor már a temetés is volt. S hát ő ott akart lenni, mégis csak az édesanyjának a testvére.*

(T. I.-né I. M., 1959, Vállaj)

– [R. E.:]– *Mikor meghalt az édesanyám, akkor azonnal adtam táviratot, még az az egy első unokatestvérem lakik Vállajon, és gondolja meg hogy mit csinált. Február 28-án halt meg, egyszer csak a katonaság kint. Hát mi van, mi van? Jön felfele az unokatestvérem, kíséri a katona. Megfogta a biciklit és átjött. [...]*

– [T. O.:] *Előbb csak figyelte a kukkerrel [a katona], szólt a posztnak, kijött a poszt, ment elé. Tudott magyarul a fiú, károlyi fiú vót. Én pont kinn vótam, mondom: ez a Mancsi – Hajaj! A poszt az fogta, hogy beviszi a plátunra. Mondom: ne vidd mán be! Adjad ide! Na akkor odaadta, de utána menjen át.*

– *Lelőkte a kis kövesút mellé a biciklijit és be hozzánk.*

– [B. A.:] *Jaj, ezt én is hallottam. A temetőbe már nem mehetett ki.*

– [R. E.:] *Kijött, de mán temetés alatt megérkezett Károlybúl a katonaság, és akkor kértük, mert a tiszt itt lakott a szomszédba, hogy hát engedje mán, mer hát annyira ragaszkodott. S akkor bátyám, a fiútestvérem az mán visszakisérte, nem várta meg a temetés végit, mán ott várták.*

– [T. O.:] *Annyi vót, hogy neki jelteni kellett, ő jelentett, és a nagyfőnök az jött ki, aki itten vót forradalomkor. Az mán azóta felemelkedett és nagyon főnök vót. S akkor azt kérdezte, odahíttá, oszt kérdezte, hogy mikor jön vissza a temetísruíl, hogy ű mikor tudja átadni. Mert neki telefonálni kell Nyíregyházára és akkor ű kell személyesen átadja. És mondtuk úgy másfél óra múlva. Az is rendes vót, mert ismertük jól. És akkor engedte, hogy kijöjjön a temetőbe, s akkor telefonált izére, és más akkor ű személyesen átadta.*

– *Azt mondta: Ha körül jöttem vón, akkor nem értem vóna ide a temetésre. És én megígértem – aszmongya – a nényámnak, ha meghal én jönni fogok a temetésére. Mondom csak beállított.*

[...]

– Ez a temetés egészen pontosan mikor volt?

– [R. E.:] *Azt hiszem kilencvenháromba. Kilencvenhárom február 28. Mindenesetre jól megbüntették szegényt. Nem ide lett hivatva a rendőrségre, hanem Pestre, mert oda szólt a személyije. Itt nem csináltak semmit, itt szípen beszéltek vele. Azt is jóval később árulta el, nem mondta meg, hogy ne bántson bennünket, hogy ő csinálta ezt a dógot, mert úgy magyarázta – nem tudom, hogy ez fontos bele vagy nem, nehogy legyen probléma – jött a határig és próbálkozott a katonával. Gyere – intett neki. Nem. Akkor visszament, annyit mondott az öreg édesapjának – Tata, majd visszajövök. Felült a biciklire és átjött.*

– [T. O.:] *Hát akkor ugye a határt mán nem vigyázták úgy, mert forradalom után vót.*

(T. O. és T. O.-né R. E., 1943, Csanálos; B. A., 1984, Csanálos)

S. M. sikerének egyik kulcsa a határ felett örökődő politikai rendszer szereplőinek hozzáállása volt. A kommunista időszakban minden bizonnyal nem jutott volna el a temetésre, továbbá kísérletének következménye biztosan nem csak pénzbírság lett volna. S. M. bár vállalji születésű értelmiségi, és jelenleg is Vállajon lakik, ám a kérdéses időszakban Budapesten élt, életének jelentős részét ott töltötte, csak nyugdíjazását követően tért vissza Vállajra. A határ menti létről így leginkább csak közvetett információi voltak. A határ hagyományos lokális percepcióját, azaz tiltott térrész jellegét ő nem érezte magáénak. Tettét nem is magyarázta csak úgy, hogy: „teljesen természetes volt számomra, hogy elmentem a temetésre”. Az esemény narratív reprezentációjakor külön felhívta a figyelmem arra, hogy a határ illegális átlépése számára kizárólagosan szükségszerű volt. A két narratívum között a fő különbséget az implikálódás mértéke jelenti. Míg előbbi a közösség kollektív repertoárjából (Keszeg 2002: 65) merít, addig utóbbi a családi történelem része, s ennél fogva nem pusztán teljesebb, részletgazdagabb leírása az eseménynek, hanem a történetet elmesélő személy – S. M. unokatestvére – élettörténetének

A határátkelő megnyitása • Az igazi változást a határ átjárhatóságában a 2003. június 6-i határátkelő nyitás hozta meg. Ehhez hasonló horderejű volt a Románia európai integrációját követő időszakban a vámvizsgálatok megszűnése, és az egyszerűsített határátkelés bevezetése, mely makroszinten lehetővé tette a térség régió irányába történő fejlődését. A határátkelő megnyitása sajátos tranzit szerepkört osztott a két településre, és ezen alapszik a határátkelő negatív megítélése is – a fokozódó forgalom miatti elégedetlenség. Mikroszinten – Csanáros és Vállaj kapcsolatában – megteremtette a családi-baráti kapcsolatok újjáépítésének lehetőségét. Az első évek igazolták is ezt a szándékot. A határmegnyitást követő euforikus hangulatban sokan indultak meglátogatni rokonokat, barátokat, deportált sorstársakat. Az elsőfokú rokonsági kapcsolatban lévők azonban ekkorra már többnyire meghaltak, a másod-harmadfokú rokonsági szál pedig nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy kellő alapot szolgáltatson a kapcsolatháló megszilárdításához, a családlátogatások száma fokozatosan lecsökkent.

- Milyen gyakran szoktak átmenni Csanárosra?
- *Hát amikor van a templombúcsú, meg ilyenkor úrnapkor, meg áldozócsütörtökön, ilyenkor amikor nálunk nincs tartva az ünnep.*
- Tehát a vallási ünnepekkor.
- *A vallási ünnepek.*
- Családlátogatóba?
- Ó, kihaltak már.

9. kép. A határátkelő romániai épületei és Csanáros látképe a határ irányából

– *Pedig nekem is itt vót a nagynéném, édesanyámnak a testvére, de az már nem tudom hány éve meghalt. A temetőbe minden évbe szoktunk menni.*

(N. S.-né, 1942, Vállaj)

Az eufória lecsengésével a kapcsolatok ápolásának feladata a személyi szintről fokozatosan a szervezeti formák szintjére tevődött át. A Központi Statisztikai Hivatalnak a vállalji határátkelő személyforgalmáról vezetett statisztikáiból jól látható, hogy a kezdeti eufóriás hangulat fokozatosan elhalványult, és 2005-re 23%-os csökkenés következett be a 2003-as napi hétszáz személyes átlaghoz képest a határforgalomban.¹⁰⁶ A vállalji határátkelő útlevelkezelője elmondta, hogy a vállaljiak határátlépésének leginkább rokonlátogató jellege van, továbbá jelezte a csanálósiai ugyanilyen jellegű határhasználatának fokozatos csökkenését.

A csanálósiban határátkelésekor az útlevel, vagy személyigazolvány ellenőrzése aktivizálta/aktivizálja az elmaradott nemzet goffmani értelemben vett stigmatizáció negatív tapasztalatát (Feischmidt 2004: 49).

A másság körülhatárolásában a vállaljaiak egészen sajátos stratégiát alkalmaztak. A határ túlsó oldalán lakók mind románok voltak, kivételt ez alól éppen a csanálói,

10. kép. A vállalji templom látképe a határátkelő felől fényképezve

kaplonyi és a többi sváb faluban lakók jelentették, de ők sem mindig. A „román” megnevezés használata olykor csak egy a helyi nyelvhasználatban rögzült, értékítélettől mentes terminus, mely mindenkire vonatkozik a határ túlsó oldaláról, de kontextustól függően lehet etnikai eredetre vonatkozó stigmatizáló funkciója is.

¹⁰⁶KSH Magyarország államhatárán be- és kilépő személyforgalom (1998–2010 Havi adatok) (elérhetőség: <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=GA1D01&lang=hu>)

A határ átlépése „románba” történt/történik, a szomszédos településről látogatóba érkezők azonban többnyire „csanálosiak”, nem pedig „románok”. Ezzel szemben azok, akik az 1980-as évek végén, a zöldhatáron át szököttek a vállalji szóhasználatban románként szerepelnek, noha csak elenyésző számban voltak közöttük „igazi” románok. A határátlépés mindezek ellenére aktivizálta a stigmát, mivel a határátkelőn szolgálatot teljesítők nem vállaljak. A két ország közti gazdasági különbség fokozatos kiegyenlítődéssel egyenes arányban csökkent ennek a hatóereje.

A határon átívelő formális kapcsolatok • A polgármesteri hivatalok testvértelepülési¹⁰⁷ kapcsolatokat kezdeményeztek, a deportáltak találkozóit a közös orosz fogság emlékét, a (fűvös)zenekari találkozók az azonos kulturális örökséget ápolják. Ezekben a kapcsolatokban természetesen az egyéni érdekek és szimpátiák is jelen vannak, hiszen a hivatalos találkozókat mulatságok zárják. A vállalji zenekarnak és kórusnak csanálosi tagjai is vannak.

A deportálás megemlékezési alakzatai és regiszterei

Az emlékezetkutatás a társadalmat emlékezetközösséggként definiálja (Keszeg 2007: 184). Jan Assmann szerint az emlékekre az egyén a szocializálódása során, kommunikációs folyamatokon keresztül tesz szert (Assmann 1999: 35–37), így válik a közösség tagjává. Ebben az értelemben a szatmári svábokat eredendően nem tekinthetjük emlékezetközösségnek, hiszen a félelem és féltés által generált hallgatás megakadályozta a biografikus narratívumok¹⁰⁸ generációk közötti közvetlen átadását. A rendszerváltást követően azonban azzá váltak. A deportálásokról szóló történetek a politikai rendszer felől érkező vélt és valós nyomás alól kiszabadulva szinte robbanásszerűen kerültek elő. Olyannyira, hogy az újratermelő sváb identitás egyik alapalkazatává vált. A Vállajon 2006-ban induló megemlékezésekkel kezdődően látványosan megindult a *történelem házasítása*, a deportálási emlékművet további szobrok és emlékművek követték. A vállalji templom mellett kialakított emlékparkban ma öt emlékmű, illetve szobor áll, ezek közül négy a sváb identitásnak – betelepítési emlékmű, Láng Gyula templomépítő mellszobra, a deportált emlékmű és az „Ulmer Schachtel”¹⁰⁹ makettje –, egy pedig a trianoni határ meghúzásakor Vállaj és Mérk Magyarországon tartásában¹¹⁰ kulcsszerepet játszó Becsky Sándornak állít emléket.

107 Vállaj Csanáloson kívül Kálmánddal és Mezőfényvel is testvértelepülési kapcsolatban van. A sváb települések összefogása eredményes uniós pályázatokban is kifejeződött. A lokális szervezésű kulturális eseményeken e településháló különböző hagyományőrző csoportjai állandó résztvevők.

108 A biografikus narratívumok olyan történetek, amelyekben az emlékezők életpályájuk bizonyos szakaszait, eseményeit – esetünkben a deportálásokat – idézik fel.

109 Az ulmi dereglye vagy skatulya a dunai sváb betelepülés szimbóluma, a szatmári svábok címerébe is bekerült.

110 Vállaj kollektív emlékezetének fontos epizódja a „leghűségesebb falu” gondolata, mely szerint Vállaj Magyarországhoz tartozása csak a községet vezető személyek – főként Becsky Sándor jegyző – felkérésüségének és ravaszágának köszönhető.

11. kép. Az Ulmer Schachtel modellje

13. kép. Vállaj, a „leghűségesebb falu” emléktábla a templom falán

A megemlékezési szertartások számának növekedésével, illetve a deportáltak számának csökkenésével a deportálásra vonatkozó tudás a *kommunikatív emlékezetből*, mely mindig is inkább *nemzedéki emlékezet*¹¹¹ volt, mára végérvényesen

¹¹¹ A nemzedéki emlékezet történetileg tapad egy csoporthoz, és hordozóival együtt elenyészik (Assmann 1999: 51).

12. kép. A Becsky Sándor emlékmű

áttevődött a kollektív emlékezetbe. Az emlékezetnek pedig helyszínekre van szüksége, ezt az igényt elégítik ki az emlékművek, szobrok és emléktáblák. A két sváb falu esetében pedig különösen fontosak az emlékezetnek ezen *helyei* (Nora 1999: 142, Assmann 1999: 40), hiszen nem az emlékezet egyszerű átköltözéséről beszélhetünk velük kapcsolatban, ezek a sváb múlt és identitás elsődleges szimbólumai. Nemcsak helyei az emlékezetnek, hanem tanúságtevői egy közösségnek, az emlékezet előállításának és megjelenítésének a *monumentumai*, hiszen immáron mindenki számára

hozzáférhető nyilvános térben található, és ezeket szimbolikus jelentéstartalommal rendszeresen használják is.

A deportálásokra való emlékezésben négy különböző szintet különböztetek meg: az *egyéni emlékezést*, a *generációs emlékezetet*, a *kommunikatív emlékezetet* és a *kollektív emlékezetet*. Ezek a regiszterek nemcsak az emlékezésben résztvevők száma szerint szerveződnek, hanem funkcionálisan is elkülönülnek.

Az egyéni emlékezés • Az egyéni emlékezést a kollektív emlékezet szervezési-gényével szemben spontán folyamatként szokták értelmezni, amelyben az események felidézése rendszertelenül, esetlegesen történik. Kutatásom során azonban több olyan emlékezési szituációval is találkoztam, amelyben a deportáltak az emlékezést akaratlagosan, szándékosan idézték elő. Ezek az emlékezési szituációk a személyes vallásgyakorlás mintái szerint szerveződtek, és az imádságok regisztere felé hajlanak. A különböző módszerekkel sokszorosított és terjesztett lágerversek olvasását, újraolvasását az emlékezés igénye vezérelte.

– *Mikor én ezt kaptam, akkor még éltek [a szerzők – Sz. L.]. Hazajövetelünk után vagy négy évre. Velük már nem találkoztam, a szülőktől kaptuk.*

– *Tehát ezt nem most tetszett kapni, amikor a megemlékezések voltak?*

– *Nem. Hát ezt én is továbbadtam, és így lett fénymásolva.*

– *Sokszor olvasta A. néni a verset?*

– *Sokszor, nagyon sokszor, és mindig sírtam mellette, mert tudom, hogy hol vótunk, meg azt is tudom, hogy hogy bántak velünk.*

– *És milyen alkalmakkor olvasta?*

– *Hát, mikor éppen... Most már nem tudnám olvasni, mert nagyon rossz a szemem, most már nem látom. Ezt a verset, ha nem is az egészet, de nagyon sokat tudok kívülről.*

(Sz. A., nő, 1927, Vállaj)

Generációs emlékezet, a deportáltak emlékezetközössége • Az azonban, hogy a nyilvános térben semmi nem jelent meg a málenkij robotról, nem jelentette azt, hogy társadalmi amnéziáról kellene beszélnünk, hiszen a nem nyilvános térben – a családban, a rokonsági rendszerben, a baráti körben vagy akár a szomszédságban – a deportálás narratívuma folyamatosan újratermelődött. Ennek speciális formáját jelentik a deportáltnaplók,¹¹² valamint a deportált-folklorizációk, főként a versek. Hazatérésüket követően a deportáltak ezeket különféle módon sokszorosították és terjesztették, fokozatosan az emlékezés eszközeivé váltak.

112 Vállajon Reszler Jánosné Heim Jusztina naplója ismert (Boros 2005).

*Donbaszi temető*¹¹³

*Ha fölkel a nap a donbászi égre,
Vagy lenyugszik valahol otthoni földre
Mindig visszanéz, mindig rámosolyog
A deportált rabok elhagyott temetőjére.*

*Hol nemrég még tombolt a háború vihara,
S bomba szaggatta e pogány földet,
Most nyugalom, csend, békességnek helye
Ártatlan elhurcoltak gyászos temetője.*

*Nyugalom, csend. Csak a gondolatok beszélnek,
Melyek otthoni földről ezrével érkeznek.
Nehéz álmok, kétségbeejtő keserve
Mind ide száll, e kicsiny temetőbe.*

*És valahol otthon, egy árva kis otthonban,
E temetőre soha nem is gondolva,
Imát zengnek, szabadságáért esedeznek
Annak, ki rég lakója már e kicsiny temetőnek.*

*Utolsó sóhajom, utolsó gondolatom
Hozzátok szállt haza, hogy vigasztaljon
Itt a messze idegenben, egy hideg temetőben
Meggihent, sorvadt testem, Istenhez tért lelkem.*

*Ha eljön majd otthon a halottak napja,
Gyertyák égnek és virágot visztek a sirokra,
Itt csak mezei virágok diszlenek majd fölöttem
És az orosz csillagok ragyognak fenn az égen.*

*S ha megkondul majd értem templomunk harangja,
És könnyek csordulnak zokogó ajkatokra,
Tekintsetek az égre, és kérjétek az Urat:
Adjon lelkemnek-testemnek örök nyugalommat.*

(Donbász, Nyikitovka, 1946)

A beszélés, mint cselekvés megalkotja saját társadalmi környezetét, amelyben a választott narratív stratégia által a mesélő egyén egyrészről összhangba hozhatja saját életét a közösség többi tagjával, másrészről az elmesélt történeten keresztül jelentéseket rendel a megélt történethez, és ezeket a jelentéseket közvetíti a környezete felé. A mesélésnek szerves része a hallgatás, egészen pontosan az elhallgatás

¹¹³ E verset/éneket a vállaji Sz. A. (nő, 1927, Vállaj) Csanáloson kapta, deportált társai szüleitől. Vallo-mása szerint összegyűlve sokszor felolvasták, ő is továbbadta másoknak.

vagy *nem emlékezés*. Ez utóbbi terminus jobban kihangsúlyozza a felejtés folyamatának aktív voltát. A felejtés, elhallgatás is kulturális viselkedés, a múltrol való reprezentáció használatának szándékos mellőzését jelenti (Jakab 2024a: 41–42). Minden korszak, minden társadalom rendelkezik egy repertóriummal, amely az elhallgatott történeteket tartalmazza (Keszeg 2007: 178). Az el nem mesélt történetekkel egyrészt közösséget vállalnak a titok ismerőivel, másrészt kizárják vagy éppenséggel megóvják a titoktól elzárt személyeket (Keszeg 2007: 178). A rendszerváltásig főként ez utóbbi narratív stratégia dominált a deportálásokkal kapcsolatban a szatmári sváb falvakban. Az elhallgatott történetekre jellemző, hogy egyszerre jelenik meg bennük az elhallgatásra és a kimondásra való belső és külső ösztönzés. A deportált személyek a személyesen és közösen megélt traumák feldolgozásának kényszerétől hajtva saját családi körükben, saját korosztályukon belül folyamatosan fenntartották a deportálásra való emlékezést. Ugyanakkor ezt nem terjesztették ki a fiatalabb generációkra is. Biró A. Zoltán a „beszéléstől való félelem korszakának” nevezte a kommunista időszakot (Biró 1998: 206). A sokszorosan megfélemlített szatmári svábok több módszerrel is igyekeztek megvédeni az őket követő generációt. Még a családon belül sem meséltek a szovjet munkatáborokban átélt borzalmakról, a deportáltak leszármazottai egybehangozóan állították, hogy részleteket csak felnőtt korukban meséltek nekik szüleik. Egy másik alkalmazott módszer – a deportálásról egymás között svábul beszéltek – egyszerre táplálkozott a beszélők további retorzióktól való félelméből, illetve a gyerekeik iránti féltésből. A kommunista hatalom hallgatásra kényszerítő nyomása a kommunikatív emlékezetben látszólagos *társadalmi amnéziát* idézett elő. A lokális múlt társadalmi konstrukciójában fontosabbá vált a különböző események kiszűrése, mint azok felidézése (Burke 2001). A német-sváb identitás, a sváb nyelv, a deportálásokról, a kitelepítésekről való beszéd a *szervezett felejtéssel* leírható rejtett tudás halmazába került (Connerton 1991: 14). A kommunikatív emlékezetet a deportáltak társadalma saját maga cenzúrázta. Az amnézia látszólagossága abból adódik, hogy bár vertikálisan a generációk között nem, vagy csak alig zajlott kommunikáció, horizontálisan a saját korosztályon belül viszont nagyon is.

Sz. A. (1927) vállalji deportált a vele készített interjúbán úgy emlékezett vissza, hogy gyerekeinek is, és unokáinak is sokat mesélt a Szovjetunióban megélt dolgokról, a deportálás körülményeiről. A fiával, Sz. J.-vel (1957) készített interjú erősen árnyalja azt a képet, amelyet édesanyja a deportálásról szóló családon belüli beszélgetésekkel kapcsolatban bemutatott. Visszaemlékezése szerint gyerekkorukban csak nagyon keveset meséltek nekik a szülők – az édesapja hadifogoly volt – a deportálásról, illetve a fogságról. A deportálással kapcsolatos visszaemlékezések részletesebbé válása szerinte csak azután következett be, miután édesanyját, jóval a rendszerváltás után, többen is megkeresték – újságírók, kutatók, egyetemisták –, és interjúkat készítettek vele. Véleményem szerint a deportálásról való beszédnek a megerősödése az állami erőszak enyhülésével, megváltozásával párhuzamosan megjelenő, a svábok felé forduló érdeklődésnek az együttes következménye. A két emlékezés összevetése nem cáfolja Sz. A. narratívumát, csupán

megváltoztatja a súlypontokat, és megerősíti azt a meggyőződésemet, hogy az elhallgatás, mint narratív stratégia általános jelenség volt, legalábbis a vállalji és mérki svábok körében.

Az alábbi interjúrészlet ugyancsak az elhallgatásról szól, az interjúalany interpretációját is megismerhetjük.

– Mondhatom, úgy nőtem fel, úgy lettem nagykorú, hogy én még a málenkij robotról nem is tudtam. És amikor már nagyobb lettem, akkor kezdtek el mesélni. Apukám kezdte a katonaélményeivel, akkor megtudtuk, hogy valamék nagynéni, rokon vagy szomszéd Oroszországban volt, de ez megint egy olyan, hogy Oroszországban volt. Nekem a keresztanyám volt Oroszországban. Hogy ő honnan tud olyan jól oroszul? Hát mert kinn volt Oroszországban.

– Így derült ki?

– Igen. És akkor miért volt ott kinn? Na, és akkor mondták, hogy ez a háborúban történt. Mindig csak annyit mondtak, amennyit nagyon muszáj volt. Mindig megpróbálták a dolgot, hogy majd, ha megnősz. Nézze, én már anya voltam, engem akkor tartottak elég érettnek, hogy egyáltalán elmondják.

– S akkor ez hogy zajlott?

– Nem anyuék, nekem egy bácsi mesélte, aki elmondta, hogy: Tudod te, É-m? És akkor mondom, hogy igen, tudok róla, és akkor..., elmesélek neked egy történetet, elmondott egyet. És akkor otthon kérdeztem, hogy tényleg ilyenek voltak? És akkor mondták, hogy igen, és akkor a férjemmel is leültünk, hogy te, hallod, teneked is a nagynénéd oda volt, és akkor mentünk hozzájuk, hogy...

– Ő sem tudta?

– De, tudta, hogy volt, de: Tessék már mesélni róla. S nahát, ez nagyon szörnyű volt, fiam, azt el kell felejteni, nem kell arról beszélni. A velük egykorúak tudták, de minket mintha meg akartak volna ettől kímélni. Meg akartak kímélni. Tényleg ez volt a szándék. És később, ahogy idősödtünk, akkor tartottak bennünket szerintem elég méltónak arra, hogy megosszák velünk. Úgy gondolták, hogy akkor már fel tudjuk dolgozni? Meg megértjük? Átérezzük?

(P. É., 1968, nő, Vállaj)

De melyek voltak az emlékezés helyszínei és szituációi? Hol kerülhetett sor a generációs emlékezésre? Ez volt számomra az egyik legfontosabb megválaszolandó kérdés. Hiszen a válasz rá az elszenvedett traumák feldolgozásában működésbe lépő társadalmi struktúrákba is betekintést enged. Az interjúk alapján két olyan szituációt említettek, amelyben a deportálásokra való emlékezés félig nyilvános térben zajlott. Az egyik a hagyományos sváb társadalomban működő szokás, a *hostubálás* intézménye volt. A szomszédolás, a téli időszakhoz kötődő szokás, szocializációs és kommunikációs aktus, a szomszédok és rokonok meglátogatták egymást. A fiatalokat azonban, a már említett módszerekkel, kizárták ebből. A *hostubálás* szokása a kommunista időszak folyamán megszűnt.

– *De akkor még nem úgy vót, mint most. Akkor még összejártak az emberek, mentünk, így mondtuk akkor svábul: hostubálni. Mentünk a szomszédba meg a rokonokhoz meg a testvérekhez meg összevissza, akkor mentünk. De máma mán mindenhol zárva van a kisajtó, ha valami baj vóna, be se tudnának menni, mert mindenhol zárva van a kisajtó. És akkor mentünk, és összejártunk, és akkor erről beszélgettünk, legtöbbet erről, hogy mi vót, hogy vót, legtöbbet.*

– *Mi az, amiről a legtöbbet beszéltek?*

– *Hát, vót az is, hogy a lágerrül beszéltünk, vót az is, hogy mikor kivittek bennünket, meg vót az is, hogy hol dolgoztunk, meg mikor milyen alkalom vót, vagy mikor mi érdekelte az embereket vagy a rokonokat.*

– *Tehát mindig kérdezték, hogy hogy volt?*

– *Mindig kérdezték, hogy aztán hogy vót, meg vót, mikor viccelődve, vót, mikor sírva.*

– *Viccelődve?*

– *Viccelődve, igen. Azt mondta az egyik, hogy na, aztán hogy vót, mikor az oroszok megfogtak benneteket? Mondom, minket nem fogtak meg az oroszok. Nem szabad vót az oroszoknak, ha olyan lett vóna, azt rögtön agyonlőtték vóna.*

(Sz. A., 1927, nő, Vállaj)

A másik emlékezés-/kommunikációs szituáció nagyjából az előbbi elsorvadásával egy időben jelent meg. A téveszen belüli brigádok is emlékezetközösségekké váltak. Minthogy ezeknek a csoportoknak az összeállításában már kevésbé volt érvényesíthető a generációs és bizalmi közösségi szándék, ezért ez a helyszín már átvezet a kommunikatív emlékezet regiszterébe.

Kommunikatív emlékezet • A rendszerváltást közvetlenül megelőző és azt követő években a deportáltak mesélni kezdtek. Az addig elhallgatott történetek előkerültek, és rövid időn belül, az ideforduló, kívülről és illetve a sváb közösségen belülről érkező kutatói tevékenység hatására, összeállt egy deportálásokról szóló narratívumkészlet. A kommunikatív emlékezet, a családon, közösségen belül meginduló mesélés a rejtőzködésből való kilépést jelenti, egy generáció fellelegzését. Az elfojtott emlékezet kiszabadulásával felszínre tört az identitástudat.

Az emlékezet a generációk közötti kommunikáció egyik formája, s mint ilyen a kulturális tudás átadásának a módozata is egyben (Jakab 2024a: 15). A kulturális tudás egy közösség által közösen birtokolt tudást jelent, amely egyenlőtlenül oszlik meg a csoport tagjai között (Keesing 1979: 17). A deportálásokról mindenki tudott, a fiatalabbak azonban legtöbbször mindössze annyit, hogy a településről sokan voltak a Szovjetunióban, azzal viszont, hogy ez pontosan mit jelentett, hosszú ideig csak nagyon kevesek voltak tisztában. Ez változott meg a rendszerváltást követően, előbb lassan, majd fokozatosan kiterébélyesedve bekövetkezett a kulturális tudás átadása. Az interpretatív antropológia a kultúrát eseményként definiálja, a kulturális tudást pedig a gyakorlathoz köti, azaz kulturális jelentés

annyiban létezik, amennyiben azt az emberek folyamatosan újraalkotják, újra-definiálják (Niedermüller 1994: 111). A deportálásra való emlékezés mindezek tükrében olyan kulturális gyakorlatként értelmezhető, mely az emlékezések alakzatainak módosulása szerint változó módon definiálja újra és újra a lokális sváb kulturális tudást.

Kollektív emlékezet • A kollektív emlékezet megteremtése a társadalom önlegitimációjának egyik formája, amellyel egyszerre kívánják bizonyítani létjogosultságukat a jelenben és a történeti térben. A kollektív emlékezet megteremtése Vállajon és Mérken már az emlékműállítások előtt megindult, a deportálásról készült szakdolgozatok, cikkek, tanulmányok ennek az építőköveik.

A szatmári svábok deportálásra vonatkozó megemlékezési szertartásait Marinka Melinda „újszerű hagyománynak” nevezi (Marinka 2013: 53). A megemlékezéseket a társadalmi amnéziából kifejlődő új alakzatként értelmezi a szerző, és az emlékműállítások megkezdésének időszakára datálja megjelenésüket.

A magyarországi települések nyilvános megemlékezési gyakorlatát vizsgálva nem tekinthetünk el a romániai sváb falvakkal való összehasonlítástól. Mind a magyar, mind a román oldalon élők identitásában elidegeníthetetlen a közös származás és az azonosságtudat. Ezt a korábbi időszakokban és a napjainkban is fennálló szoros kapcsolatrendszer is megerősíti.¹¹⁴ Vállaj és Mérék megemlékezési szertartásainak megindulását nagymértékben elősegítette a romániai sváb testvértelepülésekkel fenntartott szoros kapcsolat.¹¹⁵ Az első szatmári sváb deportáltemlékmű felállítására 1992-ben került sor a romániai Kisdengelegen (Marinka 2013: 53), míg Vállajon az első nyilvános ünnepségre és emlékműállításra csak sokkal később, 2006-ban. A megemlékezés szervezője, Vállaj polgármestere még 2006-ban is úgy érezte, hogy nagy bátorság kellett ahhoz, hogy a deportálások emlékezetét kivigyék a nyilvános térbe.

– *És igazából 2006-ban volt az az átütés, amikor kellett egy kis spiritusz is hozzá, hogy kiálljon az ember, és mikrofon előtt elmondja a málenkij robotot. Mert addig még valóban nagyon tabu volt ez a téma.*

– *Még 2006-ig is?*

– *2006-ig is. Azért mondom, hatba' volt egy kis mozgolódás, de még akkor is néztek körül, amikor a mikrofonnál álltam.*

– *De miért?*

¹¹⁴ Vállaj és Csanálos párválasztási preferenciáinak történeti vizsgálata (Szilágyi 2014) a szatmári svábok körében rendkívül sokáig fenntartott és erőteljes endogámiára derített fényt. Az országhatár az új házassági kapcsolatokat kizárta, a rokonsági rendszerek mentén azonban a kapcsolat állandó maradt, a rendszerváltást követően pedig ez jelentette a kapcsolatok újjáéledésének egyik bázisát.

¹¹⁵ Magyarországon a svábok kormányzati szintű rehabilitációjára és a deportálás narratívájának legalizálására 2007-ben került sor, amikor az akkori házelnök, az elhurcolások hatvanadik évfordulója alkalmából szervezett konferencián, az Országházban bocsánatot kért. 2013. december 17-én pedig az országgyűlés január 19-ét a magyarországi németek elhurcolásának és elűzetésének emléknapjává nyilvánította. Ezen a napon indult Németországba a német lakosokat szállító első szerelvény.

14. kép. A deportálás emlékműve Vállajon

– Hát ugye nálunk ez a meghurcoltatás nagyon sok, jellemzően településfüggő, de általában azért a húsz-huszonöt százaléka soha nem tért vissza annak idején. Tehát piszkos mély nyomot hagyott. Szinte nincs olyan ház, nincs olyan család, akinek ne lett volna valaki. Tehát nagypapa, koma, sógor, barát, mindenkinek volt valamilyen érintettje.

(V. I., férfi, Vállaj)

Ezt a nagy időbeni eltérést leginkább a két magyarországi település háború utáni bezárkózásával – amelyet a kitelepítés fenyegetése itt tovább fokozott – tartom magyarázhatónak. A befelé fordulás következménye a romániai települések gyakorlatától eltérő etnikai stratégiák választása és alkalmazása lett. Ezek közül az egyik leginkább meghatározó az etnikai alapú, Németországot célzó mobilitásban megfigyelhető különbség. A romániai településeken ez meghatározó stratégiává vált az 1960-as évektől, a magyar oldalon viszont szinte teljesen hiányzott. A nehéz körülmények, a könnyebb boldogulás reménye erőteljes kivándorlási hullámot generált Németország irányába a Romániához tartozó szatmári sváb falvakban. Az általános ellátási zavarokkal, félelemmel, kilátástalanságérzettel terhelt romániai környezetből való menekülés lehetőségét vetette fel a romániai németek – „humanista” családgyesítésnek álcázott – tervszerű kitelepítése (Pozsony 200: 55). A kivándorlásnak két formája volt: egy legális, melynek során egész családok vándoroltak ki, és

15. kép. A deportálás emlékműve Csanáloson

egy illegális, mely többnyire egyének szökését jelentette. Ez utóbbi két gyakorlat szerint működött: A „kishatárátlépővel”¹¹⁶ rendelkező személy Magyarországra utazott és nem tért vissza onnan¹¹⁷ (az esetek legnagyobb többségében tovább utazott Németország felé), vagy pedig a zöldhatáron szökött.¹¹⁸ A szökés minden esetben megterhelő volt a családok számára. A szökés felvállalása egyet jelentett a családról hosszú ideig való lemondással. A szökött személyek nem térhettek vissza Csanáosra egészen addig, míg német állampolgárságot nem nyertek. A szökök általában fiatal férfiak vagy fiatal házaspárok voltak. A családtagok találkozásaira semleges országban, többnyire Magyarországon került sor. A német állampolgárságot szerzett családtag a lehető leghamarabb megkezdte a család otthon maradt tagjainak németországi kiutazásához szükség iratok megszerzését. Arra is számos példa akad, hogy kisgyermekes szülők a gyermekgondozást a nagyszülőkre, testvérekre bízva vállalták a kivándorlással járó nehézségeket.

A későbbiekben a Németországba kivándoroltaknak kulcsszerepük volt a deportálásokra való megemlékezések megindulásában, egyrésztől anyagilag támogatták az emlékművek felállítását, és meghatározó szerepet játszottak a sváb-német identitásfolyamatok megindításában és fenntartásában. A romániai településeken lakó svábok a németországi rokonsági hálózaton keresztül a német identitás hordozóinak olyan társadalmi bázisával rendelkeztek, amely a szülőföldön kibontakozó identitásmozgalmakat beindíthatta, míg a vállaljiaknál, mérkieknél ez szinte teljesen hiányzott. A romániai sváb településeken a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján kitermelődött egy új, német identitástudat, aminek a legfontosabb hozadéka a fiatalabbak Németországot megcélzó mobilizálása volt. A magyarországi falvakban a német identitás nyilvános felvállalása sokkal később következett be, és irányai is eltérőek voltak a románaitól, minthogy mozgatórugói és következményei jellemzően nem gazdasági, hanem főként kulturális jellegűek voltak.

A kommunizmus időszakában kényszerűségből elhallgatott német származás, a rendszerváltást követően, fokozatosan erőre kapó örökségesítési folyamatok kiindulópontjává vált. A rendszerváltozást követően rövid idő alatt a szatmári svábok szinte láthatatlan etnikus csoportból érdekérvényesítésre képes nemzeti kisebbséggé, és egyúttal erős belső kohézióval rendelkező virtuális közösséggé. A szatmári svábok kulturális örökségének kérdése, a sváb hagyományok ápolásának támogatása nem csak a sváb közösség igényeit fogalmazza meg, hanem mind a magyar mind a román regionális politikai elit számára központi kérdést jelentett és jelent. Ebben nem kis

116 A kishatárforgalom megindulásához államközi egyezményekre volt szükség. Az egyezményekben rögzítették a határszéli forgalom szabályzatrendszerét, mely többek közt a határhasználat gyakoriságát, és a feljogosított határhasználókra vonatkozó korlátozásokat tartalmazta. Kishatárátlépőt vagy *kisútlevelet* csak a 15 km széles *határsávbán*, illetőleg a kishatárforgalomra kijelölt határátkelőtől nem nagyobb távolságra lakók kaphattak. Évi 12 alkalommal használhatták fel, de havonta csak maximum egyszer. (MOL XIX-J-1-k 231. tétel 00111716/1956 – Egyezmény a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Román Népköztársaság Kormánya között az államhatár rendjének biztosításához szükséges intézkedések szabályozása tárgyában).

117 Csanáoson „átragadtaknak” nevezik az így kivándoroltakat.

118 A szökéstörténeteket egy másik fejezetben igyekszem bemutatni.

része van a sváb közösségen keresztül elérhető németországi befektetői rendszerekhez való hozzáférés reményének.

A román oldalon megjelentek a sváb néptánc- és népzenei együttesek, újrakultak a fúvószenekarok, a polgármesteri hivatalok a deportáltak tiszteletére találkozót szerveztek. Később a magyar oldalon fekvő települések is bekapcsolódtak a német és még inkább sváb identitás-teremtő mozgalomba. A Vállajon 2001-től minden évben megrendezett strudlifesztivál¹¹⁹ a kulturális régióépítés¹²⁰ legfontosabb eseményévé vált. Míg a strudlifesztivál a sváb eredetű közösségek megmutatkozásának az identitás felvállalásának és reprezentációjának a színtere, a deportáltak találkozási megemlékezési szertartások, a közösség összetartozásának belső igényét elégítik ki, ugyanakkor az etnicitás megjelenítésének is az eszközei. Előbbi az ünnepek, utóbbi a rítusok koreográfiája szerint szerveződik. Míg a fesztivál mindenkinek, addig a találkozó csak az érintetteknek – deportáltak, hozzátartozók és leszármazottak – és a (kötelező) meghívottaknak szól (sváb és német, román és magyar politikai és civil szervezetek képviselői).

A deportáltak találkozási • A romániai deportáltak találkozóira körforgásszerűen, minden évben más-más településen kerül sor. A magyarországi részen csak Vállajon szerveznek nyilvános megemlékezést. A romániai és a vállaji megemlékezések nagyon hasonló módon zajlanak, néhány dologban mégis eltérnek. A vállaji megemlékezésre október 20-án, a Szent Vendel-napi búcsú alkalmával kerül sor, nem pedig januárban, az elhurcolások havában.

Október 20-át pedig azért választottuk, mert ez volt az a dátum, amelyet a málenkij robotosok egy fogadott ünnepnek neveztek el. Egész pontosan ez ünnep volt már annak idején is, mert a vállaji templomban két templombúcsút szoktak tartani: az egyiket pünkösdkor, a Szentlélek, a másikat pedig október 20-án, Szent Vendel-napján, az állatok védőszentjének ünnepén. Akkor tartották a másodikat, és annak idején az utolsó hazaérkező málenkij robotosok azt mondták, hogy amikor már mindenki hazajön, akkor a legközelebbi nagy ünnepen fognak hálát adni azokért, akik hazajöttek, és imádkozni azokért, akik nem. Így maradt ez az október 20-a rajtunk. Amúgy jellemzően mindenhol az elhurcolás napjának környékén, tehát január 3-a és tizenvalahányadika között szokott lenni a határon túli településeken. Mi ezt úgy lecsaptuk, ezt az időpontot, és gyakorlatilag azóta ez egy búcsú is, tehát nagyon sok a résztvevő a határ túloldaláról, mint akár egy Máriapócsra, zárandokol át. Több busszal szoktak érkezni, rendesen processzióval meg mindennel.

(Vilmos István polgármester, Vállaj)

119 Az első strudlifesztivált Mérken tartották 2001-ben.

120 Fejős Zoltán fogalomértelmezésében a régió politikai implikációkkal rendelkező társadalmi, kulturális kategória, mely nem az egyén személyes életterét jelenti, hanem egy tágabb területet jelöl, mely az intézményesülési folyamatok és a létrehozott intézmények révén tudatunk részévé válik (Fejős 2002: 75).

16. kép. Vállaji deportáltak koszorúznak a 2012-es esanálási találkozón

A megemlékezés a rendezvénynek otthont adó településen megtartott ünnepi misével kezdődik, melyet többnyire a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye püspöke celebrál, majd a deportáltak emlékművénél¹²¹ kegyeleti eseménnyel folytatódik, ahol a deportálást megidéző beszédek hangzanak el: Romániában a politikai és vallási vezetők, valamint a közösség történetével foglalkozó belső és külső értelmiségiek előadásában német, román és magyar nyelven. Addig, míg a személyes, generációs és kommunikatív emlékezet által termelt narratívumok az egyéni és közösségi szenvedést, a kitartást, a helyállást, azaz a mikrotársadalmi vonatkozásokat domborítják ki, addig a kollektív emlékezet narratívumaiban az események nagy történelmi kontextusban való elhelyezése a domináns.

A vállalji megemlékezéseken, a szervezők szándéka szerint, nem jelennek meg politikai szereplők. A megemlékezés kizárólagos nyelve a magyar, minthogy a német nyelv ismerete a lokális közösségben elhanyagolható.

¹²¹ Schell Csilla a kihurcolási és kitelepítési emlékművekről állapította meg, hogy azok funkcionálisan átveszik a hiányzó betelepítési emlékművek szerepét is, és őrzik az egykori német lakosság lenyomatát a közösségi történelemben (Schell 2008).

Az emlékművek szinte kivétel nélkül a települések szakrális tereiben, a temetőben vagy a templom közelében állnak.

A koszorúzást követően a szervező polgármesteri hivatalok vendégül látják a szertartás résztvevőit. Erre legtöbbször a helyi kultúrotthonban kerül sor. Az évés-ivás közben további köszöntő és emlékező beszédek hangzanak el, majd a helyi és meghívott sváb zenei együttesek és táncsoportok lépnek fel.

Az előbbiekre visszautalva azzal a megállapítással zárnam ezt az fejezetet, hogy a határok az etnikai és nemzeti identitások találkozásának olyan helyszínei, ahol az identitások állandóan megkérdőjeleződnek, kialakulnak és átalakulnak. Számos etnikai és nyelvi csoporttal fordult elő a történelem során, hogy politikai határok ékelődtek életterükbe, elválasztva egymástól a csoport részeit. A határok következtében az elválasztott csoportok eltérő és egymástól távolodó módon fejlődtek tovább, amit – a csoportok etnikai identitásának vizsgálatában az identitás szimbolikus konstrukciójának gondolata mellett – nem hagyhatunk figyelmen kívül. A határrégiók lokális vizsgálatakor nem tekinthetünk el a nemzetpolitikai (esetünkben Románia és Magyarország) érdekek és a politikai-gazdasági keretek által meghatározott kontextustól (Thomassen 1996: 38). A csanálói és vállaji svábok különböznek egymástól, mert eltérő módon strukturált gazdasági-társadalmi környezetben szocializálódtak újra – a határok megjelenését követően. Eltérő nemzetpolitikai hatásoknak voltak kitéve, bár abban megegyeztek, hogy mindkét állam homogenizálni igyekezett társadalmát. Ezeknek eredményeként egyre erőteljesebben távolodott egymástól a két közösség. Ennek a szituációnak az elemzésével a geopolitika, a politikai gazdaság és identitás specifikus összefüggéseire deríthetünk fényt.

A vállaji és a romániai megemlékezések közötti legnagyobb különbség a találkozó vallással való viszonyában van. Vállajon egy létező ünnepre, a Szent Vendel-napi búcsúra építették fel a megemlékezést, a hangsúly is a vallási jellegen van. Ezzel szemben a romániai oldalon a megemlékezés öltött vallási jelleget az egyház intenzív részvétele miatt. Persze nem valami külső tényezőként jelenik meg az egyház ezen az eseményen. A római katolikus vallás a szatmári sváboknál a legfontosabb identitásalakzat (Marinka 2007). Az asszimilációs folyamatban a református magyarsággal szembeni másságtudat alkotóeleme. A kutatói szándék és a kutatási célkitűzések csak ritkán követik a kutatott csoport számára is valóban leginkább meghatározó kérdéseket, problémákat. Számomra is hamar kiderült, hogy mind Csanálos, mind Vállaj lakói számára léteznek a határénál meghatározóbb narratívák. A legfontosabb ezek közül a deportálás, mely mind az egyéni, mind a lokális társadalmi emlékezet legmeghatározóbb alakzata.

A gyűjtött élettörténeteknek egyértelműen ez a központi motívuma, mint ahogyan az intézményesített emlékezési gyakorlatoknak is ez áll a középpontjában, a deportált találkozó formájában. Az elvándorlás, az előregedés, a gazdasági nehézségek – mint fontossági sorrendben következő narratívák – nem csupán e mikrorégióra jellemzőek, a falusi világok országos, sőt kelet-európai szinten hasonló gondokkal küzdenek. A munka(morál) a munkával szembeni alázat, mint identitásalakító tényező, a szatmári svábok életmódjában és világszemléletében köszön vissza, valamint a róluk írt kötetekből. A határ narratíváját közvetlenül ezek mögé pozicio-

nálnám. A határ narratívája – főként a legnagyobb bázissal rendelkező, nyolcvanas éveket megidéző, szökésnarratívumok – szemben a deportálásával egyelőre még nem jelenhet meg a kulturális emlékezet intézményesített keretei közt. Nem engedi ezt meg sem a történeti távlat rövidsége, sem az aktuális politikai környezet. Míg a deportálásokban a felelősség egy külső hatalomra hárul, addig a szökésekben túlzottan is kompromittálódik a román adminisztráció. Ennek helyi szintű megnyilvánulása az ezzel kapcsolatos tudás letagadása, vagy fel nem vállalása.

A szövegek szerkezetének homogenitása, folyamszerűsége arra enged következtetni, hogy már sokadik alkalommal mesélték el őket, a másokkal történt dolgok is sajátokká, mindenkié váltak. Mindez egy közös narratív bázist feltételez, mely bizonyos sémákat érvényesít a határtörténetek elmesélésében, de – véleményem szerint – az emlékezési gyakorlatban is. A történetek sokszínűsége egyrészt a határ és a benne lakók közötti kapcsolat változatos formáinak köszönhető, másrészt pedig, mert a határ és határesemények nem csupán egy kiemelkedő fontosságú, véleménynyilvánításra ösztönző egyszerű történeti tényező, hanem egy állandóan kihívásokat, színvallást követelő kontextus. Az emlékezést az emlékezési helyzet körülményei mellett folyamatosan befolyásolják az újabb és újabb határesemények, a határ narratívumok, úgy gondolom, végtelen történetek, melyeket a határ megszűnése fog lezárni, illetőleg amikor a felszámolásának emléke is túlkerül az egyéni emlékezet határain.

Demográfiai változások a rendszerváltozást követően

A kivándorlási hullám a kilencvenes első éveit követően Csanáloson megállt, miközben Vállajon ilyen irányú migráció egyáltalán nem volt. A csanálosi polgármesteri hivatal alkalmazottai kérésre összeállítottak egy listát, mely házak szerinti lebontásban, de egyéni szinten tartalmazza a Csanálosról elvándoroltak nevét és a kivándorlás idejét. A lista nem teljes, de úgy gondolom, hogy hiányosságai ellenére is hiteles forrás a Csanáloson lezajlott külföldi mobilitási gyakorlat vizsgálatához. A kimutatás egyik legfőbb kvalitása, hogy jelzi a kivándorlás módját is. A táblázatban szereplő személyek közül ugyanakkor többen a kivándorlást megelőzően már elköltöztek Csanálosról, így számukra a szökés volt az egyetlen alternatíva az ország határainak átlépésére. A Szatmárnémetibe és más településekre költöző csanálosiak annak ellenére nem kérvényezhettek kisütlevelet, hogy a város a határsávban található, ugyanis a hozzá legközelebb eső átkelő országos érdekeltségű volt. A kivándorlás idejét pontos évszámok hiányában, kényszerből csoportosítottam 1989 előtt-re és utánra. A kivándorlási periódus – amennyiben nem vesszük figyelembe az elsőként kivándorolt Erni családot (1960-as évek közepe), illetőleg utolsóként távozó Mellau családot (2000) – az 1980-as évek közepe és az 1990-es évek első éve közötti szűk tíz évet felölelő időszakra tehető. A kitepedés mellett létezik egy továbbra is aktív migrációs gyakorlat. A németországi szezonmunkák több személy és család számára is megélhetést, vagy jövedelemkiegészítést jelentenek. Ezek a munkák a rokonai és baráti kapcsolatok által válnak elérhetővé.

A csanálói családok családlátogatási gyakorlatát migrációs eseménynek látom, egyrészt a távolságok, másrészt időtartamuk miatt. A harmadik generáció tagjai rokonlátogatási gyakorlatára az a jellemző, hogy Németországban élő gyerekeik meglátogatásakor huzamosabb ideig, akár hónapokig, ott maradnak, és ezt évente, esetleg ritkábban megismétlik. A németországi időszakos migráció bizonyosan hatással van az etnikai identitástudat alakulására. A megkérdezettek az azonosság és másság érzések együttes hatásáról beszélnek. Egyrészt a németországi társadalomba már többé-kevésbé sikeresen integrálódott rokonokon keresztül a németiségtudat erősödik, másrészt viszont az egyéni tapasztalatok, az idegen környezet, a nyelvismeret hiánya miatt a kommunikáció családi térre való szorítkozása másság érzést generál.

A kitelepültek számára az országváltás nem hozta meg kisebbségi lét elhagyását. A kitelepült svábok, valamennyi erdélyi német közösség tagjaihoz hasonlóan, Németországban is kisebbségi helyzetbe kerültek. Az erdélyi és máramarosi szászoktól, bánáti sváboktól vagy akár a Szatmárnémeti környéki sváboktól eltérően, a Nagykároly környéki svábokat – a német nyelv ismeretének hiányával – még inkább hátrányos megkülönböztetéssel fogadták Németországban (vö. Pozsony 2009: 93). Véleményem szerint ez is fontos szerepet kapott abban, hogy éppen a Nagykároly környéki településeken a kivándorlás csak részleges volt, meg sem közelíti Erdély, de akár Szatmár megye többi német eredetű közösségének migrációs rátáját. Talán ugyanebből fakad a Nagykároly környéki svábok egy sajátos stratégiája is. A többi említett erdélyi német közösséggel szemben ők nem számolták fel teljes mértékben „ittthon” maradt egzisztenciájukat. Csanálós több üresen álló ház van, mely elhagyatottsága ellenére is gondozott állapotban van. Tulajdonosaik ugyan Németországban élnek, és egyáltalán nem jellemző a visszatelepülés,¹²² a házak mégsem eladóak. A szükséges munkákat hazalátogatásuk során végzik el, illetőleg az itthon maradt családtagok a napi szintű gondozást megszervezik. Ebben biztosan közrejátszik az is hogy kivándorlásuk is enyhébb mértékű volt.

A legnagyobb vallási ünnepek illetőleg a nyári szabadságidő során sajátos képet ölt Csanálós. Ezek azok az időszakok, amikor a kitelepültek „hazalátogatnak”. Ilyenkor érzékelhető módon megnő a forgalom a falu utcáin. Szinte valamennyi kapubeállóban, vagy udvarban megjelennek a státuszsimbólumként is funkcionáló német rendszámú presztízsautók.

A határhasználat módjai

A két település viszonyában az egyháznak ma is fontos szerepe van. A mindennapi határhasználatban is vallási indíttatású látogatások döntőek. A vállaji templomnak néhány évig nem volt állandó lelkésze, így a hívek közül sokan Csanálósra jártak át misére. Ez a gyakorlat részben folytatódott azt követően is, hogy lett Vállajnak lelkésze. Míg Vállajon az ünnepi időszakok kivételével csak vasárnaponként van mise, addig Csanálósra minden nap, ezért többen használják ki templomjárásra a két

¹²²Egyetlen visszatelepült személyről tudnak Csanálósra.

település közleségéből fakadó előnyt. A nagyobb ünnepeket megelőző időszakokban naponta akár két alkalommal is átbicikliznek misét hallgatni.

Az átkelő időszakos megnyitásait kísérő események hangulatáról így emlékezik meg egy válllaji személy:

- És mikor volt, amit mondott, hogy a csanálósiaik átjöttek ide a kertbe?
- *Jaj, hát az egy pár éve, mindig a fiatal fiúk, oszt olyan dalolva mentek itt végig a köves úton vissza.*
- *Mert pünkösdkor mindig két nap nyitva volt a határ, az elején még mikor nem állandós volt.*
- *És akkor este amikor átmentek énekelték ezt a régi nótákat.*
- *Olyan szépen. Mint itt régen vót, ők még mindig asztat danolták. Oszt kiültünk ide oszt hallgattuk úköt.*
- Tehát átjöttek Csanálosról csoportosan?
- *Igen, nagyon sokan jöttek. Úgyhogy el nem hiszi, ez a nagy templom, nem lehetett állni, mozogni.*

(N. S., férfi, 1942, Vállaj)

A két település lakói a kétszeri határmeghúzást követően teljesen eltérő módon „lakták be” újra azt a földrajzi teret, melybe a határkövekkel jelzett határvonal került. A terület használatában felborult az egyensúly. A politikai határ szimmetriája¹²³ egyáltalán nem jutott érvényre a határhasználatban, a határdinamika egészen egyoldalú volt. A válllaji határátlépők aránya elenyésző volt a csanálósiakéhoz képest, nem csak a kommunista időszakban, hanem a határ megjelenését követő valamennyi periódusban. A kiegyenlítődécs csak akkor következett be, amikor megteremtődött a két falu közötti határátkelés legális intézménye, a határátkelő. A határátkelő megnyitása mögött ott áll mind a települések évtizedes politikai munkálkodása, mind a két ország közötti kapcsolatok javításának állami szintű támogatása. A határelmény vizsgálata a fenti időszakok mentén valósítható meg. Az interjúzással elérhető periódusban a válllajiak negatív határelménye erősebb a csanálósiaikénál. Ebben a gazdasági és társadalmi helyzet alakulásának különbözőségét látom. Vállaj, bár a határ meghúzását követően Magyarországon maradt, elszakadt korábbi gazdasági, kulturális központjától, Nagykárolytól, aminek következtében hamarosan megjelentek a perifériára sodródott települések esetében oly gyakori regresszív folyamatok. A határ meghúzását megelőző időszakhoz mérhető kapcsolatrendszer már biztosan nem fog kialakulni a két település között, ám Csanáros és Vállaj esetén továbbra sem beszélhetünk a határ „csöndjéről” (Váradí–Wastl–Walter–Veider 2002).

123 A határkövek által képzeletben meghúzott határvonal mindkét oldalán egy húsz plusz háromméteres határsáv, biztonsági zóna választotta el a két országot a kommunista időszakban. Míg a román oldalon ennek a törvény által előírt határsávnak a tisztítása a kilencvenes évekig folyamatos volt, addig Magyarországon a 20 m-es tiltósáv valójában soha nem is létezett, nem csak a határőrök, hanem a válllajiak rendelkezésére is állt egy a határvonallal párhuzamosan, attól pár méterre futó dűlőút.

A második világháborút követően a határ, a különböző típusú illegális határ-átlépések, határsértések puhító hatása ellenére, közvetve és közvetlenül, radikális módon elválasztotta egymástól Csanálost és Vállajt, olyannyira, hogy a 2003-ban és 2007-ben bekövetkezett változások nem az egymáshoz való visszatalálást eredményezték, hanem újabb kapcsolatok lehetőségét villantották fel. A rokonság mentén szerveződő kapcsolatok számát a barátságokra alapuló látogatások ma már felülmúlják.

A határ globalizálódása

Az elméleti fejezetben bemutatott funkcionális határelméletek, határ metaforák, – amelyek a határ kettősége, elválasztó, illetve összekötő funkciójára vonatkoznak – az eddig tárgyalt időszakokban főként a két település egymással, illetve az állami szervekkel való kapcsolatainak értelmezésében kontextualizálódtak.

A határ megítélése az egyéni preferenciákon túlmenően időszakonként is eltéréseket mutatott. Éles vonal húzható a 2003-as határnyitás előtt és után. Míg azt megelőzően a határhoz való viszonyulás egyértelműen elutasító jellegű volt, addig a határnyitást követően árnyalódott a határról alkotott vélemények előjele.

17. kép. Az „afgán” férfi sírja a csanálosi temetőben.

A sírt a temetőkápolna elválasztja a temető többi részétől

A kétezeres évektől a határórség helyét a határrendőrség vette át, melyben gyakran helyiek, vagy legalábbis térségbeliek szolgáltak/szolgálnak. Ezzel egy időben következett be a határ megítélésének megváltozása is. Az utóbbi években, csanálói oldalon, jellemzően védő funkcióját emlegetik többen is, mely szerint a határ „megvédi a csanálói gazdákat a nyírségi cigányoktól”¹²⁴. A már említett idegen személyek, távol- és közel keletiek, megjelenése, és ezek határhátrahatásának felügyelete fokozta a közösség és a határórség együttműködését, melyre Csanálon a korábbi időszakokban egyszer sem volt példa. A határ védő funkcióját sokan említették Vállajon is, a túloldalhoz hasonlóan, a harmadik világból származó menekültek megjelenésének következményeként.

A szabad népességmozgás addig ismeretlen elemekkel növelte a falu tereibe belépők sorát, mely félelmet váltott ki a határ miatt addig „elzártságban” élőkben. A harmadik világból érkező illegális határátlépők megjelenése még inkább csökkentette a biztonságérzetet. Mindkét falunak megvan a maga kiemelt idegentörténete. Csanálon nagy visszhangot váltott ki egy afgán(nak mondott) férfi holttestének felfedezése a határsávba eső erdőben. Azonosítás és boncolás végett Szatmárnémetibe szállították, ám a hatályos törvények értelmében eltemetni ott kellett, ahol a holttestet találták. A végkimerülésben meghalt középkorú „afgán” férfit, akit társai hagytak hátra, az önkormányzat költségén, katolikus szertartással temették el.

Évekkel később a férfi rokonai eljöttek Csanálosra, meglátogatták a sírt és köszönetet mondtak a polgármesternek.¹²⁵

A korábban ellenségesnek tekintett határőrök megítélése is radikálisan megváltozott. Az államhatalom kényszerűségéből megtúrt képviselőiből a falu terét oltalmazó, olykor már tiszteletnek is örvendő, szervezet tagjaivá léptek elő, igaz ebben döntő szerepe volt a határőrizeti szervek személyi állományának teljes lecserelődésében. A határőrizeti feladatokat korábban ellátó katonai határórséget a határrendőrség váltotta. A határrendőrség kötelékében nagy számban szolgálnak Nagykároly környékéről származó fiatalok is. A kaszárnya ma már nem több mint egy idegen épület a faluban, kihasználtsága minimális, csak a szolgálatot teljesítő éppen nem terepen lévő határrendőrök tartózkodnak benne. Már nem is az utolsó épület a határ irányában. Szimbolikus jelentőségűnek látom, hogy a 2000-es években szálloda épült mellé, melynek étterme a határ mindkét oldaláról nagy számban érkező vendéget szolgál ki.

Az S. családok határon átívelő kapcsolattartási gyakorlata

Nagyon csekély azoknak a családoknak a száma, amelyek ma is rendszeres kapcsolatot tartanak fenn, ezeket inkább kivételesnek és egyedinek tartom. Ennek okaira a korábbiakban már megpróbáltam rávilágítani. A határrégiók egy teljes generáció-

124 S. J., férfi, 1930, Csanálos

125 M. J. csanálói polgármester szíves közlése.

nyi ideig tartó elidegenítése felszámolta az elsőfokú rokonok kapcsolatfelvételének lehetőségét. A mindkét oldalon erőteljes migráció tovább csökkentette a rokonsági rendszerek revitalizációjának esélyét. Itt szükségesnek tartom, hogy rövid kitérőt tegyek a rokonság terminus illetőleg csanálosi/vállaji értelmezésére. Közismert, hogy a rokonság szemantikai köre és főként oldalági korlátai meghatározottak és társadalmanként, sőt ezen belül korszakonként is változik (Faragó 1983: 223). Nem célom a vizsgált települések rokonság koncepciójának elemzése és rendszerének feltérképezése, a rokoni viszonyok működésének megfigyelésekor elfogadom azokat az elveket, amelyeket lokálisan követnek, azaz rokon, akit annak tekintenek.

S. J. (férfi, 1930, Csanálos) és családja napjainkban heti rendszerességgel találkozik a vállalji rokonokkal. Ezeknek a találkozásoknak az alapján kívántam tanulmányozni azokat a folyamatokat, amelyek a kapcsolatokat alakították az elidegenített korszak kontextusában, majd a rendszerváltást követő szabad mozgásteret biztosító időszakban. A kapcsolattartás módozatainak és körülményeinek történeti alakulása ebben a családban, úgy vélem, reprezentatív lehet a Csanálos és Vállaj közötti többi rokonsági kapcsolatra is.

A kapcsolattartó családtagok közül nem mindenki él Csanáloson illetőleg Vállajon. A csanálosi ág feje S. J., neki egy Csanáloson élő fia, egy Temesváron élő lánya és több különböző településeken, sőt országokban élő unokája van. S. J. felesége halála óta egyedül él, fia családjával a falu egy másik részén birtokol házat. A vállalji család mai kulcsszereplője a kapcsolattartásban S. I.-né S. V. (a továbbiakban S. V.), aki S. J. unokatestvérének az özvegye, tehát S. J.-vel meglehetősen távoli, affinális rokonsági kapcsolatban van. S. V.-nek három gyermeke közül két fia Vállajon – mindannyian saját házban, a falu különböző részein –, lánya pedig külföldön él. A rendszeres látogatások gyakorlata a határátkelő megnyitását követően alakult ki. S. J., az akkor még élő apai ágú unokatestvérével – apáik voltak testvérek –, S. I.-vel kívánta megerősíteni a kapcsolatát.

Első találkozásuk még a kommunista időszakban volt, az 1989-es változásokat megelőzően S. J. két alkalommal járt Vállajon. Az 1990-es években több alkalommal is találkoztak, Vállajon és Csanáloson is, de határátkelő hiányában több mint száz km-es kitérőre kényszerültek. A Csanálos–Érmihályfalva–Debrecen–Vállaj útvonal másfél száz km-es többletutat jelentett. A mintegy 50 km-rel rövidebb Csanálos–Szatmárnémeti–Csengersima–Nagyecsed–Vállaj útvonalat nem használhatták, mivel ez kísútlevéllal nem megközelíthető határátkelőt érintett. A találkozások így továbbra is esetlegesek voltak. 2003-tól a Csanálos–Vállaj átkelő megnyitása viszont megerősítette a lehetőségét a kapcsolatok elmélyülésének.

Vizsgálatom során fontosnak tartottam a kapcsolattartás motivációinak megismerését. A terepmunka során egyértelművé vált, hogy mind Csanáloson, mind Vállajon számon tartják a határ másik oldalán élő rokonokat, akkor is ha rendszeres kapcsolatot nem ápolnak. Sok esetben az információik túlmutatnak a családtagok nevének ismeretén, foglalkozásukról, korukról és más-más meghatározó tulajdonságukról is van tudásuk. Ez egyrészt azt jelzi, hogy mindkét település lakói számára fontos a rokonsági rendszer pontos ismerete, másrésztől még a legerősebb elzártság

periódusában is megtalálták a módját a rokonságra vonatkozó információk határon átívelő megszerzésének/megosztásának. E második következtetés rendkívüli módon felkeltette az érdeklődésemet, hiszen a kommunista időszak utolsó periódusában, a határról szóló narratívumok leginkább arról számolnak be, hogy az áthatolhatatlan volt. Sorra vettem azokat az információs csatornákat, melyekről úgy véltem, hogy általuk fenntartható lehetett a rokonsági rendszereken belüli információ áramlás. Elsőként a levelezésre¹²⁶ kérdeztem rá, ennek azonban az S. családban nem alakult ki hagyománya, ebben fontos szerepet játszott az a meggyőződés, hogy leveleiket a hatóságok felbontják és cenzúrázzák.

– *Nem, én nem írtam levelet, nem leveleztünk így. Há mindig tudtunk egymásról nagyjából.* (S. J.)

A telefonra is, bár valószínűtlennek tűnt, mint lehetséges kommunikációs eszközre tekintettem. A válaszok egyértelműen tagadóak voltak. Bár rendelkeztek telefontal már az 1980-as években, azt erre a célra nem használták. Később, jellemzően a telekommunikációs szolgáltatások robbanásszerű fejlődését követően kihasználják az új technológiák által nyújtott lehetőségeket, névnapok alkalmából telefonon köszöntik egymást, illetőleg a külföldön élő családtagokkal való kapcsol fenntartásában internetes kommunikációs csatornákat alkalmaznak.

Személyes találkozásokra az 1989-es változásokig csak nagyon ritkán kerülhetett sor. Az információ áramlása mégis személyeken keresztül történt. *A Hogyan tartották a kapcsolatot?* kérdés a félig strukturált interjúkhoz használt vázlat fontos pontja lett. A válaszok pedig rendkívül eseteleges mégis összetett rendszer képét rajzolták meg. Következzen néhány jellegzetes válasz a kérdésre:

- *Addig is tudtunk egymásról, csak akkor nem tudtunk így jönni-menni egymáshoz.*
- *És honnan tudtak egymásról, hogyan lehetett kapcsolatot tartani?*
- *Hát csak, mindig... vagy... Mindig tudtunk valamit közbe-közbe. Vót nekem Vállajon egy patikus, R. J., az is meghalt már, az is valami rokonság vót, meszszebrűl.* (S. J.)

A válaszok látszólagos bizonytalansága mögött egy mindkét településre kiterjedő, és a rokonságon túlmutató információs hálózat képe sejlik fel, melynek csomópontjaiban a határon időről időre átlépő személyek állnak. Ők visszatérve saját falujukba minden érdeklődővel megosztották értesüléseiket. A rendszer kiteljesedésével a határ másik oldalára induló személyek megbízásokat is vállaltak és kaptak, melyek a különböző javak beszerzése mellett a rokonokról való információszerzésre is vonatkoztak. Speciális esetét jelentették ennek a gyakorlatnak a határ menti mezei munkák során

¹²⁶ Családi levelezést egyik településen sem sikerült gyűjtenem, még az ünnepi üdvözlőlapok küldésére is csak elvétve került sor.

létrejövő találkozások, melyek során – ritkább esetben a határőrök engedélyével szóban, gyakrabban pedig engedélyük nélkül, énekelve¹²⁷ – értesíthették a közelmúltban bekövetkezett eseményekről, a rokonsághoz tartozó személyek hogylétéről.

S. J. első vállalji látogatásai, az 1970-es években történtek és egybeestek első magyarországi utazásaival. Ezek elsődleges mozgatórugója nem a családdegysítés volt, hanem a kishatárforgalom beindulását követő határ menti, mikroszintű, árucserén alapuló egyéni gazdasági rendszerben való részvétel. Az elsődleges célállomás a debreceni piac volt. Két kivételtől eltekintve ezek egynapos kirándulások voltak, és nem érintették Vállajt. Az említett két alkalom vállalji éjszakázást jelentett. Az interjúk alapján nem lehet eldönteni, hogy a Vállajra való utazást a kényszerűség, vagy a szándékosság befolyásolta. A kishatárforgalomnak szánt átkelők a napnak csak bizonyos szakaszaiban működtek, és penetrációjuk meglehetősen kiszámíthatatlan volt. S. I. visszaemlékezésében a következő szerepel: „éjjel ott akkor megháltunk, itten Vállajon, mert estére értünk le, és akkor másnap jöttünk haza” (S. I.), tehát vagy nem tudták Debrecenben elrendezni ügyeiket időben, vagy pedig eleve rokonlátogatási szándékkal indultak el. Ennek a kérdésnek a relevanciáját részben ellensúlyozza a szoros kötelék későbbi kialakulása.

S. J. számára a vállalji rokonok nem konzangvinális közelségükből fakadóan fontosak, több olyan Csanáloson élő, közelebbi rokonsági viszonyban álló rokona is van, akikkel semmilyen vagy csak nagyon formális kapcsolatot tart fenn. A kutatás során erre érdemi szociális magyarázatot nem sikerült találnom. Cseh-Szombathy László rokoni viszonyokról tett megállapítását követve pszichológiai motivációkat feltételezek. A rokonság ugyanis nem csak biológiai viszonyok szövedéke, s mint ilyen nem tőlünk független objektív valóság, hanem egyúttal tudati képződmény is. Amikor valakit rokonnak nevezünk, érzelmi jellegű és szubjektív cselekedet hajtunk végre, nem elég a beleszületés, a szóban forgó személynek/személyeknek belsőleg kell rokonná válni, el kell sajátítania a rokonnaként éléshez szükséges viselkedési és magatartási kultúrát (Cseh-Szombathy 1987: 353). S. J.-nek és S. I.-nek lehetősége volt a rokonsági kapcsolatuk megalkotására és megerősítésére – és sokakkal ellentétben ők éltek is vele –, ennek a folyamatnak a fázisait figyelhettük meg a határ áteresztőképességének módosulásait követve, a ritka és esetleges találkozásoktól a heti, és bizonyos időszakokban napi szintű kapcsolattartásig. Persze nem gondolom úgy, hogy egyszeri elhatározás kérdése lett volna a családok közeledése, de a lehetőséget megragadták és messzemenően kihasználták. Fel kellett építeniük a rokoni viszonyukat, és ebben a vér szerinti kapcsolat csak a kezdőlökést adta meg. A kölcsönös segítségnyújtás, amelyet Hofer Tamás a rokoni kapcsolatok eleven kötelékeinek nevez (Hofer 1955: 144), valamint a ceremóniális alkalmak (névnap, szüret), illetve az emberi élet fordulópontjait kísérő események közös megünneplésének rendszeresítése már a két családfő – később ez kiterjedt a családok többi tagjára is – érdeme. Hoppál Mihály azokat a rokonokat, akik „tartják a rokonsá-

127 Az „átdalolás”-nak nevezett jelenséget valamennyi általam kutatott határszakaszon gyakorolták. A helyiek a határőrök nyelvi korlátait kihasználva, minél kisebb kockázatvállalással igyekeztek kommunikálni egymással e módon.

got”, és különleges alkalmak nélkül is összejárnak, *belső rokonoknak* nevezi (Hoppál 1970: 78). Ezt a terminust átvéve, az S. család határ két oldalán élő tagjai nem organikus módon, a leszármazástudatot követve, hanem tudatosan integrálták egymást belső rokonsági hálójukba, és mióta adott a lehetőség rendszeresen összejárnak.

A találkozások funkcióit vizsgálva, a kölcsönös látogatásoknak több szintjét figyeltem meg: szociális, gazdasági és ceremóniális szinteket, ezek gyakran összefonódnak. A gazdasági szintet a nagyobb munkákban való kölcsönös segítségnyújtás jelenti, ezek közül a csanálói szüret emelkedik ki, ami a szintek összefonódására is példa, hiszen tudjuk, hogy a szüret mindig ünnepi alkalom is. A szociális szintet a rokonsági kapcsolatok megerősítését is eredményező hétköznapi látogatások jelentik. S. J. Temesváron élő lánya és unokája kéthetente hazájár Csanálóra és ilyenkor – saját bevallásuk szerint – szinte minden alkalommal, illetőleg amikor csak tehetik, átbicikliznek Vállajra meglátogatni a rokonokat, elsősorban S. V.-t.

- *Hát a lányom is meg az unokám is. Felülnek a biciklire osztán átbicikliznek.*
- *És mit csinálnak, csak szétnéznek?*
- *Hát mennek, vagy mennek a V. néni meglátogatni, meg mennek a többiekhez, a rokonsághoz osztán.*
- *Tehát szüksége van valamire és azért megy át, de akkor már megnézi a rokonokat is?*
- *Persze, mindig felkeresik őket, anélkül nem mennek át hogy ne mennének a rokonokhoz.*
- *De olyan nincs, hogy ne vegyenek valamit csak a rokonokhoz menjenek?*
- *Olyan is van, nem hiányzik nekünk semmi onnan, ami nekünk kell. Nekünk ami kell itt minden megvan. (S. J.)*

S. J. ezen típusú látogatásait, gazdasági érdekeivel is összeköti „*Hát ha kell valami a permetezőgéphez, vagy permetezőszerír vagy ilyesmiür szoktam átmenni, mert ott jobban van ilyesmi. Itt van közel a bót, az ember átbiciklizik, míg megyek itt fel a bótba, nem ebbe a másikba, addig átvagyok Vállajba, oszt azt hozok amit akarok.*” Ilyenkor mindig betér valamelyik rokonhoz. Hasonlóképpen alakul a vállajiai csanálói rokonlátogatási gyakorlata is, bár az ő esetükben a gazdasági szint terét nem Csanálós, hanem valamely nagykárolyi bevásárlóközpont jelenti.

A ceremóniális látogatásoknak két sajátosságát figyeltem meg. Egyrészt nem terjednek ki a hagyományos ünnepi alkalmak teljes skálájára. Sőt, leginkább csak az emberi élet nagy fordulópontjaihoz kötődnek. A családon belüli lakodalmakra és temetésekre elmennek, keresztelőkire akkor sem mindig, ha az otthont adó településen zajlik. Az egyházi ünnepek közül csak a kirbályok (templombúcsúk) alkalmával találkoznak, a húsvéti locsolkodás amúgy élő szokása nem lépi át határt.

A ceremóniális látogatások másik megfigyelt sajátossága az aszimmetria. A vállajai rokonság nagyobb mértékben jelenik a csanálói ünnepi alkalmakon, ennek oka azonban nem a vállajiai nagyobb mobilitásában keresendő. Csanálós felől nagyobb számú meghívás érkezik, a családi események nyitottabbak, publikusabbak. A jelenségnek

mindkét oldalon ugyanaz a – a két falu társadalmának nyitottság-zártság dichotómiába behelyezett – magyarázata él. S. V. „barátságosabbnak” nevezi a csanálósiaikat, míg S. J. zárkózottabbnak a vállajaiakat, és a kijelentések egyidejűleg vonatkoznak a két falu lakosságára és a rokonokra. Az okokat a következő fejezet vizsgálja.

A kapcsolati elemzések következő rétegét a szituációknak, azaz maguknak a találkozásoknak a vizsgálata jelenti. Célzott kérdésekkel és résztvevő megfigyeléssel igyekeztem a hétköznapi látogatások forgatókönyvét, struktúráját megragadni. A látogatások forgatókönyvét a terepmunka során ugyanolyan megfoghatatlannak találtam, mint a „tartjuk a kapcsolatot” fentebb elemzett mikéntjét. A hogyan kérdésre ez alkalommal a válasz a „tartjuk a rokonságot” volt. Hogy ez alkalmakkor mi történik, miről beszélnek a terepmunka során sem tisztázódott teljes bizonyossággal. A kérdéseimre adott válaszok mindig rendkívül szűkszavúak voltak.

- *S olyankor bejönnek s ülnek húsz percet vagy fél órát?*
- *Még tovább is. Mikor meddig.*
- *S ilyenkor miről beszélgetnek?*
- *Mindenről, minden ami előjön, a régi dolgokról, minden ami van. Elborozgatunk egy kicsit, osztán tőtjük az időt családi körbe. (S. J.)*

A hétköznapi legfőbb sajátossága, hogy spontán módon, egyeztetés nélkül jönnek létre.

A résztvevő megfigyelést szándékom ellenére – kutatási témám által – saját magam szabotáltam. S. J. otthonában voltam a vállaji rokonok – S. F., S. V. fia és két gyermeke – érkezésekor. Személyem és céloom bemutatását követően már csak határnarratívum gyűjtésem gyarapítására került sor.

A két család kapcsolatának vizsgálatával elsősorban arra kerestem a választ, hogy valóban szükségszerű következménye a rokoni kapcsolatok elsorvadása a határ átjárhatatlansága által okozott fizikai elzártságnak. Ennek megállapítására tűnt megfelelőnek egy olyan család gyakorlatának elemzése, melyről a faluban (jelen esetben Csanálos) általánosan úgy tartják, hogy aktív kapcsolatot tart fenn a vállaji rokonokkal. Az ő esetük azt láttatja, hogy míg a korszakonként eltérő szituációkhoz való állandó alkalmazkodás és adaptáció szükségszerű és általános feltétele (Keszeg 2004: 43) a közösség fennmaradásának az új keretek között, addig a határon átívelő kapcsolatok fenntartása csak másodlagos, ennek következményeként esetleges és szituatív. Az elszakított családokról szinte általánosságában elmondható, hogy a kapcsolatok ápolásában nem törekedtek arra, hogy a végletekig kihasználják a lehetőségeket, bár bizonyos esetekben akár az illegalitás kockázatát is vállalták a találkozások érdekében. Főként a két világháborút közvetlenül követő időszakokra volt ez jellemző. A rokoni kapcsolatok ápolása a határ elidegenítő hatásával ellentétesen ható erőként értelmezhető. Az idő változó bevonásával leírhatóvá válik az elsorvadási folyamat. Az összekötő szálak erőssége fordítottan arányos az elzártságban töltött idővel, melynek fokmérője nem annyira az évek, mint a generációk száma. Ebben a rendszerben, a korábban feltett, szükségszerűségre

vonatkozó, kérdésre a válasz: igen. Az elzárttság és a rokoni kapcsolatok gyengülése között ok-okozati viszony van. Az elzárttság feloldásával újjáerősödő kapcsolatokat inkább új kapcsolatoknak nevezném, melynek a bázisát a vér szerinti rokonság alkotja ugyan, de nem ez a leginkább meghatározó tényezője, sokkal inkább a személyes szimpátia.

Mindennapos határhassználók – az ingázók megjelenése

A politikai határ történetének utolsó állomása Románia schengeni övezetbe való csatlakozását követően jön majd el.¹²⁸ A politikai határ megszűnése azonban nem jelenti a határok minden szintű feloldódását is. Ott marad a fejekben. Az országhatár majd kilencven évig elválasztotta egymástól a két település népességét. Kapcsolataikat megritkította, az egymás mellett élést lassanként egy más mellett éléssé formálta. Miként a határ átjárhatósága a határátkelők tölcészerű funkciója által valósul meg, úgy a két közösség közti kohézió is az elszórta fennmaradt rokonsági kapcsolattartás hiányos fésűfogain keresztül maradt fenn. Az eltérő országokban megélt szocializáció rányomta bélyegét a két közösségre. Egy idős vállaji asszony¹²⁹ egyetlen szóval jellemezni tudta a csanálósok és vállajiak közötti különbséget: „barátságosabbak”. Ebben a megállapításban sűrítve megtalálható mindaz, amit terepélményeim során magam is tapasztaltam. Csanálos társadalma sokkal nyitottabb, befogadóbb ugyanakkor rurálisabb. Vállaj zártabb, társadalma individualistább, urbánusabb.

A KSH felmérése szerint a Vállajt is magába foglaló kistérségben a népességvándorlás is magasabb az országos átlagnál.¹³⁰ Ugyanakkor létezik egy másfajta irányú migráció is, mely részben kompenzálni tudja az elvándorlás és negatív szaporulat okozta fogyást. A határ uniós csatlakozást követő légiesedésének következtében Vállajon is megjelentek a „románok”, olyan romániai – többségükben nagykárolyi – magyarok, akik az ingatlanárak közötti árrést kihasználva itt vásároltak házat maguknak. A beköltözési stratégia meglehetősen egységes. A romániai, alacsonyabb komfortkategóriájú (panel)lakások árán, Vállajon családi házat tudtak vásárolni, melyekhez legtöbbször kiterjedt kert, esetleg gyümölcsös is tartozik. Az árrésből gyakran az ingázó életvitelhez nélkülözhetetlen autó/autók is megvásárolható(k).¹³¹ Egy másik nagyobb számban előforduló gyakorlat: romániai ingatlan vásárláshoz szükséges anyagi kerettel nem rendelkező fiatalok vásárolnak itt házat.¹³² Ez utóbbi esetekben az átköltözőknek döntést kell hozniuk, „Nagykárolyban tömbházlakás vagy családi ház Vállajon”¹³³. A kötetnek nem célja feltérképezni azt a szubjektív kritériumrendszert, amely alapján

128 Nem gondoltam volna, amikor ezt a kijelentést megfogalmaztam tizenegy évvel ezelőtt, hogy aktualitása változatlan marad. Amikor ez a kötet megjelenik, Románia még mindig nem teljes értékű tagja az övezetnek.

129 S. I.-né S. V. (1939., Vállaj)

130 Forrás: A Mátészalkai kistérség átfogó területfejlesztési stratégiája és programja. 2005

131 pl. K. I.

132 pl. Sz. I. és családja

133 Sz. S. (1982, nő, Vállaj)

Vállaj mellett döntenek, ezért a kutatásba csak azok kerültek be, akik átköltöztek. Továbbá az sem célom, hogy az átköltözők társadalmi státuszát elemezzem, ezzel kapcsolatban megelégszem azzal az általános vélekedéssel, hogy „a beköltözők jellemzően értelmiségi családok, magasabb végzettséggel rendelkező városiak”.¹³⁴ Létezik egy harmadik gyakorlat is, amely azonban nem nevezhető egyértelműen migrációnak. Ezt leginkább rekreációs kiköltözésnek nevezhetnénk, tehetősebb családok hétvégi házként vásároltak ingatlant Vállajon. Ezen esetek száma egyelőre elenyésző. A határon átívelő gazdasági szerepvállalás egyik sajátos formája, a befektetés célzatú ingatlan felvásárlás (Hardi 2010, Lovas Kiss 2011: 13) ismeretlen ezen a terepen.

Valamennyi ismerttetett migrációs gyakorlat kezdődő lakóhelyi szuburbanizációs folyamatok eredménye, a határon átívelő munkahelyi mobilitásnak egy sajátos változata (Houtum–Gielis 2006). A határokon túlmutató szuburbanizáció sajátossága az érvényesülő aszimmetrikus regionális szerkezetnek tulajdonítható, melynek hatására a munkahelyi migráció is aszimmetrikussá válik. A romániai oldalon Nagykároly város egy döntően rurális jellegű magyarországi határtérsséggel áll szemben, amely ráadásul az országos átlagnál nagyobb elvándorlási problémákkal küzd. A határon átívelő szuburbanizációs folyamatok és munkahelyi mobilitás vizsgálatát leginkább a határ közeli nagyvárosok körzetében megjelenő társadalmi folyamatok megismerésére irányuló igény indította el. A dinamikusan fejlődő határ közeli nagyvárosok agglomerációinak országhatárokon való túlterjedését a szociológiai szakirodalom természetes következményként és dinamikus folyamatként mutatja be (Hardi 2010, Jagodič 2010, Lovas Kiss 2011).

Az általam ismert elemzések mindegyike magas gazdasági potenciállal és erős kulturális vonzerővel bíró nagyvárosok határ menti életmódot, társadalmi szerkezetet, gazdasági stratégiákat, kultúrafogyasztást befolyásoló hatásával, illetőleg ennek migrációs következményeivel foglalkozott. A romániai oldalon fekvő Nagykároly semmilyen tekintetben nem illeszkedik a fentebb leírt jellemzőkkel bíró városok sorába. A romániai statisztikai mintázatoknak megfelelően itt is erőteljes népességcsökkenés következett be, a lélekszám 1992-ig tartó állandó növekedését hirtelen visszaesés követte. 1992-ben 25911, 2002-ben 22781, 2011-ben pedig 19767 lakosa volt. Ez viszont igazolhatóan nem zárja ki kisebb szuburbiák megjelenését. A szuburbanizációt a városfejlődési folyamat részeként definiálják, késlekedés nélkül követi a regionális ingatlanpiaci folyamatokat, ugyanakkor a szuburbanizáció maga is változásokat generáló jelenség (Hardi 2010: 17). A szuburbanizációs folyamat nem függ szorosan a város telítettségétől, szolgáltatásainak mennyiségétől és minőségétől. Nagykároly és Vállaj esetében elegendő volt egyetlen gazdasági tényező, ahhoz hogy beinduljon a folyamat. Az itten példa különlegességét nem is annyira a kis lépték, mint inkább a települések földrajzi helyzetének speciális jellege kölcsönzi, a város és kialakulóban lévő szuburbiája közé egy másik település ékelődik – Csanálos –, ahol ennek a folyamatnak semmilyen jele nincs. Csanálosra Nagykárolyból senki nem költözött. Ennek több okát látom. Egyrészt nem érvényesül az az ingatlanpiaci potenciál, mely Vállajra megindította a

134 B. Gy., (1947, férfi, Vállaj)

migrációt, ugyanakkor ellene feszül a korábban már ismertetett, németországi kivándorlók által fenntartott tulajdonkezelési gyakorlat, mely szerint az elvándorló csanálosiak nem adják el ingatlanjaikat. A szuburbiák alapvető tulajdonságai közül a Vállajon kialakulóban lévő egyelőre még nem mindegyiknek felel meg. Megjelenésében, lakóinak összetételében különbözik ugyan az autochton vállaji népességtől, azonban a betelepülők aránya egyelőre még meglehetősen alacsony. Létezik egy a bevándorlók által preferált része a falunak, ennek ellenére nem jelenthető ki, hogy egyértelműen elkülönülnének az autochton népességtől. A betelepülők a határhoz legközelebb eső utcákat részesítik előnyben, ezekben vásárolt házat a legtöbb nagykárolyi. Vállaj egyik újabb utcájának¹³⁵, Jókai utca, mai nem hivatalos neve *Román utca*. A névadás annak ellenére bekövetkezett, hogy lakják még vállajiak is.

A transznacionalizmus itteni formája leginkább a határon átívelő mindennapi mobilitásként jelenik meg, mely a lakó és a munkahely között zajlik. Lovas Kiss Antal az ilyen típusú transznacionalizmus funkcionális kulcsfiguráiként írja le a határon átívelő migrációt fenntartó személyeket. A határon átívelő kapcsolati hálózatnak különleges szereplői ők. Egyrésztől fenntartják eredeti kapcsolataikat a kibocsátó országban, másrésztől újakat alakítanak ki a befogadó országban (Lovas Kiss 2011: 17). A két ország határmenti területeit érintő, határon átívelő szociális kapcsolatháló fenntartásában és megerősítésében a rövid távú migránsok kulcsszerepet játszanak, az ő jelenlétük adja meg a hálózat dinamikáját, szemben a rokonsági rendszerek hosszú ideje fennálló statikusságával szemben (Lovas Kiss 2011: 18). A gazdasági válsággal a bevándorlási folyamat veszített lendületéből, ám nem állt le. Amiként a városfejlődési folyamatok dinamikája átívelhet akár országhatárokon is, úgy a migráció aszimmetrikus jellege is változhat. A munkahelyi migráció aszimmetriájának másik meghatározó tényezője a nyelv. Nagykároly egyelőre nem tudja kiterjeszteni gazdasági szívóhatását a határ magyarországi oldalára, nincs tudomásom Magyarországról átköltözött személyről. Vélhetően az ott lakók román nyelvtudásának hiánya miatt, annak ellenére, hogy a város magyar többségű. Korábban már említettem, hogy Vállaj az előregedő települések közé tartozik, s ez is mobilitást korlátozó tényezőként hat.

135 A 20. század második felében nyitották.

Összegzés

A Nagykárolytól való kölcsönös függőség, a közös származás és vallás, a hasonlóan megélt másság tudat, valamint a térbeli közelség szoros gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszer eredményezett közöttük. Lassan három évszázados fennállásuk során mindig, mint kisebbség léteztek, diaszpóra helyzetük okán ezen a 20. századi határmódosítások sem változtattak. Egymással való kapcsolatuk a határ meghúzását követően sem az interetnikus (kontaktzónák), sem a csoportok közti, sem a szimbolikus viszonyrendszer antropológiai (határ)kutatási paradigmájában nem helyezhető el (Barth 1969; Cohen 1994; Donnan–Wilson 1999; Minghi 1994; Martínez 1994; Keményfi 1994, 1998, 2002, 2004; Szarka 2003) Más, és a kötetben ugyancsak vizsgált kérdés, hogy a határmellettség évtizedei során a két település kapcsolata lassanként olyan változásokon ment keresztül, melyek aktivizálhatták a fentebb említett értelmezési kereteket. A 20. század végére a két település között fennálló mi–ők viszonyrendszer etnikai és kulturális színezetet is kapott. Meggyőződésem, hogy ennek kialakulásában vitathatatlanul fontos szerepe az országhatárnak volt, mely története nagyobbik részében elidegenített határrégiókba kényszerítette a vizsgált településeket. A kutatásom során próbáltam megtalálni azokat az eseményeket, fordulópontokat, melyek kiváltották a két falu szociális, kulturális eltávolodását, és természetesen azokat a kísérleteket, amelyek ezen tényezők tompítására és feloldására irányultak. A 20. század második felében, a két világháború közötti időszak svábok fölötti hatalmi játszmái továbbá a világháborút követő deportálások és sorozatos megaláztatások következményeként eluralkodó kiszolgáltatottság érzés bizalmatlanná tette mindkét település lakóit. A szökésekről, valamint a határt ellenőrző hatalmi szervekkel való konfliktusokról való beszéd a mai napig védekező pozícióba kényszeríti mind Vállaj, mind – és főképp – Csanálos társadalmát.

A határok ritkán jelentenek éles választóvonalat. Inkább beszélhetünk határövezetekről, már csak azért is, mert a történelem folyamán számos etnikai csoportot és régiót szabdaltak szét politikai határok. Ezáltal eltérő fejlődést idéztek elő a különböző államok területére került csoportoknál és területeknél attól függően, hogy azok hogyan épültek be az adott államok gazdasági és társadalmi rendjébe (Barna 2000: 699). A politikai határ új identitásformákat és másságképet alakított ki a határ két oldalán lévők tudatában a 20. század második felére, ugyanis az etnikus tudás nem változatlan, állandósult közösségi termék, hanem generációról generációra változhat, s nem ritkán az egyén életében is (Barna 2000: 699).

Európában és a világon számos olyan határrégió van, ahol az ott élőknek választaniuk kellett, vagy kell kettő vagy akár több etnikai, illetve nemzeti identitás között. Határ menti településeken egyáltalán nem ritka az olyan eset sem, hogy a felvállalt identitás akár családokon belül is eltérhet. A Csanáloson tapasztaltakból kiindulva, mely szerint olykor elsőfokú rokonsági kapcsolatban levők is eltérő identitástudattal rendelkeznek, olybá tűnik, hogy az etnikai identitás nem a történetileg jól meghatározott csoport kollektív döntésének, hanem generációnként sőt akár ezeken belül

megvalósuló egyéni preferenciák eredménye. Az etnikai identitás szemszögéből heterogén családok nagy száma arról árulkodik, hogy a kulturális hovatarozás tudatának továbbadása nem egyszerű szocializáció útján valósul meg, ezeket nem csak átadják a következő generáció tagjainak. Ezért a csoportokra, közösségekre vonatkozó etnikai és nemzeti identitás vizsgálatokban figyelembe kell venni a csoportot (közösséget) alkotók egyének csoporthoz való tartozásának körülményeit.

Összegzőképpen elmondható, hogy a határ és a mellette, benne élők – esetünkben Csanáros és Vállaj lakossága – között állandó kapcsolat áll és állt fenn, melynek minősége ugyancsak a határhelyzet jellegének függvényében volt szorosabb, illetőleg lazább. Nem csak a határ jelenlétének voltak hatásai az emberekre, hanem az emberek is alakítottak rajta. A legális és illegális határátlépésekben, a határhasználatban (és ebben az esetben, mint birtokhatár) állandó konfliktusokra¹³⁶ került sor a hatalom és a határlakók között. A különböző periódusokban más és más jellegűek voltak ezek a konfliktusok. A szökési szituációkat is konfliktusnak nevezem, noha ebben az esetben a cél pontosan a találkozás elkerülése volt, a határ szimbolikus valóságában, a szökők szembeszegültek azzal a hatalommal, mely azt fenntartotta. A nem csanárosi szökők között voltak olyanok, akik ideiglenesen beléptek a falu kognitív terébe is, hiszen egy olyan határrészre vezetik el őket a csanárosiak, mely csak az övék, a hatalom még nem tudta „elfoglalni”, ugyanakkor azonnal ki is lépnek belőle, s így ez a cselekvés egyszeri és – legalábbis számukra – megismételhetetlen.

Az volt a célom, hogy bemutassam, leírjam és értelmezem azokat meghatározó pontokat, melyek a határ megjelenése és jelenléte, illetve az itt élő népesség életvitelének, életmódjának metszésében keletkeztek. Célom volt azoknak a társadalmi, gazdasági, politikai és identitásbeli változásoknak a követése is, amelyeket a határ megjelenése okozott. Az elemzés során kiderült, hogy a hatás valójában kölcsönhatás volt, hisz, ha kisebb mértékben is de a lokális közösségek is befolyásolták a határt. Az itt élő emberek életterének módosulása egyrésztől azonnali társadalmi reakciókat eredményezett, a hosszabb távú stratégiák kidolgozásakor pedig az elfogadás és konfliktuskerülés szándéka volt a döntő (Keszeg 2004: 43).

A határ problematikáját érintő megközelítésemben magam is határokat próbáltam átlépni, mégpedig a különböző határral foglalkozó társadalomtudományi diszciplínák közötti határokat. Célom az volt, hogy kutatásomban, a kiválasztott terep sajátosságainak aprólékos elemzése során, a határkutatások szerteágazó kérdéseire integráló válaszokat adjak. A térképre vetíthető politikai határ, valamint ennek – a körülötte megjelenő – földrajzi környezetére való hatásának feltételezése a territoriális meghatározottságú, politikai határvonal által megteremtett határrégiók és határterületek kutatására hívja fel a figyelmet (Martínez 1994). A politikai határok természetük szerint kizáróak, a rájuk vonatkozó, ugyanakkor az általuk gerjesztett szabályok egy földrajzilag meghatározott területre koncentrá-

136 Konfliktusnak tekintek mindenféle találkozást a helybeliek és a hatalom őrei között.

lódnak (Donnan–Wilson 1999, Kocsis 2004, Parker 2006), ebben a kontextusban a határokon való áthatolás lehetőségei és körülményei kulcskérdéssé válnak (Simmel 1909, Böröcz 2002). A szimbolikus és mentális határok kutatásában az államhatárok által meghatározott területiség továbbra is fellelhető, ha másként nem, hát vonatkoztatási pontként, komparatív bázisként (Barth 1969, Cohen 1985, Jeggle 1994). Csanáros és Vállaj kapcsolattörténetének, az itt – azaz a határzónában – élők mentalitásbeli, értékrendbeli és kulturális különfejlődésének vizsgálatával szintetizálni szerettem volna a különböző diszciplínák határkutatási módszereit. A politikai határok bár vizsgálhatók és vizsgálandók a (nemzet)állami keretek szintjén, ám csakis a mellette élők adhatnak választ a mindennapok szintjén mérhető valós és mentális kiterjedéseiről, jelenlétének következményeiről. Kutatásom földrajzi helye a magyar–román országhatár egy keskeny csíkjára korlátozódott. Ennek szerettem volna komplex elemzését elvégezni. Célkitűzésemet, a határ „történetének” többszemponútú megírását.

Arra a kérdésre is kerestem a választ, hogy az államhatárok által elválasztott etnikus csoportok – esetünkben a csanárosi és vállaji svábok – identitása elszenvedett-e olyan módosulást, amely egyértelműen a ráerőszakolt határ miatt következett be. A szakirodalmi tapasztalatok alapján abból indultam ki, hogy a rövid ideig tartó határkényszer nem képes a nemzeti identitástudatot szignifikánsan megbomlasztani, sőt a kisebbségi sorba kerülő csoportok esetén éppen ennek ellenkezője következik be, s a nemzetiségi érzés inkább megerősödik. A kutatás és az elemzés során megpróbáltam nyomon követni azokat az eseményeket, politikai, társadalmi és gazdasági hatóerőket, amelyek hatással lehettek a két település identitástudatában bekövetkező feltételezett változásokra. Elemzésem kiindulópontja a területiális meghatározottság volt, mely több kutató szerint is fokozott módon érvényes a szatmári svábokra.

A két település kapcsolattörténetének vizsgálatával arra próbáltam választ keresni, hogy miként viszonyultak az új helyzethez, voltak-e kísérletek a következmények tompítására, azaz megpróbálták-e, s ha igen milyen formában, átjárhatóvá tenni a határt. Továbbá arról is szerettem volna minél többet megtudni, hogy a határhasználatnak milyen önkéntes, kényszerített és közösen kezdeményezett formái voltak az elmúlt kilencven év során.

A kutatás során próbáltam megtalálni azokat az eseményeket, fordulópontokat, melyek kiváltották a két falu szociális, kulturális, kognitív eltávolodását, és természetesen azokat a kísérleteket, amelyek ezen tényezők tompítására és feloldására irányultak. A két település lakói lehetőségeikhez mérten minden alkalommal igyekeztek aktívan befolyásolni sorsukat, s amennyiben ez nem sikerült utána hatékony módon próbáltak alkalmazkodni az új keretekhez. Mindeközben nem mondtak le a határ másik felére szorult kapcsolataikról, igyekeztek azt a rendelkezésre álló legális és illegális módszerekkel fenntartani.

A határ narratívumainak elemzésbe emelésével az első világháborút követően megjelent, majd számos módosulást szenvedett, határra vonatkozó attitűdöket és stratégiákat kívántam lokalitásukban megragadni. A különféle határeseményekhez kötődő személyes tapasztalatok különböző típusú narratívumokat produkáltak.

Ezek nagy száma igazolta azt a feltevésemet, hogy a két település lakóinak életét a határ döntő módon befolyásolta és befolyásolja a mai napig. A határ nem valami külsődleges tényezőként van jelen az itt élők mindennapjaiban, hanem szerves része annak, számos cselekvés és viselkedés kontextusa vagy kiindulópontja.

A kutatás során igyekeztem feltérképezni a határ két oldalára került településnek, Csanálosnak és Vállajnak, érintkezési pontjait és kapcsolatait is, a határ megszületésétől egészen napjainkig. A helyiek határhoz való viszonyának vizsgálatát visszaemlékezések, határ narratívumok és levéltári anyagok tanulmányozásával próbáltam elvégezni. A kutatás során jól elkülöníthetővé váltak a különböző generációk határhoz való viszonyulását tükröző narratívum halmazok, míg a legidősebb generáció számára a határ egyértelműen negatív jelentésű, a veszteség szinonimája, addig a legfiatalabbak számára többnyire lehetőségeket felvillantó semleges kategóriaként jelenik meg. A középgenerációk e kettő között ingadoznak, ők azok, akik egyrésztől közvetlen módon tapasztalták a határ korlátozó hatását, és a szülők, nagyszülők révén erősen hatott rájuk a veszteség narratívum, ugyanakkor rajtuk keresztül valósulhatott meg a kapcsolatok újrafelvétele. A családi kapcsolatok felélesztése és magasabb szintre emelése azonban nem következett be teljes közösségi szinten, egyéni stratégiák és döntések működtetik. Ezzel szemben a gazdasági és kulturális kapcsolatok felélesztésére tett kísérletek sikeresek voltak, a polgármesteri hivatalok létrehoztak egy regionális sváb települési hálózatot, mely által, több alkalommal is, sikeresen pályáztak uniós forrásokért.

Szakirodalom

Abélès, Marc

2004 *Identity and Borders: An Anthropological Approach to EU Institutions. Twenty-First Century Papers: On-Line Working Papers, The Center for 21st Century Studies, University of Wisconsin–Milwaukee, No. 4, December.*

Alvarez, Robert R.

1995 *The Mexican-US Border: The Making of an Anthropology of Borderlands. Annual Review of Anthropology 24. 447–470.*

Ancel, Jacques

1999 A határok geográfiája. In: Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt (szerk.): *Geopolitikai szövegyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest, 413–422. (Eredeti megjelenés: *Géographie des Frontières*. Librairie Gallimard, Paris, 1938.)

Anderson, Malcolm

1996a *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*. Polity Press, Cambridge.

1996b The Frontiers of Europe. In: Anderson, Malcolm – Bort, Eberhard (eds.). *Boundaries and Identities: The Eastern Frontier of the European Union*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1–12.

Anderson, Malcolm – Port, Eberhard

1998 *The Frontiers of Europe*. Printer, London.

Antal László

1976 *A tartalomelemzés alapjai*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Assmann, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Balogh Balázs – Fülemile Ágnes

2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Barabás László

1989 A szatmári svábok „felfedezése” a német népcsoportpolitika számára az első világháború után. In: Cserenyák László (szerk.): *Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének hatvanadik évfordulójára*. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, 292–303.

Baranyi Béla

2007 *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Dialóg Campus Kiad, Budapest–Pécs.

Barna Gábor

2000 Mentális határok – megduplázott világok. In: Balázs Géza et al. (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben: Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. II. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 689–701.

Barth, Fredrik

1969 Introduction. In: Uó (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. George Allen & Unwin, London, 9–38.

1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 7. (1) 3–25.

Baumgartner Bernadette

2008 Német nemzetiség, magyar iskola, román állam: A szatmári svábok iskolaügye az 1920-as években. In: Bene Krisztián – Sarlós István – Vitári Zsolt (szerk.): *Kutatási Füzetek 13*. PTE Bölcsészettudományi Kar, Pécs, 11–33.

2012 *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Bausinger, Hermann

1991 A haza fogalma egy nyitott társadalomban. *Regio*. (4) 3–21.

Bencsik Péter – Nagy György

2005 *A magyar útiokmányok története 1945–1990*. Központi Antikvárium, Budapest.

Berg, Eiki

2000 Border-Crossing in Manifest Perceptions and Actual Needs. In: Velde, Martin van der – Houtum, Henk van (eds.): *Borders, Border Regions and People*. Pion, London, 151–165.

Berg, Eiki – Oras, Siiri

2000 Writing Post-Soviet Estonia onto the World Map. *Political Geography* 19. 601–625.

Billington, Ray Allen

1958 *The American Border*. Princeton University Press, Princeton.

Bindorffer Györgyi

2001a A magyarországi németek hazaképe: Magyar–német együttélés a közös házában. *Barátság* 8. (2) 3151–3153.

2001b Kettős identitás: etnikai csoport a nemzetben. A dunabogdányi svábok etnikai és nemzeti identitása. In: Pál Eszter (szerk.): *Útközben: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 75–93.

- 2004 Határon innen – határon túl: Etnikai határok, határfenntartás, interetnikus kapcsolatok. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep III. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 29–41.
- Biró A. Zoltán
1998 *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Bloch, Marc
1996 *A történésez mestersége. Történetelméleti írások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Boas, Franz
1916 *The Mind of the Primitive Man*. New York.
- Boggs, S. Whittemore
1940 *International Boundaries: A Study of Boundary Functions and Problems*. Columbia University Press, New York.
- Boros Ernő
2005 „Volt minékünk jó életünk, van most nekünk jaj” 1945–1949: a szatmári svábok deportálástörténete. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Böröcz József
2002 A határ: társadalmi tény. *Replika*. (47–48) 133–142.
- Brednikova, Olga
1999 Smuggling of Ethnicity and ‘Other’ Russians: Construction of Boundaries. In: Eskelinen, Heikki – Liikanen, Ilkka – Oksa, Jukka (eds.): *Curtains of Iron and Gold: Reconstructing Borders and Scales of Interaction*. Ashgate, Aldershot, 153–165.
- Brîndușa, Armanca
2011 *Frontieriştii. Istoria recentă în mass-media*. Curtea Veche, București.
- Broek, Jan O. M.
1941 The Problem of ‘Natural Frontiers’. In: *Frontiers of the Future*. University of California Press, Berkeley, 2–20.
- Bruhács János
1999 *Nemzetközi jog II. – Különös rész*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Brunhes, Jean – Vallaux, Camille
1921 *La géographie de l’histoire*. Felix Alcan, Paris.
- Bura László
2001 *Csanálos*. Falumonográfia. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda.
2003 *A második évszázad (1904–2004). Szatmári Római Katolikus Egyházmegye kislexikona*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda.

Burke, Peter

2001 A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio* 12. (1) 3–21.

Burr, Vivien

1995 *An Introduction to Social Constructionism*. Routledge, London.

Cadwallader, Martin

1979 Problems in Cognitive Distance and Their Implications for Cognitive Mapping. *Environment and Behaviour* 11. 559–576.

Clark, Timothy

1994 National Boundaries, Border Zones, and Marketing Strategy: A Conceptual Framework and Theoretical Model of Secondary Boundary Effects. *Journal of Marketing* 58. 67–80.

Cohen, Anthony P.

1985 *The Symbolic Construction of Community*. Routledge, London.

1994 Culture, identity and the concept of boundary. *Revista de antropologia social*. 49–61.

Cole, John W. – Wolf, Eric R.

1974 *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. Academic Press, London.

Connerton, Paul

1991 *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.

Corvesi, Daniel

1999 Nationalism, Boundaries, and Violence. *Millennium: Journal of International Studies* 28. (3) 553–584.

Cseh-Szombathy Gyula

1987 A rokonság szerepe a mai társadalomban. *Magyar Tudomány*. (5) 348–358.

Derrida, Jacques

1978 *Writing and Difference*. University of Chicago Press, Chicago.

Donnan, Hastings – Wilson, Thomas M.

1999 Nation, state and identity at international borders. In: Uók (eds.): *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Routledge, Oxford, 1–30.

2002 Határok és antropológia Európában. Replika. (47–48) 117–131.

Éger György

2002 *Regionalizmus*. Budapest.

Éger György – Langer Josef

2001 *Határ, régió, etnikumok Közép-Európában*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest

- Ehlers, Nikolaus – Buursink, Johannes
2000 Binational Cities: People, Institutions and Structures. In: Velde, Martin van der – Houtum, Henk van (eds.): *Borders, Border Regions and People*. Pion, London, 192–201.
- Evans, Gary W. – Pezdek, Kathy
1980 Cognitive Mapping: Knowledge of Real-World Distance and Location Information. *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory* 6. 13–24.
- Ewing, Gordon O.
1981 On the Sensitivity of Conclusions about the Bases of Cognitive Distance. *Professional Geographer* 33. 311–314.
- Faragó Tamás
1983 Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságtudományi eredmények alapján. *Ethnographia* 94. (2) 216–254.
- Fèbvre, Lucien
1925 *A Geographical Introduction to History*. London.
- Feischmidt Margit
2004 A határ és a román stigma. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep III. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdéseiről*. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 43–58.
- Fejős Zoltán
2002 A regionalizmus és a néprajzi kutatások néhány kérdése. *Néprajzi Látóhatár* 11. (1–4) 69–84.
- Foucault, Michel
1972 *The Archaeology of Knowledge*. Tavistock, London.
- Foucher, Michel
1991 *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*. Fayard, Paris.
- Fritz László
1930 Az 1930. évi román népszámlálási törvény parlamenti tárgyalásának anyaga 1-2. *Magyar Kisebbség*. 785–794.
- Gennep, Arnold van
1922 *Traité comparatif des nationalités*. Paris.
- Giersch, Herbert
1949 Economic Union between Nations and the Location of Industries. *Review of Economic Studies* 17. 87–97.
- Golledge, Reginald G. – Stimson, Robert J.
1987 *Analytical Behavioural Geography*. Croom Helm, New York.

Gosztonyi Kristóf

1996 Mostar: Borders, Boundaries, Interest Groups. *Europea* 2. (1) 49–63.

Gould, Peter – White, Rodney

1974 *Mental Maps*. Penguin Books, Harmondsworth.

Gráfik Imre

1995 A tér és jelentései. In: Zakariás Ersébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 3. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 107–113.

2000 Hármashatár: Közép-Európai nemzeti traumától a népek találkozási helyéig. *Néprajzi Látóhatár* IX. (3–4) 114–149.

Győri Róbert

2006 A határ két oldalán. (Városi vonzáskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon.) In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence: Települések, Tájak, régiók, térstruktúrák*. MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 279–292.

Gyurgyák János

2001 *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.

Haidu Andrea

1999 Die Auswanderung von Deutschen aus Rumänien in die Bundesrepublik Deutschland in den 1970er und 1980er Jahren. *Kaindl-Archiv* 40. (Okt–Dez.) 154–171.

Hansen, Niles

1977a Border Regions: A Critique of Spatial Theory and a European Case Study. *Annals of Regional Science* 11. 1–14.

1977b The Economic Development of Border Regions. *Growth and Change* 8. 2–8.

1983 International Cooperation in Border Regions: An Overview and Research Agenda. *International Regional Science Review* 8. (3) 255–270.

Hardi Tamás

2001 A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom* 15. (1) 203–205.

2010 A szuburbanizáció jelensége és hatásai – határon innen és túl. In: Hardi Tamás – Lados Mihály – Tóth Károly (szerk.): *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr–Somorja, 11–25.

Hárs Ágnes

2010 *A román–magyar határrégió. Tanulmányok a határ menti régiók gazdasági és munkaerő-piaci helyzetéről és lehetőségeiről, a foglalkoztatást segítő támogatásokról*. Kopint-Tárki, Budapest.

Hartshorne, Richard

1933 Geographic and Political Boundaries in Upper Silesia. *Annals of the Association of American Geographers* 23. 195–228.

- Harvey, David
1989 *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Basil Blackwell, Oxford.
- Heigl, Franz
1982 The Border as a Sociological, Social or National Phenomenon – The Anthropogenous Region. In: Strassoldo, Raimondo – Zotti, Giovanni D. (eds.): *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Franco Angeli Editori, Milan, 215–234.
- Hofer Tamás
1955 Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez. *Ethnographia* LXVI. 125–186.
2004 Szempontok a határok történeti-etnográfiai értelmezéséhez. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep III. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 18–21.
- Hoppál Mihály
1970 *Egy falu kommunikációs rendszere*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Houtum, Henk van
1998 *The Development of Cross-Border Economic Relations: A Theoretical and Empirical Study of the Influence of the State Border on the Development of Cross-Border Economic Relations between Firms in Border Regions of the Netherlands and Belgium*. Center, Tilburg.
1999a The Action, Affection, and Cognition of Entrepreneurs and Cross-Border Economic Relationships: The Case of Zeeland-Gent/Eeklo. In: Allaert, Georges – Boekema, Frans (eds.): *Grensoverschrijdende activiteiten in beweging: onderzoek en beleid*. RSA, Nederland-Vlaanderen, 61–92.
1999b Internationalisation and Mental Borders. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 90. (3) 329–335.
2000 An overview of European geographical research on borders and border regions. *Journal of Borderlands Studies* 15. (1) 57–83.
- Houtum, Henk van – Gielis, Ruben
2006 Elastic Migration: The case of Dutch short-distance transmigrants in Belgian and German borderlands. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*. Vol. 97 (2) 195–202.
- Huriot, Jean-Marie – Perreur, Jacques
1990 Distance, espace et representations. *Revue d'Economie Regionale et Urbaine* 2. 197–237.

Ilyés Zoltán

2004 A határfogalom változó tartalmai a geográfiától az empirikus kultúrakutatásig. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep III. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 9–15.

Jagodič, Devan

2010 Határon átívelő lakóhelyi mobilitás az Európai Unió belső határai mentén. In: Hardi Tamás – Lados Mihály – Tóth Károly (szerk.): *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr–Somorja, 27–42.

Jakab Albert Zsolt

2024a *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat: A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Második, javított és bővített kiadás. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

2024b *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2023)*. Második, javított és bővített kiadás. Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár

Jeggle, Utz

1994 Határ és identitás. *Regio*. (2) 3–18.

Kaschuba, Wolfgang

2004 *Bevezetés az európai etnológiába*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Kaplan, David H. – Häkli, Juoni

2002 *Boundaries and Place: European Borderlands in Geographical Context*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham.

Károlyi László

1911 *A Nagy-Károlyi Gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története I-II*. Budapest.

Keesing, Roger M.

1979 Linguistic Knowledge and Cultural Knowledge: Some Doubts and Speculations. *American Anthropologist* 81. (1) 14–36.

Keményfi Róbert

1994 Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban. *Folklór és etnográfia*, 84. Debrecen

1998 *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése. (Gömör Néprajza, I.)* Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

2002 *A gömöri etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák-magyar etnikai határ futására*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Dunaszerdahely.

2004 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktónák elemzési lehetőségei.* Debreceni Egyetem, Debrecen.

Keszeg Vilmos

2002 *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok.* Kolozsvár.

2004 Határ, határmódosítás, határátlépés. Történetek a kisebbségi sorsról. *Néprajzi Látóhatár XIII.* (3–4) 41–86.

2007 Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek.* BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 151–198.

2011 *A történetmondás antropológiája. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 7.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

Kocsis Károly

2004 A politikai és az etnikai földrajz határértelmezései. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep III. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből.* MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 23–28.

Koffka, Kurt

1935 *Principles of Gestalt Psychology.* Kegan Paul, New York.

Kovács Éva

2002 Határmítoszkok és identitásnarratívák az osztrák-magyar határ mentén. *Reprika.* (47–48) 143–156.

Kovács Teréz

1991 A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében. *Tér és Társadalom* 5. (1) 41–54.

Kozma István

2002 Névmagyarosítási mozgalom és kisebbségpolitika a koalíciós korszakban (1945–1948). In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből.* MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 41–73.

Kürti László

2006 Határkutató – a regionális tudományok új ága? *Magyar Tudomány* 166. (1) 29–37.

Lampland, Martha

1994 Family Portraits: Gendered Images of the Nation in Nineteenth-Century Hungary. *Gender and Nation East European Politics and Societies* 8. (2) 287–316.

Lászlóffy Aladár

1998 Határológiai kistrakta. *Korunk* IX. (4) 3–6.

Lazăr, Liviu

2003 *Mișcarea antirevizionistă din Transilvania în perioada interbelică*. Călăuza, Deva.

Lefebvre, Henri

1991 *The Production of Space*. Basic Blackwell, Oxford.

Leimgruber, Walter

1980 Die Grenze als Forschungsobjekt der Geographie. *Regio Basiliensis* 21. 67–78.

1991 Boundary, Values and Identity: The Swiss-Italian Transborder Region. In: Uók (eds.): *The Geography of Border Landscapes*. Routledge, New York, 43–62.

Leizaola, Aitzpea

1996 Muga: Border and Boundaries in the Basque Country. *Europea* 2. (1) 91–101.

Lekli Béla

1982 *Napkor község a XVIII. században és a XIX. század elején*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv 3–4. 383–394.

Lévy, Jacques – Lussault, Michel

2003 *Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés*. Belin, Paris.

Liikanen, Ilkka

1999 The Political Construction of Identity: Reframing Mental Borders in Russian Karelia. In: Eskelinen, Heikki – Liikanen, Ilkka – Oksa, Jukka (eds.): *Curatins of Iron and Gold: Reconstructing Borders and Scales of Interaction*. Ashgate, Aldershot, 357–373.

Löfgren, Orvar

1999 Crossing Borders. The Nationalization of Anxiety. *Ethnologia Scandinavica* 2. 5–12.

Losch, August

1940 *The Economics of Location*. Yale University Press, New Haven.

Lotman, Jurij

2002 A határ fogalma. In: Szitár Katalin (szerk.): *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Argumentum Kiadó, Budapest, 225–236.

Lovas Kiss Antal

2011 *The impacts of the European Union accession to the situation and the economic, social structure of several settlements of the Region of Bihar*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

Malkki, Liisa

1995 Refugees and Exile: From „Refugee Studies” to the National Order of Things. *Annual Review of Anthropology* 24. 495–523.

Marinka Melinda

2007 A szentháromság tiszteletének kialakulása a szatmári sváboknál a táj szakralizációjának következtében. In: Újváry Zoltán (szerk.): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László tiszteletére*. Arany János Múzeum, Nagykőrös–Debrecen, 447–461.

2013 21. századi sváb ünnepek identitásórző jellege Szatmárban. In: Bartha Elek – Csiszár Imre – Forisek Péter (szerk.): *Ünnepek, ünnepkörök történelmi és néprajzi vonatkozásai*. (Studia Folkloristica et Ethnographica.) Debrecen, 144–159.

Martínez, Oscar. J.

1994 Dynamics of Border Interaction: New approaches to border analysis. In: Schofield, Clive H. (ed.): *Global Boundaries World Boundaries*. Routledge, New York, 5–20.

é. n. *Human Interaction In: The Texas–Mexico Borderlands*. H. n. (Elérhetőség: <http://www.humanities-interactive.org/borderstudies/text/essay.htm>; leltölve: 2007. május 25.)

Maus, Heinz

1959 Simmel in German Sociology. In: Wolff, Kurt H. (ed.): *Georg Simmel, 1858–1918: A Collection of Essays*. Ohio State University Press, Columbus, 180–200.

Mészáros Csaba

2015 Határok, határmentiség a Kárpát-medencében. In: Turai Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi nézetben*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 13–25.

Mészáros Rezső

1994 *A település térbelisége*. JATE Press, Szeged.

Minghi, Julian V.

1994 International harmony, landscape change and new conflict. In: Grundy-War, Carl (ed.): *Eurasia. World Boundaries III*. Routledge, London–New York, 89–100.

Moles, Abraham A. – Rohmer, Émile

1972 *Psychologie de l'espace*. PUF, Paris.

Molnár Judit

2002 Egy térség ahol a határ elválaszt. Képek a Sajó és a Hernád közötti magyar–szlovák határvidék társadalomföldrajzi vizsgálataiból. In: Pásztor Cecília (szerk.): „...ahol a határ elválaszt.” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Nagy Iván Történelmi Kör – Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat–Várpalota, 299–315.

Murray, Philomena – Holmes, Leslie

1998 *Europe: Rethinking the Boundaries*. Ashgate, Aldershot.

Nagy Lajos

1944 *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában.* Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.

Nemes Nagy József

1998 *Tér a társadalomkutatásban. (Ember – Település – Régió.)* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.

Niedermüller Péter

1994 Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika.* (13–14) 89–129.

2005 Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések.* Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet évkönyve 4. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 52–66.

Nora, Pierre

1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas X.* (3) 142–157.

Nordman, Daniel

1999 *Frontières de France: De l'espace au territoire, XVIIe-XIXe siècles.* Gallimard, Paris.

O'Dowd, Liam – Wilson M. Thomas (eds.)

1996 *Borders, Nations and States: Frontiers of Sovereignty in the New Europe.* Avebury, Aldershot.

Paasi, Anssi

1996 *Territories, Boundaries, and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border.* John Wiley & Sons Ltd., Chichester.

1999 Boundaries as Social Practice and Discourse: The Finnish-Russian Border. *Regional Studies* 33. (7) 669–680.

Parker, Bradley J.

2006 Toward an Understanding of Borderland Processes. *American Antiquity* 71. (1) 77–100.

Peschel, Klaus

1998 Perspectives of Regional Development around the Baltic Sea. *The Annals of Regional Science* 32. 299–320.

Piermay, Jean-Luc

2002 Les villes européennes, attracteurs étranges de formes frontalières nouvelles. In: Reitel, Bernard – Zander, Patricia – Piermay, Jean-Luc – Renard, Jean-Pierre (eds.): *Villes et frontières.* Anthropos-Economica, Paris, 213–230.

Pounds, Norman

1951 The Origin of the Idea of Natural Frontiers in France. *Annals of the Association of American Geographers* 41. 146–157.

1954 France and 'Les Limites Naturelles' from the Seventeenth to the Twentieth Centuries. *Annals of the Association of American Geographers* 44. 51–62.

Pozsony Ferenc

2009 *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 6.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

Pratt, Alan C

1991 Discourses of Locality. *Environment and Planning A* 23. 257–266.

Prescott, Victor – Triggs, Gillian D.

2008 *International Frontiers and Boundaries: Law, Politics and Geography.* Martinus Nijhoff Publishers, Boston.

Raffestin, Claude

1993 *Por uma Geografia do Poder.* Ática, São Paulo.

Ratzel, Friedrich

1897 *Politische Geografie oder die Geografie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges.* Oldenbourg, München.

Renard, Jean-Pierre

2001 Villes et frontières: antagonismes et convergences sémantiques. *Hommes et Terres du Nord* 2. 112–122.

Részler Gábor

2001 Vállaj története 1920–1944. In: Czövek István (szerk.): *Vállaj. A honfoglalástól 2000-ig.* Vállaj Önkormányzata, Vállaj, 159–309.

Riedel, Hans

1994 *Wahrnehmung von Grenzen und Grenzräumen: Eine kulturpsychologisch-geographische Untersuchung im saarlandisch-lothringischen Raum.* Geographisches Institut, Saarbrücken.

Rösler, Michael – Wendl, Tobias (eds.)

1999 *Frontiers and Borderlands: Anthropological Perspectives.* Peter Lang, Frankfurt.

Rumley, Dennis – Minghi, Julian V.

1991 *The Geography of Border Landscapes.* Routledge, New York.

Rykiel, Zbigniew

1995 European Boundaries in Spatial Research. *European Spatial Research and Policy* 2. (1) 35–47.

Sahlins, Peter

1989 *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*. University of Carolina Press, Oxford.

Sapir, Edwards

1910 Yana Texts. *American Archaeology and Ethnology* 9. (1) 1–235.

Sárándi Tamás

2009 Kísérlet a szatmári svábok visszanevetésére a két világháború között. In: Nagy István – Kutnyánszkyéné Bacskai Eszter (szerk.): *Bonyhádi evangélikus füzetek 2. Németek a Kárpát-medencében konferencia anyaga*. Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád, 295–320.

é. n. *Az 1942-es első SS toborzás Szatmár megyei vonatkozásai*. Kézirat.

Schack, Michael

2000 Borders in a Multi-Contextual View. In: Velde, Martin van der – Houtum, Henk van (eds.): *Borders, Border Regions and People*. Pion, London, 202–220.

Schell Csilla

2008 Teret nyert emlékezetek. „Kitelepítési emlékművek” magyarországi német községekben. *Szabadpart*. (36)

Scholler, Paul

1957 Wege und Irrwege der politischen Geographie und Geopolitik. *Erdkunde* 17. 497–529.

Scott, James C.

1996 Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika*. (23–24) 109–130.

Shields, Rob

1991 *Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity*. Routledge, London and New York.

Simmel, Georg

1909 Brocke und Tor. In: Uó: Brücke und Tür. *Essays des Philosophen zur Geschichte, Religion, Kunst und Gesellschaft*. K. F. Koehler Verlag, Stuttgart, 1–7.

Spradley, James P.

1980 *Participant Observation*. New York.

Stewart, Michael Sinclair

1994 *Daltestvérek. Az oláhcigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T–Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.

Süli-Zakar István

2003 *A határok és határon átnyúló kapcsolatok Európában*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 31–32.

Szakállas Sándor

2001 A Báthoryak szolgálatában. In: Czövek István (szerk.): *Vállaj a honfoglalástól 2000-ig*. Vállaj Önkormányzata, Vállaj, 51–154.

Szarka László

2003 Tér és identitás. Államhatár, nyelvhatár, etnikai kontaktuszóna. In: Krausz Tamás – Szvák Gyula (szerk.): *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Pannonica, Budapest, 231–237.

Szilágyi Levente

2005 A család/háztartás intézménye a csedregi cigányközösségben. In: *Studii și comunicări 2000-2004*. Satu Mare, 331–337.

2007 Etnikai és vallási identitás egy máramarosi faluban. In: Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Lucidus, Budapest, 131–138.

2016 Párválasztási preferenciák a magyar-román határ által elválasztott két sváb településen, Csanáloson és Vállajon az 1825-től 1944-ig terjedő időszakban. *Ethno-Lore XXXI*. 123–143.

Szilvási Éva

é. n. *Vállaj község története*. Vállaj.

Szűts István Gergely

2008 Államhatáron innen és túl. In: Becze Szabolcs – Szűts István Gergely (szerk.): *Határlét. Antropológiai tanulmányok Jabloncáról*. Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézete, Miskolc, 63–89.

Takács Flóra

2017 Az esettanulmány mint módszertan a szociológiában. *Szociológiai Szemle* 27. (1) 127–132.

Thomassen, Bjørn

1996 Border Studies in Europe: Symbolic and Political Boundaries, Anthropological Perspectives. *Europaea. Journal des europeanistes* 2. (1) 37–48.

Thompson, Leonard – Lamar, Howard

1981 Comparative Frontier History. In: Uők (eds.): *The Frontier in History: North America and Southern Africa Compared*. Yale University Press, New Haven, 3–13.

Tilkovszky Lóránt

1999 A szatmári némettség a két világháború között. In: *Relații interetnice în zona de contact romano-maghiaro-ucraïneană din secolul al XVIII-lea până în prezent*. Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare–Tübingen, 226–246.

Tóth József – Trócsányi András – Elekes Tibor

2002 A térszerkezet változásai Erdélyben a XIX. századtól napjainkig. In: Pásztor Cecília (szerk.): „...ahol a határ elválaszt.” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Nagy Iván Történelmi Kör – Nógrád Megyei Levéltár, Balasagymarjat–Várpálotá, 319–331.

Turner, Frederick Jackson

1993 The Significance of the Frontier In American History. In: *History, Frontier, and Section: Three Essays*. 59–91. (Első megjelenés 1893)

Váradí, Mónika Mária – Wastl-Walter, Doris – Veider, Friedrich

2002 A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák-magyar határvidékről. *Regio*. (2) 85–107.

Varga E. Árpád

1992 *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez*. Regio –MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

1999 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. II*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Varga Éva

2000 Beszédék a határon. A szlovákiai és magyarországi határ menti sajtó 1918–1938 között. *Regio* 11. (4) 104–121.

Velde, Martin van der

1999 Searching for Jobs in a Border-Area: The Influence of Borders in a Dutch-German Euregion. In: Gijssel, Peter de – Janssen, Manfred – Wenzel, Hans-Joachim – Woltering, Michael (eds.): *Understanding European Cross-Border Labour Markets, Issues in Economic Cross-Border Relations*. Metropolis, Marburg, 165–182.

Vereni, Piero

1996 Boundaries, Frontiers, Persons, Individuals: Questioning “Identity” at National Borders. *Europea* 2. (1) 77–89.

Vonház István

1931 *A Szatmár megyei sváb telepítés*. Pécs.

Wallerstein, Immanuel

1980 *The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolodation of the European World Economy, 1600–1750*. Academic Press, New York.

Weichhart, Peter

1990 *Raumbezogene Identität: Bausteine zu einer Theorie räumlicher sozialer Kognition und Identifikation*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

White, Richard

1991 *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*. H. n.

Wilson, Thomas M. – Donnan, Hastings (eds.)

1998 *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*. Cambridge University Press, Cambridge.

Zotti, Giovanni D

1982 *Transnational Relations in a Border Region: The Case of Friuli-Venetia Julia*. In: Strassoldo, Raimondo – Zotti, Giovanni D. (eds.): *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Franco Angeli Editori, Milan, 25–60.

Források

Bárcezi Géza – Országh László (főszerk.)

1960 *Határ címszó*. In: *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára III*. Budapest.

Ádám Magda – Ormos Mária

1999 *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1918–1919*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2006 *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből, 1920–1921*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Czuczor Gergely – Fogarasi János

1864 *határ címszó*. In: *A Magyar Nyelv Szótára*. 2. Pest.

Hauler, Ernst

1998 *Istoria nemților din regiunea Sătmarului*. Satu Mare.

2004 *Die Abgettrenten Sathmarschwaben. A tömbről leszakított szatmári svábok*. Passau.

Historia Domus – Csanálos

Kardos Rezső

1999 *Vállaj község története*. Vállaj.

Máriás József

2011 *Scheffler János – emlékek a Debrecen-Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyében*. (Elérhetőség: <https://web.archive.org/web/20150412123014/http://szatmariegyhazmegye.ro/url/Scheffler-Janos--emlekek#>)

Schwegler István

é. n. *A vészkorszak krónikája*. Kézirat.

Levéltári források (levéltárak listája)

Magyar Országos Levéltár – Budapest (MOL)

MOL K72 1–4. cs.

(Külgügyminisztérium Levéltára, 1919–1920. Utazás és Útlevelügyi Osztály)

MOL K51-B-11cs.-j dosszié

MOL K51-B-10cs. -j dosszié

(Miniszterelnökségi levéltár. Magyar-Román Határmegállapító Bizottság Magyar Delegációja)

MOL XIX–J–1–k 231, 00679/1952

(A Külgügyminisztérium 1944 és 1990 közötti iratai, a magyar külkapcsolatok főbb relációi – Románia)

Román Katonai Levéltár – Pitești (A.M.R)

A.M.R., fond 5418 (M.St.M.) – Secția Operații, dos. nr. 1122

A.M.R. Pitești, fond 1635, dos. nr. 164

AMR. Pitești, fond 1635, dos. nr. 241

A.M.R. Pitești, fond 950-Ministerul de Război, dos. nr. 48

Román Országos Levéltár – Bukarest (D.G.A.N.)

D.G.A.N. București, fond 2186 - L.A.R., dos. 61

Román Országos Levéltár Szilágy Megyei Igazgatósága – Zilah

Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Sălaj, Fond Revizoratul Școlar - Monografii școlare, dos. 207, f. 1-8.

Szatmári Püspöki és Káptalani Levéltár – Szatmárnémeti

Csanáros és Vállaj anyakönyvek – 1825–1945

Rezumat

Șvabi în situație de frontieră. Transformarea relațiilor dintre Urziceni și Vállaj după stabilirea graniței româno-maghiare în urma Primului Război Mondial până în prezent

Volumul analizează istoria relațiilor dintre două localități șvabești – Urziceni și Vállaj – separate de granița româno-maghiară.

Interdependența reciprocă față de Carei, originea și religia comună, conștiința alterității trăită într-un mod similar, precum și proximitatea spațială au generat între ele o rețea strânsă de relații economice și sociale. De-a lungul celor aproape trei secole de existență, acestea au existat mereu ca minoritate, iar situația lor de diasporă nu a fost modificată nici de redesenarea granițelor în secolul XX. Relația lor reciprocă nu poate fi plasată, nici după trasarea graniței, în paradigma cercetării antropologice (de graniță) a relațiilor interetnice (zone de contact), intergrupale sau simbolice. O altă întrebare, analizată tot în această lucrare, este dacă relația dintre cele două așezări a suferit, de-a lungul decadelor de coexistență de-a lungul graniței, schimbări care să activeze cadrele de interpretare menționate anterior. Până la sfârșitul secolului XX, relația „noi-ei” dintre cele două localități a căpătat și o nuanță etnică și culturală. Convingerea mea este că granița de stat a jucat un rol crucial în această evoluție, forțând localitățile studiate să existe în regiuni de frontieră înstrăinate pentru cea mai mare parte a istoriei lor. În cercetarea mea, am încercat să identific acele evenimente și puncte de cotitură care au generat distanțarea socială și culturală a celor două sate și, desigur, încercările de atenuare și depășire a acestor factori.

În a doua jumătate a secolului XX, sentimentul de vulnerabilitate cauzat de jocurile de putere asupra șvabilor dintre cele două războaie mondiale, precum și deportările și umilințele succesive din perioada postbelică, au generat o stare de neîncredere în rândul locuitorilor ambelor localități. Discuțiile despre evadări și conflictele cu autoritățile care controlau frontiera îi pun până în ziua de azi pe locuitorii din Vállaj și – mai ales – pe cei din Urziceni într-o poziție defensivă.

Granițele rareori constituie linii de separare clare. Mai degrabă putem vorbi despre zone de frontieră, deoarece, de-a lungul istoriei, multe grupuri etnice și regiuni au fost fragmentate de granițe politice. Această fragmentare a condus la dezvoltări diferite pentru grupurile și teritoriile ajunse sub administrații statale distincte, în funcție de integrarea acestora în sistemele economice și sociale ale statelor respective. Granița politică a modelat noi forme de identitate și percepții ale alterității în conștiința celor de pe ambele părți ale graniței în a doua jumătate a secolului al XX-lea, deoarece cunoașterea etnică nu este un produs comunitar invariabil, ci poate varia de la o generație la alta și, uneori, chiar în decursul vieții unui individ.

Scopul meu a fost să prezint, descriu și interpretez acele puncte definitorii care au apărut la intersecția dintre apariția și existența graniței, precum și modul de viață

și trai al populației locale. Am urmărit, de asemenea, schimbările sociale, economice, politice și de identitate cauzate de apariția graniței. În timpul analizei a reieșit că efectul a fost, de fapt, unul de interacțiune reciprocă, deoarece, deși într-o măsură mai mică, comunitățile locale au influențat și ele granița. Modificarea spațiului de trai al locuitorilor din această zonă a generat, pe de o parte, reacții sociale imediate, iar pe termen lung, în elaborarea strategiilor, intenția de acceptare și evitarea conflictelor au jucat un rol determinant.

Abstract

Swabians in a Border Context: The Transformation of Relations Between Csanálos (Urziceni) and Vállaj Following the Establishment of the Hungarian-Romanian Border After World War I to the Present

The volume examines the history of relations between two Swabian settlements, Csanálos (Urziceni) and Vállaj, separated by the Romanian-Hungarian border.

Their mutual dependency on Nagykároly (Carei), common origin and religion, shared awareness of otherness, and spatial proximity have fostered a close network of economic and social relationships. Throughout nearly three centuries of existence, they have always lived as minorities, and their diaspora status remained unchanged even after the redrawing of borders in the 20th century. Even after the border's establishment, their mutual relationship cannot be placed within the anthropological (border) research paradigm of interethnic (contact zones), intergroup, or symbolic relations. Another question, also analyzed in this work, is whether the relationship between the two settlements underwent changes during decades of border coexistence that could activate the previously mentioned interpretative frameworks. By the late 20th century, the 'we–they' relationship between the two settlements also took on an ethnic and cultural character. My conviction is that the state border played a crucial role in this evolution, as it forced the studied settlements to exist in alienated border regions for most of their history. In my research, I sought to identify the events and turning points that led to the social and cultural distancing of the two villages and, naturally, the efforts aimed at mitigating and overcoming these factors.

In the second half of the 20th century, the sense of vulnerability caused by the power struggles over the Swabians during the interwar period, along with post-war deportations and successive humiliations, created a state of distrust among the residents of both settlements. Discussions about escapes and conflicts with the border-controlling authorities still place the residents of Vállaj and – especially – Csanálos (Urziceni) in a defensive position today.

Borders rarely constitute clear dividing lines. Instead, we can talk about border zones, as throughout history, many ethnic groups and regions have been fragmented by political borders. This fragmentation has led to different developments for groups and territories under distinct state administrations, depending on how they integrated into the economic and social systems of those states. The political border shaped new forms of identity and perceptions of otherness in the consciousness of those on both sides of the border in the second half of the 20th century, as ethnic knowledge is not an unchanging communal product but can vary from generation to generation and sometimes even within an individual's lifetime.

My goal was to present, describe, and interpret the defining points that emerged at the intersection of the border's emergence and presence and the lifestyle and live-

lihood of the local population. I also aimed to trace the social, economic, political, and identity-related changes caused by the border's appearance. The analysis revealed that the effect was, in fact, one of mutual interaction, as, to a lesser extent, the local communities also influenced the border. The alteration of the living space of the people in this area generated immediate social reactions on the one hand, while on the other, the long-term strategies were predominantly driven by an intent to accept and avoid conflict.

Az első világháborút követően az európai országok nagy részének határrendszere (főként Közép-Kelet Európában) a nemzetállami ideológia elképzelései mentén drasztikus mértékben átalakult. A magyar állam határait minden irányban módosították. A területek elvesztése felett érzett kollektív sokk az újonnan meghúzott határ mentén élők sorsát további nehézségekkel tetézte. Egymással rendkívül szoros gazdasági, szociális kapcsolatokat ápoló közösségek között, a határok konszolidálódásával, a kapcsolat gyakorlatilag megszűnt. A szerző kutatási terepe a román–magyar határvonal két oldalán fekvő sváb település: Csanálos (Románia), illetve Vállaj (Magyarország).

ISBN 978-606-9015-46-9

